

IZDAVAČ
Institut ekonomskih nauka

UREDNICI
Vesna Aleksić
Aleksandar Matković
Marko Miljković

ZA IZDAVAČA
Jovan Zubović

LEKTURA
Svetlana Gutić

PREVOD NA ENGLNESKI
Vania Janković

LIKOVNO GRAFIČKA OBRADA
Zorica Smilović

TIRAŽ
200

ŠTAMPA
Publish d.o.o

ISBN 978-86-89465-58-7

---

cei

Centar za
Ekonomsku
Istoriju

Zbornik je izdat uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

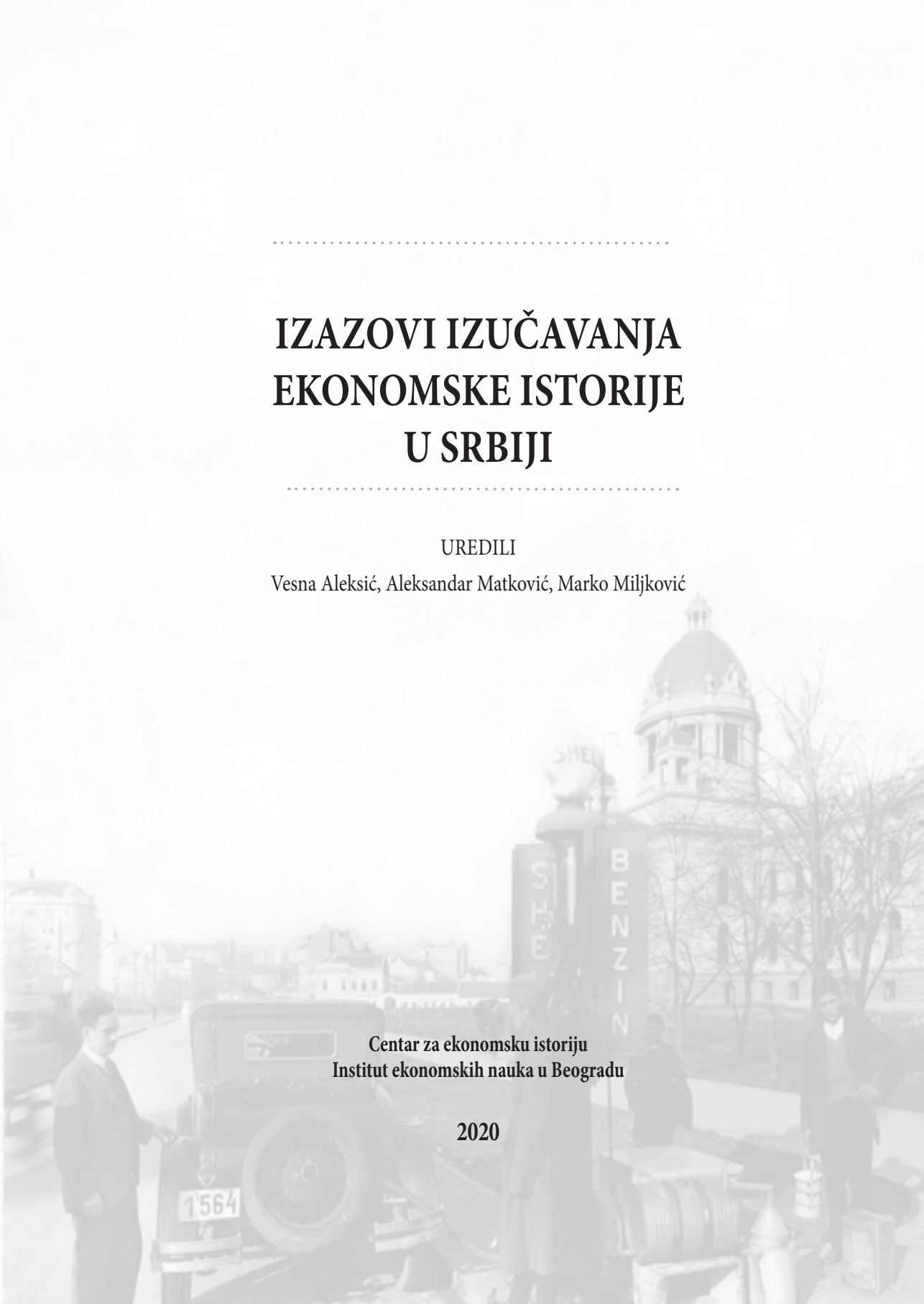

IZAZOVI IZUČAVANJA EKONOMSKE ISTORIJE U SRBIJI

UREDILI

Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković

Centar za ekonomsku istoriju
Institut ekonomskih nauka u Beogradu

2020

SADRŽAJ

PREDGOVOR : 7 :

METODOLOGIJA

Dejan POPOVIĆ : 13 :

Metodološki aspekti istraživanja istorije poreskog prava: slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Jelena MINOVIĆ : 26 :

Primena kliometrije u proučavanju ekonomske istorije

Jelena RAFAILOVIĆ : 40 :

Mogućnost proučavanja ekonomskih institucija u međuratnom periodu u Jugoistočnoj Evropi

Ranka GAŠIĆ : 54 :

Istraživanje ekonomske istorije Jugoistočne Evrope na nemačkom govornom području tokom 20. i 21. veka

IZVORI

Vesna S. ALEKSIĆ : 71 :

Značaj digitalizacije arhivske građe ekonomske provenijencije za razvoj interdisciplinarnih istraživanja u Srbiji

Larisa MALIĆ, Jelena BANOVIĆ : 88 :

Arhivska građa i dokumentarni materijal kao primarni izvor za proučavanje ekonomske istorije

Sonja JERKOVIĆ : 100 :

Arhiv Narodne banke Srbije kao izvor za izučavanje finansijske istorije

Saša ILIĆ : 110 :

*Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije
Izvori za ekonomsko-istorijsko izučavanje, s osvrtom na dostupnu literaturu*

ISTRAŽIVANJA

Radina VUČETIĆ : 137 :

O izazovima ukrštanja kulturne i ekonomske istorije: film između tržišta i ideologije u SFRJ

Marko MILJKOVIĆ : 150 :

Škoda i Crvena zastava: razvoj automobilske industrije u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji do sredine 1960-ih godina

Boris N. KRŠEV : 166 :

Izazovi izučavanja ekonomske istorije Vojvodine – na primeru Štedionice Dunavske banovine

Dragana GNJATOVIĆ : 185 :

Periodizacija monetarne istorije srednjovekovne Srbije

Emilija CVETKOVIĆ,
Aleksandar MATKOVIĆ : 197 :

Rađanje jedne historiografije: nasleđe Komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije

PREDGOVOR

Prošlo je više od tri decenije od kada se na ovim prostorima održao poslednji skup ekonomskih istoričara iz Srbije/Jugoslavije. Nekadašnja jugoslovenska historiografija obilovala je radovima iz oblasti ekonomske istorije. Čuvena *Bibliographia Historico-Oeconomica Iugoslaviae* (Bibliografija o ekonomskoj istoriji Jugoslavije) iz 1978. godine svedoči da su se oni odnosili na sve periode istorije, od ranog srednjeg veka do savremenog doba, kao i da su njihovi autori spadali u red najpriznatijih istoričara i ekonomista. Dublju saradnju i, iznad svega, bolje međusobno razumevanje zajedničkih metoda i ciljeva ove dve zasebne, ali i bliske naučne discipline, oduvek je bilo teško dostići. I dok je tokom 19. i početkom 20. veka ekonomija imala jako uporište na katedrama za istoriju, jer je smatrana sastavnim delom nacionalne politike, tokom većeg dela 20. veka ona je postepeno gubila svoju naučnu snagu i uticaj. Izuzetak su upravo bile zemlje sovjetskog bloka, kao i socijalistička Jugoslavija, gde se izučavanje istorije oslanjalo na marksističku ideologiju i tradiciju, što je direktno uticalo na to da je ekonomska dimenzija bila suštinska u proučavanju nacionalne istorije i na njoj se posebno insistiralo.

Od raspada Jugoslavije, ekonomska istorija je postupno nestajala iz akademskih programa kao i naučno-istraživačkih projekata u Srbiji. Istovremeno, u međunarodnim okvirima doživljavala je preporod, proširivši svoja istraživačka interesovanja sa tema koje su se odnosile na ekonomski rast ili na koncepte društvenih klasa i statusa, na teme koje se bave istraživanjem institucija, obrazovanja, nejednakosti, društveno angažovanim preduzetništvom, polnim ili etničkim grupama. Uspostavljena je i čvršća veza sa ekonomijom i sociologijom, kao i drugim naučnim disciplinama poput antropologije, studija životne sredine ili istorije kulture. Podstaknuti činjenicom da poslednjih godina u Srbiji sve veći broj, prevashodno istoričara i ekonomista, kao i sociologa, politikologa i drugih stručnjaka, obrađuje teme iz oblasti ekonomske istorije, osnovali smo u okviru Instituta ekonomskih nauka Centar za ekonomsku istoriju, kao interdisciplinarni forum za umrežavanje i zajedničke istraživačke poduhvate u oblasti ekonomske istorije.

.....
10

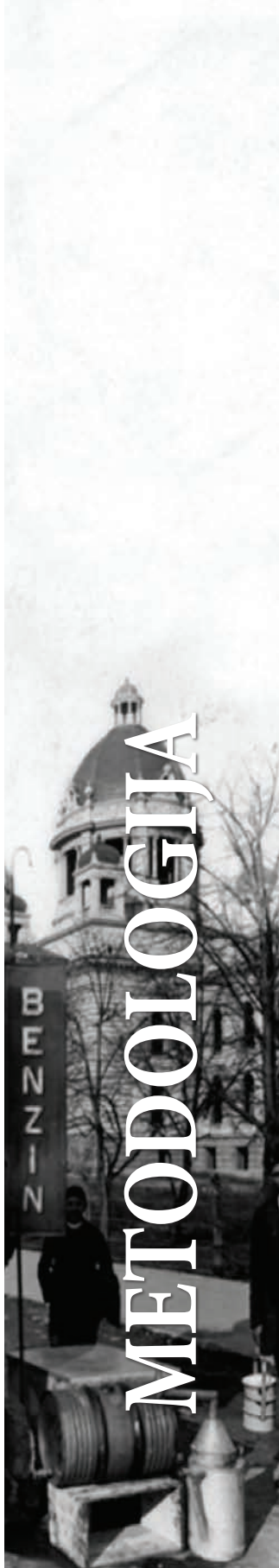
Među prve važne zadatke, Centar za ekonomsku istoriju je postavio organizovanje svoje prve nacionalne konferencije, koja je održana 13. novembra 2020. godine. Učesnici konferencije (njih 18), razmatrali su gde se danas nalazi ekonomska istorija i istorija ekonomske misli u srpskoj historiografiji, ekonomskoj nauci, sociologiji i političkim naukama. U okviru izlaganja, oni su predstavili svoje aktuelne i buduće teme i oblasti istraživanja, dok su istovremeno pokušali da pruže odgovor na pitanje, kako danas izgleda istraživati ekonomsku istoriju i na koje metodološke i istraživačke izazove nailaze, iz čega je proizašlo 13 radova koji čine zbornik *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*. Tokom diskusije na konferenciji, iskristalisale su se i tri velike grupe tema, koje su pretočene u tri poglavlja zbornika. Prvo poglavlje je posvećeno različitim metodološkim aspektima, problemima i novim temama istraživanja ekonomske istorije; drugo poglavlje se prvenstveno bavi analizom stanja primarnih i sekundarnih izvora, dok je posebna pažnja posvećena značaju i problemima u korišćenju arhivske građe; treće poglavlje donosi nekoliko originalnih istraživačkih radova u kojima se, korišćenjem savremene metodologije, analiziraju i problematizuju nove teme i fenomeni ekonomske istorije.

Radovi u ovom zborniku nedvosmisleno potvrđuju povećanje interesovanja svih generacija istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka za teme iz ekonomske istorije, kao i potrebu za novom institucionalizacijom istraživanja u ovoj oblasti, što je i bio jedan od motiva za osnivanje Centra za ekonomsku istoriju. U tom smislu, konferencija i zbornik *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, dali su važan doprinos u procesu uspostavljanja i širenja saradnje među naučnicima bliskih istraživačkih interesa, upoznali akademsku i širu javnost sa dosadašnjim rezultatima istraživanja u ovoj oblasti, novim metodološkim pristupima i temama, ali i dali podsticaj za dalju saradnju među istraživačima i van granica zemlje.

Ovom prilikom, želimo da se zahvalimo učesnicima konferencije i autorima tekstova, kao i institucijama koje su omogućile održavanje konferencije i štampanje zbornika – Institutu ekonomskih nauka i Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Beograd, 20. decembar 2020.

Dr Vesna Aleksić
Dr Aleksandar Matković
MA Marko Miljković

METODOLOGIJA

BENZIN

METODOLOŠKI ASPEKTI ISTRAŽIVANJA ISTORIJE PORESKOG PRAVA: SLUČAJ KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Apstrakt: Pri ujedinjenju, u Kraljevini SHS je zatečeno šest poreskopравnih sistema. Inicijalno su se nacrti unifikovanog Zakona o neposrednim porezima zasniivali na austrijskom modelu (cedularni porezi + progresivni sintetički porez na dohodak), uz prelazni režim za srpske zemlje u kojima nije postojao katastar. Januara 1928. je iz administrativnih razloga izbačen sintetički porez. Važan je bio otpor seljaštva, na koje se oslanjala vladajuća Radikalna stranka. Tako je transplant Bem-Baverkovog zakona odbačen zbog kulturoloških razlika. Kod posrednih poreza su te razlike bile irelevantne jer porez na promet pre ujedinjenja nije postojao, pa su transplantirani nemački i kasnije austrijski zakon. Otuda je, pored primene uporednopravnog metoda, potrebno istoriografski istražiti društveno okruženje u kojem se pravo primenjuje i formira specifična pravna kultura.

ključne reči: *pravni transplanti, pravna kultura, uporednopravni metod, Zakon o neposrednim porezima, porez na poslovni promet*

„Pravna istorija predstavlja posebnu nauku,“ – piše srpski pravni istoričar Sima Avramović – „dok uporedno pravo *prevashodno* predstavlja samo specifičan metod. Naime, dok se uporedno pravo najčešće zadovoljava opisivanjem i kompariranjem različitih pravnih sistema, ne ulazeći dublje u uzroke razlika i sličnosti među njima, istorija prava ima znatno delikatniji cilj i zadatak: ona pokušava da objasni razloge nastanka pojedinih pravnih sistema i pravnih ustanova, da otkriva uzročno-posledične veze koje ih uslovljavaju.“ Taj autor, međutim, upozorava da je „predmet i cilj pravne istorije da otkriva i definiše tendencije u razvitku prava koje imaju opšti karakter i nisu osobene samo za jednu državu i njen pravni sistem“ (Avramović i Stanimirović 2006, 12). I zato se istraživanje istorije neke grane ili porodice prava u jednoj državi ne može razdvojiti od primene komparativnopravnog metoda.

---

1 Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u penziji.

Avramović je, međutim, oprezan kada za uporedno pravo kaže da „*prevashodno* predstavlja samo specifičan metod“. Naime, u literaturi se poslednjih sedamdesetak godina vodi rasprava o tome da li je to baš tako ili je, pak, uporedno pravo samostalna disciplina pravne nauke, poput, recimo, međunarodnog privatnog prava ili građanskog prava.

Pristup po kojem „uporedno pravo nije nikakva nova ni posebna grana prava, pa ni kakav deo u sistemu pravnih nauka, jer, i pored koristi koje se od njega imaju i pored čak i novih rezultata koji se u izvesnim oblastima prava postižu putem uporednog prava, uporedno pravo nema svoga posebnog predmeta koji bi se razlikovao od predmeta drugih pravnih disciplina“ (Blagojević 1953, 13), postao je sredinom 20. veka preovlađujući u pravnoj literaturi, pod uticajem doprinosa Francuza Davida (David 1950) i Britanca Gateridža (Gutteridge 1946). Suprotan pogled formiran je još na prelasku iz 19. u 20. stoleće, tokom *Belle Époque*, pod uplivom francuskih pravnika Saleja² i Lambera (Lambert 1905). Bilo je to vreme tzv. „prve globalizacije“, u kojem se, u svetlu haških konferencija međunarodnog javnog i međunarodnog privatnog prava i izrade univerzalnih pravila koja bi važila za železnički i poštanski saobraćaj i intelektualnu svojinu, sve više govorilo o međunarodnoj unifikaciji prava. Taj cilj je mogao da bude postignut – ili bar pripremljen – u najvećoj meri putem uporednog prava. Ono je, dakle, dobilo izvestan međunarodni značaj, koji je po svojem karakteru odgovarao značaju međunarodnog javnog i međunarodnog privatnog prava, pa se dolazilo do zaključka da i uporedno pravo ima istu prirodu kao i ove druge dve međunarodne discipline, tj. da je i ono samostalna nauka i da mu se takvo mesto ima dati u bilo kom sistemu pravnih nauka (Blagojević 1953, 13). Odjeci ove rasprave, pokrenute Gateridžovim i Davidovim insistiranjem na tome da je uporedno pravo samo metod, a ne i posebna pravna disciplina, traju do današnjeg vremena. Rejmen tvrdi suprotno, istina ne oduzimajući uporednom pravu ulogu da može da posluži i kao metod, ali ukazujući da je u međuvremenu (u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka) u tom domenu akumulirano *materijalno* znanje, koje obuhvata činjenične informacije, prepoznavanje struktura i razumevanje fundamentalnih pitanja (Reimann 2002, 683-684).

Zaključio bih da se, bez obzira na to kako se određuje uporedno pravo, njegova uloga kao metoda ne može zaobići. To važi kako za naučnike koji se bave pozitivnim pravom tako i za pravne istoričare. Utvrditi kako je nastalo i razvijalo se objektivno pravo, kojeg čine različite grane ili porodice prava (ustavno pravo, krivično pravo, up-

2 O Salejevom (*Raymond Saleilles*) doprinosu nastanku uporednog prava kao samostalne nauke, odnosno dela u sistemu pravnih nauka koji je jednak s ostalim delovima piše Rober (Robert 1991).

ravno pravo, poresko pravo, građansko pravo, kompanijsko pravo i dr.), stavlja pred istraživača kompleksan zadatak.

Uporedno pravo se, pod uticajem škotsko-američkog profesora prava Votsona, poslednjih četrdesetak godina definiše i kao disciplina koja izučava povezanost jednog pravnog sistema i njegovih pravila sa drugim. Po njemu, pravni razvitak je kroz istoriju u najvećem broju slučajeva predstavljao posledicu pravnih pozajmica i transplantacije iz drugih pravnih sistema (Votson 2000, 48-49). Imajući u vidu Votsonov pristup, primena komparativnopravne metode u istraživanju istorije poreskog prava morala se kalibrirati tako da se ustanovi ko je bio donor pravnog transplanta. No, to istraživanje zahteva i poznavanje opšte pravne i poreske kulture sredine u kojoj se sprovodi recepcija. Kultura se može različito shvatati, a ja uzimam Mokirovo značenje pojma, po kojem je kultura „skup uverenja, vrednosti i preferencija koje mogu uticati na ponašanje, a koje se društveno (a ne genetski) prenose i dele sa nekim podskupovima društva“ (Mokyr 2017, 8).³ Poreska (poreskoppravna) kultura mogla bi se, osloncem na Livingstona, dalje definisati kao „skup uverenja i praksi koje u datom društvu dele poreski praktičari i oni koji kreiraju politiku, stvarajući tako podlogu ili kontekst u kojem se donose materijalne poreske odluke“ (Livingston 2006, 560).

Moje proučavanje procesa unifikacije poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi (Popović 2020) potvrdilo je da se bez poznavanja kulturoloških razlika koje su postojale između teritorija na kojima je ta država formirana (ponekad i unutar njih) – koje, pak, imaju svoju pravnu dimenziju, kao što imaju i političku, institucionalnu (Li 2015, 87) i ekonomsku – ne može razumeti delovanje prava „u akciji“,⁴ niti postupak kroz koji se izjednačenje nasleđenih pravnih sistema odvijalo. Otuda zaključujem da se tek kroz istraživanje arhivske građe, relevantne literature, ekonomskih podataka i drugih izvora može dobiti adekvatna slika ambijenta u kojem je nastajala pravna norma, odmeriti odnos između transplantirane i originalno nastale komponente u njoj i ustanoviti kako je zaista izgledala njena primena.

3 Uverenja obuhvataju znanje, kako ono koje se oblikuje u pravila, tako i prećutno, uključujući tvrdnje o fizičkom i metafizičkom okruženju; vrednosti su normativni iskazi o društvenom okruženju; preferencije su normativni iskazi o pojedinačnim pitanjima, poput potrošnje ili ličnih poslova. Za detaljan prikaz Mokirove knjige, vid. Begović 2017, 513-523.

4 „Valjanost prava ne može se uspostaviti jednostavnim tumačenjem i sistematizacijom zakonskih tekstova i sudskih odluka. ... Kada pravnik ne bi uzimao u obzir živo pravo, spontano pravo u akciji, fleksibilno i dinamično pravo (koje neprestano teče i očigledno se ne može razdvojiti od svoje društvene stvarnosti), kao i ponašanje, postojeću praksu, institucije, verovanja vezana za pravo – došao bi u opasnost da podiže jednu građevinu koja je potpuno iskopčana od zaista važećeg prava, od prava koje je stvarno delotvorno u datoj društvenoj sredini“ (Gurvitch 2001, 8-9).

U „nultom času“, 1. decembra 1918. godine, zatečeno je šest različitih sistema prava neposrednih poreza: srpski (sa privremenim režimom za teritorije oslobođene i pripojene u balkanskim ratovima), crnogorski, austrijski, ugarski i reformisani osmanski. Brzo su (uglavnom do 1920. godine) ostala četiri jer je srpsko pravo rasprostrto na Crnu Goru, a Poreska uredba iz 1914. godine o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevini Srbiji je prestala da važi jer je srpski zakon počeo da se primenjuje i u njima. Trebalo je, dakle, podvrći analizi dalji razvoj poreskog prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu *Kraljevina SHS*), posebno od momenta kada je država izašla iz provizorijuma donošenjem Vidovdansko-ustava. Ako se apstrahuje pravo koje je važilo u BiH, za koje sam ustanovio da je predstavljalo smešu nasleđenih osmanskih poreza i zakonskih novela, koje je tokom 40 godina okupacije, odnosno suverene vlasti uvodila Austrougarska, pred nosiocima poreske politike se postavljao izbor između opredeljenja za jedan od tri sistema neposrednih poreza – austrijski (koji je nastavio da bude na snazi u Dalmaciji, Sloveniji, na ostrvu Krk i u Kastavu), ugarski (koji se i dalje primenjivao u Hrvatskoj i Slavoniji, Međumurju, Banatu, Bačkoj i Baranji) ili srpski. Sa posrednim porezima išlo je drukčije: njihova brza unifikacija predstavljala je preduslov za funkcionisanje jedinstvenog tržišta, pa je izjednačenje carina rasprostiranjem srpskih propisa sprovedeno već 11. marta 1919. godine, dok su trošarine najvećim delom unifikovane do 1921. godine.

Vratimo se neposrednim porezima. Istraživanja arhivske građe, stenografskih beleški sa sednica Narodne skupštine i onovremene stručne literature pokazuju da je, od ministara finansija koji su tokom sedam godina predvodili unifikaciju tih poreza i davali joj pečat, samo Kosta Kumanudi u jednom trenutku, s jeseni 1921. godine, poverovao da je moguće brzo pripremiti novi jedinstveni zakon o neposrednim porezima. Upozoren od stručnjaka u Ministarstvu finansija, on se, kao i Milan Stojadinović koji ga je zamenio na mestu ministra finansija, opredelio za studiozniji pristup, koji su kasnije nastavili njihovi naslednici na toj funkciji, pre svih Bogdan Marković, za čijeg je mandata početkom 1928. godine Zakon o neposrednim porezima usvojen.

U osnovi, najmoderniji zakon o neposrednim porezima zatečen u momentu ujedinjenja, 1. decembra 1918. godine, bio je austrijski iz 1896. godine, urađen pod uticajem jednog od vodećih pripadnika austrijske ekonomske škole, Bem-Baverka (*Eugen Böhm von Baverk*). U pitanju je bio tzv. mešoviti model poreza na dohodak, u kojem je postojalo sedam cedularnih poreza na različite vrste prihoda, praćenih sintetičkom dohodarinom, koja je progresivnim stopama dopunjavala zahvatanje ekonomske snage poreskih obveznika. Austrijski *Das Gesetz über die Direkten Personal Steuern* iz 1896. godine je izvršio jak uticaj u pojedinim drugim državama nastalim na ruševinama

Austrougarske monarhije; na primer, uz manje modifikacije je presađen u pravo Čehoslovačke. Važan kulturološki razlog je sprečio prostu recepciju austrijskih neposrednih poreza u Kraljevini SHS. Ne radi se, naime, o na prvi pogled očekivanom otporu prema prihvatanju prava arhineprijatelja iz Velikog rata. Većina zakona u predratnoj Kraljevini Srbiji bila je, uostalom, rađena pod uticajem austrijskog prava – da pomenem samo Srpski građanski zakonik iz 1844. godine. A i neki važni zakoni doneti tokom trajanja prve jugoslovenske države, poput Zakona o opštem upravnom postupku iz 1930. godine, predstavljali su transplant odgovarajućeg austrijskog zakona iz 1925. godine. Kod neposrednih poreza u Kraljevini SHS problemi su nastajali zbog toga što fiskalno najizdašniji cedula pored, zemljarina, koji je u austrijskom pravu bio baziran na zahvatanju katastarskog prihoda, nije mogao biti primenjen na teritorijama koje nisu pripadale nekadašnjoj Austrougarskoj (predratna Srbija, Južna Srbija⁵ i Crna Gora), dakle na površini od oko 10 miliona hektara, pošto na njima nije bilo katastra. U tim zemljama je posle ujedinjenja nastavio da se primenjuje Zakon o neposrednom porezu Kraljevine Srbije iz 1884. godine, koji je izglasala Narodna skupština na predlog vlade Napredne stranke, koja je, pod uticajem svoga predsednika Milana Piroćanca, predložila pored poreza na prihode od zemljišta sa niskim stopama kako ne bi upala u zamku radikalske demagogije da je cilj poreske reforme da „gradske čifte ogule kožu jadnom seljačkom narodu“. Vlade koje su usledile u narednim godinama, u kojima su sve češće dominirali radikali, nastavile su sa takvom politikom jer je Narodna radikalna stranka svoje biračko telo imala upravo među seljaštvom, koje je činilo oko 85% stanovništva, pa ga nije trebalo iritirati.⁶ U nedostatku katastra, zemljarina je razrezivana uz pomoć tzv. bonitiranja, gde su zemljišta svrstana u pet klasa, prema biljkama koje se s uspehom mogu sejati na pojedinom zemljištu. Takva klasifikacija je bila u dobroj meri proizvoljna i stoga podložna korupciji.⁷

5 U čl. 56 Predloga finansijskog zakona za 1919/20. godinu se Prištinski i Zvečanski okrug na Kosovu, Prizrenski okrug u Metohiji i Novopazarski i Prijepoljski okrug u Sandžaku nazivaju „Starom Srbijom“, a Vardarska Makedonija „Makedonijom“. Već tokom 1919. godine u zvaničnoj administrativnoj i statističkoj komunikaciji u Kraljevini SHS počeo je da se koristi pojam „Južna Srbija“, koji je, pored „Stare Srbije“ i „Makedonije“, obuhvatao i teritoriju prisajedinjenu posle balkanskih ratova Kraljevini Crnoj Gori u Sandžaku i Metohiji (Jovanović 2000, 1-2), ali ne i Tuzi u Malesiji i Krajinu na južnoj obali Skadarskog jezera.

6 Prihod od zemljarine u Srbiji je sa 12.206.849,47 dinara u 1885. godini pao na 4.285.505,43 dinara u 1909. godini (Milojević 1925, 56), i to u periodu u kojem je bruto domaći proizvod u poljoprivredi rastao u proseku za oko 1,8% godišnje (Mijatović i Zavadil 2020).

7 Ovde treba razlikovati lobiranje (uticajnih zemljoradničkih staleških krugova) od koruptivnog ovladavanja državom (Ilić-Popov i Popović 2014, 7). Lunaček (1928, 4) sa pravom ističe da su „parlamentarni krugovi Srbije bili ... konstantno orijentirani u izrazito agrarnom smislu, pa se stoga – pored drugih nekih razloga – nikad nije mogla provesti takva reforma

Kako na gotovo 40% teritorije Kraljevine SHS nije bilo moguće primeniti austrijsku zemljarinu *telle-quelle*, u seriji od šest nacрта unifikovanog Zakona o neposrednim porezima, pripremanih, jedan za drugim, u periodu 1922–1927. godina, nalazila su se rešenja koja su u osnovi pratila Bem-Baverkov mešoviti model (proporcionalni cedularni porezi + sintetička dohodarina),⁸ pri čemu je bio predviđen prelazni režim oporezivanja prihoda od zemljišta za Srbiju, Južnu Srbiju i Crnu Goru – dok se i na tim teritorijama ne uvede katastar zemljišta. Mešoviti model bio je uveden i u ugarskim zemljama Dvojne monarhije u sklopu Vekerleove (*Sándor Wekerle*) poreske reforme 1909. godine (Ambrus 2012, 48), s tim što je tamo postojao i porez na imovinu. Otuda, dohodarine nije bilo u Srbiji, Južnoj Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, a primenjivala se u Dalmaciji, Sloveniji (uključujući Prekomurje), na ostrvu Krk i u Kastavu, te u Hrvatskoj i Slavoniji (koja je obuhvatala i Srem) i Banatu, Bačkoj i Baranji.

Do promene je došlo pred sam kraj zakonodavnog postupka. Raspravljajući u decembru 1927. i januaru 1928. godine o vladinom predlogu Zakona o neposrednim porezima, Poreski odbor Narodne skupštine je predložio da se progresivna dohodarina izostavi, s obrazloženjem da poreska administracija još „nije dorasla za ovaj fin instrument poreski“.⁹ Taj se argument ne može olako otpisati kao „jeftino“ opravdanje. Naplata poreza po austrijskom zakonu iz 1896. godine mogla se uspešno sprovoditi na relativno maloj teritoriji, čije se stanovništvo, uprkos etničkim razlikama, naviklo na poštovanje jednog pravnog (pa i poreskopravnog) režima, dok se u novim uslovima, gde su pokrajine u kojima do 1918. godine (pa ni do 1928) nije primenjivana dohodarina činile 63,3% teritorije Kraljevine SHS, to nije moglo očekivati. Proširenje terito-

---

izravnih poreza, koja bi značila adekvatno oporezivanje zemljoradnika spram ostalih privrednih staleža“. Međutim, primera administrativne korupcije bilo je mnogo. Navešćemo samo da je u nastojanjima da se posle 1928. godine ustanovi katastar i u delovima države koji do 1918. godine nisu pripadali Austrougarskoj, Generalna direkcija Katastra utvrdila da se opštinske popisne komisije „ne pridržavaju datih im uputstava, već su radile popis na svoju ruku i u elaboratima vršile proizvoljne ispravke u kulturama i klasama“. Objava Generalne direkcije poreza Br. 13791, od 7. februara 1929. godine (Devečerski 1934, 79-80). Broj žalbi izjavljenih sreskim komisijama protiv popisa i klasiranja bio je mali, a žalbe su, kada ih je bilo, često „nosile... jednu istu sadržinu, kao po dogovoru“ (Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918–1938, 156).

8 U prve dve varijante nacрта Zakona o neposrednim porezima nalazio se i porez na imovinu, koji je odstranjen u drugom nacrtu koji je pripremila Stojadinovićevo Ministarstvo finansija 1923. godine (ukupno trećem po redu). „Po želji zainteresovanih privrednih krugova“ – kaže Stojadinović (Građa za reformu neposrednih poreza, 1925, 247). Upor. *Referat o predlogu zakona o neposrednim porezima pripremljen za Centralni zbor industrijskih korporacija*, 1923, 5, Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 37, fascikla 35, jedinica opisa 247.

9 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 72, fascikla 21, jedinica opisa 75.

rije države i povećanje broja stanovnika otvorili su pitanje troškova heterogenosti koji proizlaze iz razlika u preferencijama u pogledu javnih politika; kulturološke disproporcije ugrozile bi efikasnost primene normi koje su ranije, na užem prostoru, donosile željene efekte (Alesina i Spolaore 2003, 175 *et seq.*). Međutim, bilo je tu i drugih razloga (koji su, uzeti zajedno sa prethodnim, činili poreski kulturni ambijent toga vremena), među kojima se izdvajao otpor staleških seljačkih stranaka – glasan iz opozicije (zemljaradnici), tih, ali delotvoran, iz redova vladajućih radikala: „nijedne pare više poreza od seljaka“ (Belin 1928, 98). Izgleda da su i koalicioni partneri radikala u prvoj Vukićevićevoj vladi (Jugoslovenska muslimanska organizacija i Slovenačka narodna stranka, kao i demokrate¹⁰) bili radi da popuste populističkom izazovu, ali i da svoje bolje stojeće glasače poštede progresivnog efekta sintetičke dohodarine. Kako je čl. 116. st. 2. Vidovdanskog ustava predviđao da je oporezivanje progresivno, Narodna skupština je, prilikom usvajanja Zakona o neposrednim porezima 7. februara 1928. godine, bila prinuđena da Predlog zakona upotpuni serijom dopunskih progresivnih poreza koji su pratili gotovo sve cedularne poreze, čije su stope bile proporcionalne. Pravu progresiju, ipak, nije moguće zamisliti bez uvođenja sintetičkog poreza na dohodak: u sistemu cedularnih *progresivnih* poreza, obveznik koji ostvaruje dohodak samo iz jednog izvora biće oštrije oporezovan od obveznika iste ekonomske snage koji svoj dohodak ostvaruje iz više različitih izvora.¹¹

Tako je, na kraju, dobijen Zakon o neposrednim porezima, koji je, uz neke izmene i dopune, zadržan do kraja prve jugoslovenske države, pri čemu je primenjivan i kasnije – u NDH i u Srbiji tokom nemačke okupacije. Zaključujem da nije ostalo mnogo od Bem-Baverkovog modela, koji je inicijalno značajno uticao na koncipiranje zakona koji je trebalo da unifikuje pravo neposrednih poreza u Kraljevini SHS (modela koji su dobro poznavali kako članovi „stručne ankete“ koja je izradila prvi Nacrt zakona 1922. godine tako i kasniji ministri finansija Milan Stojadinović i Bogdan Marković, koji su, i sami nemački đaci, pripremali teren za donošenje Zakona). Opisane kulturološke razlike (političke, pravne, institucionalne, demografske i dr.) u jednoj izrazito heterogenoj državi, praćene učestalim promenama vlada (bilo ih je 15 od Vidovdanskog ustava do usvajanja Zakona o neposrednim porezima), praktično su odbacile prvobitno pripremani transplant.

Uticaj kulturoloških razlika ne mora, međutim, uvek da bude presudan. Ukoliko postoji snažna politička volja da se sistem radikalno izmeni, kao što ćemo je naći u

10 Čiji je argumenat protiv dohodarine bio protivljenje duplom oporezivanju u uslovima kada postoje i cedularni porezi (Belin 1928, 99).

11 Na tu slabost odmah je ukazao Belin (1928, 99).

Ataturkovoј Turskoј, pravna transplantacija će se sprovesti, uprkos otporima i razlikama između države donora i države receptora. Tako je tursko krivično pravo transplantirano iz italijanskog, upravno pravo iz francuskog, trgovinsko pravo i krivični postupak iz nemačkog, a građansko pravo iz švajcarskog prava (Örücü 2000, 61). Izbor je najčešće opredeljen prestižem nacionalnog prava koje se preuzima (ako zanemarimo nametanje, koje se događalo u kolonijama, odnosno protektoratima) (Mosquera Valderrama 2003, 265-268), ali se ne može prenebregnuti ni personalni faktor: Mahmut Esat Bozkurt, pravnik koji je predvodio tim koji je izradio nacrt Građanskog zakonika u Turskoј 1925–1926. godine, doktorirao je na švajcarskom Univerzitetu u Friburu, pa je najbolje poznao švajcarsko pravo (Watson 2006, 7). U Kraljevini SHS nije postojala potreba za takvim radikalizmom u reformi države i prava kakav je nalagao Ataturkov politički program, a nije bilo ni preduslova za njegovu primenu. U srpskim zemljama više od pola veka je funkcionisalo pravo zasnovano na evropskim uzorima, a ranije austrougarske teritorije baštinile su tradiciju razvijenog austrijskog, odnosno ugarskog (nešto manje naprednog) prava. Opšte prilike u državi su zahtevale da se reformi zakonodavstva pristupa s oprezom, pa se o kulturološkim razlikama moralo voditi računa.

Za razliku od neposrednih poreza, drukčije je bilo na drugom polu poreskog spektra – kod opšteg poreza na promet, jer gorenavedene kulturološke prepreke nisu bile relevantne. Pre ujedinjenja, samo je u Srbiji postojao fiskalni oblik pod nazivom „porez na obrt u radnji“, koji je predstavljao jednu rudimentarnu vrstu opšteg poreza na promet, a njegova primena na predratnoj srpskoј teritoriji nastavljena je do 31. maja 1920. godine. Finansijskim zakonom za 1920/21. godinu taj porez je ukinut, a umesto njega je – na celokupnoj teritoriji Kraljevine SHS – uveden porez na poslovni obrt, koji je pogađao svaki uvoz i izvoz robe, kao i vrlo ograničen broj domaćih transakcija. Od 27. juna 1921. godine, prvo uredbom, pa zakonom, uveden je porez na poslovni promet, koji je rađen pod jakim uticajem nemačkog Zakona o opštem porezu na promet (nem. *Umsatzsteuergesetz*), donetim tokom Prvog svetskog rata, avgusta 1918. godine (100 Jahre Umsatzsteuer in Deutschland 2019, 25), kao zakon o vanrednom porezu, da bi se finansirali vanredni vojni rashodi. Kada se rat završio, opšti porez na promet zadržao se u poreskim sistemima Nemačke i Francuske (koja ga je uvela odmah pošto je to učinio njen glavni ratni protivnik), sada kao redovni porez, a brzo se proširio po Kontinentu (na primer u Čehoslovačkoј). Radilo se o dažbini uvedenoј u svim fazama prometa, ali ne i pri uvozu ili izvozu robe. Iako je poreska stopa bila niska (inicijalno 1%), porez plaćen u jednoј fazi prometa ulazio je u osnovicu za obračun poreza u sledećoj fazi, što je dovodilo do kumulativnog efekta (plaća-

nje „poreza na porez“) i stvaralo otpor kod poreskih obveznika jer su bila diskriminirana ona dobra koja su prolazila kroz veći broj prometnih stadijuma, što je vodilo ka suboptimalnoj vertikalnoj integraciji učesnika u prometu. Napominjem da pravni transplant ne mora da bude *ad verbum* preuzet. To posebno važi za poresko pravo, kojim se oblikuje nacionalna poreska politika, koju karakterišu učestalost izmena poreskih parametara i zavisnost od okvira koji je ustanovljen godišnjim zakonom o budžetu.

Mogućnost da se prevaziđu problemi sa kumulativnim svfaznim porezom na poslovni promet pojavila se u uporednom pravu. Pošto je Austrija 1922. godine uvela nekumulativni porez na promet, zasnovan na tehnici tzv. stupnjastog paušala (*Phasenpauschalierung*), gde se oporezivao samo promet na jednom određenom proizvodnom stupnju za koji se smatralo da svaka roba mora da ga prođe, kao i uvoz, u Kraljevini Jugoslaviji je taj model transplantiran 1930. godine. Taj novi tzv. „skupni porez na poslovni promet“ imao je 811 tarifnih brojeva, pri čemu su ostale transakcije i dalje bile podvrgnute prvobitnom porezu na poslovni promet.¹²

Pravni komparatisti nisu jednoglasni u pogledu značaja koji se pridaje pravnim transplantima. Na suprotnoj strani od Votsona je Legrand, koji osporava pristup zasnovan na pravnim transplantima, tvrdeći da „za komparatistu određivanje pravne kulture ili tradicije znači pronalaženje onoga što je značajno u njenoj različitosti od drugih. Upoređivanje ne sme da ima ujedinjujući efekat, nego multiplikujući: ono mora nastojati da organizuje raznovrsnost diskursa oko različitih (kulturnih) formi i da se suprotstavi tendenciji u mišljenju koja vodi uniformizaciji“ (Legrand 1997, 123). Sklon sam da priznam značaj razlika, ali ne mogu da razumem zbog čega bi se osporavalo pravo komparatisti da traga i za sličnostima i uzrocima tih sličnosti. I tu je Votson u pravu: „među najvažnijim uzrocima sličnosti su pozajmljivanje ili transplantiranje“ (Watson 2006, 3). Ali, i razlike se moraju razumeti i bitne su. U literaturi o uporednom pravu se vodi rasprava o razmerama uticaja kulturnih (u gorenavedenom značenju tog pojma) razlika (Infanti 2003, 322 *et seq.*), ali te uticaje, iako ih ne smatra odlučujućim, ni Votson ne negira.¹³ Otuda je značajno primenom istoriografskih metoda

12 Skupni porez na poslovni promet iz 1930. godine imao je dvojni ulogu. Prvo, trebalo je da donekle nadomesti prihode budžeta, koji su, kada je reč o neposrednim porezima, zbog Velike depresije sa 2,11 milijarde dinara u 1929/30. godini pali na 1,53 milijardi dinara u 1931/32. godini. Novi oblik poreza na promet povećao je prihode na svojoj poziciji u tom periodu za 169 miliona dinara (tj. za 116,5%) (Popović 2020, 103). Drugo, u vremenu državnog intervencionizma, koji su donele tridesete godine 20. veka, Vlada je putem 811 različitih tarifnih brojeva (na kraju ih je bilo 882) mogla da vodi politiku cena. Naravno, ekonomska efikasnost je ostala zanemarena.

13 Votson smatra da socijalni, ekonomski i politički faktori utiču na oblik prava koje je nastalo samo u meri u kojoj su prisutni u svesti zakonodavaca (Watson 2001, 263-264).

istražiti društveno okruženje u kojem se pravna norma uspostavlja i primenjuje – domen u kojem se formira specifična pravna kultura. Istoričar prava, dakle, mora da ume da se služi i historiografskim metodama da bi njegov normativni i komparativnopravni pristup mogli da daju željeni rezultat.

Izvori i literatura

- » Alesina, Alberto i Spolaore, Enrico, *The Size of Nations*. Cambridge, Ma: MIT Press, 2003.
- » Ambrus, Attilane. „The Advantages and Backdraws of the Flat-rate Personal Income Tax“, *Journal of International Studies* 2 (2012), 47-57.
- » Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 37, fascikla 35, jedinica opisa 247, Referat o predlogu zakona o neposrednim porezima pripremljen za Centralni zbor industrijskih korporacija, 1923.
- » Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 72, fascikla 21, jedinica opisa 75.
- » Avramović, Sima i Stanimirović, Vojislav. *Uporedna pravna tradicija*. Beograd: Nomos, 2006.
- » Begović, Boris, „A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy by Joel Mokyr“. *Panoeconomicus* 4 (2017), 513-523.
- » Belin, Ivo. „Porezna reforma“, *Nova Evropa* 3 (1928), 97-100.
- » Blagojević, Borislav T. „Uporedno pravo – metod ili nauka“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 1 (1953): 7-16.
- » David, René, *Traité élémentaire de droit civil comparé*. Paris: LGDJ, 1950.
- » Devečerski, Živ. St, *Zakon o neposrednim porezima*. Beograd: Geca Kon, 1934.
- » Građa za reformu neposrednih poreza, Ministarstvo finansija – Generalna direkcija neposrednih poreza, Beograd: Državna štamparija Kraljevine SHS, 1925.
- » Gurvitch, Georges, *Sociology of Law*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2001.
- » Gutteridge, H. C, *Comparative Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1946.

- » Hundert Jahre Umsatzsteuer in Deutschland, Monatsbericht des BMF, Dezember 2019, <https://www.bundesfinanzministerium.de/Monatsberichte/2019/12/Inhalte/Kapitel-3-Analysen/3-4-100-jahre-umsatzsteuer.html>.
- » Ilić-Popov, Gordana i Popović, Dejan. „Poreska struktura i korupcija“, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 1 (2014), 5-22.
- » Infanti, Anthony C. „The Ethics of Tax Cloning“, Florida Tax Review 3 (2003), 251-342.
- » Jovanović, Vladan Ž. Jugoslovenska država i Južna Srbija, magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2000.
- » Lambert, Édouard. „Conception générale, définition, méthode et histoire du droit comparé. Le droit comparé et l'enseignement du droit“, Congrès international de droit comparé, tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900. Procès-verbaux des séances et documents, vol. I, Paris: LGDJ, 1905, 26-61.
- » Legrand, Pierre. „The Impossibility of Legal Transplants“, Maastricht Journal of European and Comparative Law, 4 (1997), 111-124.
- » Li, Jinyan. *Tax Transplants and the Critical Role of Processes: A Case Study of China*, Osgoode Legal Studies Research Paper 2 (2015), 85-139.
- » Livingston, Michael A. „From Milan to Mumbai, Changing in Tel Aviv: Reflections on Progressive Taxation and ‘Progressive’ Politics in a Globalized but Still Local World“, The American Journal of Comparative Law, 3 (2006), 555-586.
- » Lunaček, Valdemar, *Zakon o neposrednim porezima od 8. februara 1928*. Zagreb: vlastita naklada, 1928.
- » Mijatović, Boško i Zavađil, Milan. *Rast i struktura društvenog proizvoda Srbije 1866/67–1910*, power point prezentacija, Konferencija „Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji“, Beograd: Centar za ekonomsku istoriju, 2020.
- » Milojević, Drag. M, *Neposredni porezi Srbije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Zemunska štamparija Glavnoga saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, 1925.
- » *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918–1938*, Beograd: Ministarstvo finansija, 1938.
- » Mokyr, Joel, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017.

- » Mosquera Valderrama, Irma Johanna. „Legal Transplants and Comparative Law“, *International Law: Revista Colombiana de Derecho Internacional* 2 (2003), 261-276.
- » Örüçü, Esin. „Critical Comparative Law. Considering Paradoxes for Legal Systems in Transition“, *Netherlands Comparative Law Association*, 1 June 2000, <https://www.ejcl.org/41/art41-1.html#par63> (pristupljeno 5. 11. 2020)
- » Popović, Dejan, *Unifikacija poreskog prava u prvoj jugoslovenskoj državi*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2020.
- » Reimann, Mathias. „The Progress and Failure of Comparative Law in the Second Half of the Twentieth Century“, *The American Journal of Comparative Law* 4 (2002), 671-700.
- » Robert, Jacques-Henri. „Saleilles et le comparatisme“, *Revue d'histoire des facultés de droit et de la science juridique* 12 (1991), 143-149.
- » Votson, Alan, *Pravni transplantanti. Pristup uporednom pravu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2000.
- » Watson, Alan, *The Evolution of Western Private Law*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2001.
- » Watson, Alan, *Legal Transplants and European Private Law*. Belgrade: Alan Watson Foundation, Faculty of Law University of Belgrade, 2006.

Dejan POPOVIĆ

Faculty of Law, University of Belgrade

**THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF
RESEARCH ON THE HISTORY OF TAX LAW:
THE CASE OF THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS AND SLOVENES**

During the unification, six tax law systems were found in the Kingdom of SCS. Initially, the drafts of the unified Law on Direct Taxes were based on the Austrian model (cedular taxes + progressive synthetic income tax), with a transitional regime for Serbian countries where there was no cadastre. In January 1928, the synthetic tax was abolished for administrative reasons. Of importance was the resistance of the peasantry, on which the ruling Radical Party relied. Thus, the transplant of Bem-Baverk's law was rejected due to cultural differences. In the case of indirect taxes, these differences were irrelevant because the sales tax did not exist before the unification, therefore German and later Austrian law were transplanted. Therefore, in addition to the application of the comparative law method, it is necessary to historiographically investigate the social environment in which the law is applied and a specific legal culture is formed.

PRIMENA KLIOMETRIJE U PROUČAVANJU EKONOMSKE ISTORIJE

Apstrakt: Primena ekonometrije i kvantitativnih metoda na proučavanje istorije naziva se kliometrija. Fogel i Nort su oktobra 1993. godine dobili Nobelovu nagradu za ekonomiju za otkriće ove oblasti. Stvaranje kliometrije omogućilo je da ekonomska istorija postane ekonomska disciplina. Ne samo to – ekonomska istorija sada podleže istim standardima dokazivanja kojih i ostale oblasti u ekonomiji moraju da se pridržavaju. Cilj rada je da opiše neke od osnovnih ekonometrijskih modela i metoda koji se koriste u proučavanju ekonomske istorije. U tu svrhu, predstavljen je linearni regresioni model, zatim vektorski autoregresivni model i metod Grejndžerove uzročnosti. Prikazan je i opsežan pregled kliometrijske literature u kojoj su korišćeni opisani modeli.

Ključne reči: *kliometrija, nova ekonomska istorija, ekonometrijski modeli*

Kliometrija je primena ekonometrije i kvantitativnih metoda na proučavanje istorije. Robert V. Fogel i Daglas C. Nort su oktobra 1993. godine dobili Nobelovu nagradu za ekonomiju za otkriće ove oblasti tj. za istraživanje “nove ekonomske istorije” (Goldin 1995). Dva rada čiji su autori Alfred Conrad i Džon Mejer, o metodologiji (1957) i ekonomiji ropstva (1958), bili su ključni u pokretanju novog pristupa ekonomskoj istoriji (North 1997). Vujić (2011) navodi definiciju kliometrije, da je ona zajednička primena ekonometrijskih i statističkih metoda u istraživanju ekonomske i socijalne istorije, kako bi se dobili sintetički kvantitativni pokazatelji istorijskih promena, posebno dugoročnog ekonomskog i socijalnog razvoja. Najjednostavnije rečeno, kliometrija je novija istorijska disciplina koja primjenjuje naučne metode u istorijskim istraživanjima (Pehar 2010). Nastanak kliometrije se ponekad predstavlja kao prava revolucija u istoriji ekonomije, čak i kao potpuni raskid sa tradicijom (Costa et al. 2007). Stvaranje kliometrije je omogućilo da ekonomska istorija postane ekonomska disciplina.

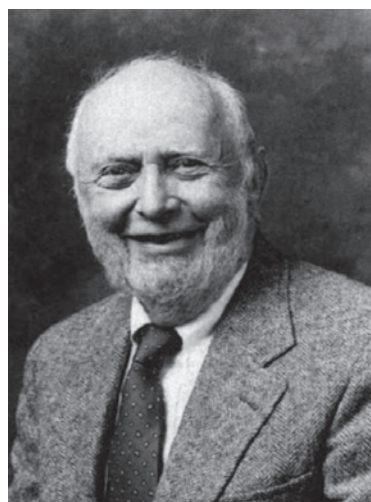

Ne samo to, ekonomska istorija sada podleže istim standardima dokazivanja (koristi iste modele i statističke alate) kojih i ostale oblasti u ekonomiji moraju da se pridržavaju. Kliometrija je, u stvari, spoj moderne ekonomske teorije i ekonometrije sa tradicionalnim metodama istorijske analize u cilju istraživanja ekonomskih promena na duži rok (Grantham 1997). Kliometrija je odgovorna za pretvaranje prvenstveno narativne discipline u matematičku (Hauptert 2017) ili kliometrija je formalizovana ekonomska istorija (Goldin 1995).

Klio - grčka muza, zaštitnica istorije i junačkog pesništva
Izvor: Vujić (2011)

S obzirom na veliki domen ekonomske istorije, nije iznenađujuće da Robert Fogel i Daglas Nort nisu prvi koji su odgovorni za proučavanje ekonomske istorije. Milton Fridman je prošlost iskoristio da bi razumeo ulogu novca; Džon Hiks je proučavao ekonomsku istoriju da bi razumeo ekonomski rast; V. Artur Luis je istraživao ekonomsku istoriju kao pozadinu za probleme razvoja; i Tiodor Šulc je proučavao ekonomsku istoriju da bi saznao o ljudskom kapitalu. Sajmon Kuznjec je bio ekonomski istoričar u svim navedenim oblastima (Goldin, 1995). Kliometrija nastoji da odgovori na istoriografska pitanja (na primer, koja je uloga železnica u američkoj ekonomskoj istoriji ili profitabilnost ropstva). Vujić (2011) navodi da kliometričari prikupljaju podatke i ocenjuju izvore podataka, analiziraju prikupljene podatke i tumače rezultate, a da bi u tome uspeli, oni se oslanjaju na kvantitativne izvore. Kliometričari analiziraju prikupljene podatke tako da dobiju kritičku informaciju koja je obično sadržana u tablicama i grafikonima ili jednačinama (Vujić 2011). Često se desi da postoji problem u vezi sa podacima, te se može koristiti ekonometrijska tehnika sa rekonstitucijom vremenskih serija, interpolacija ili ekstrapolacija podataka (Demeulemeester & Diebolt 2007). Mekloski (1978) navodi da je kliometričar ekonomista koji ekonomsku teoriju (obično jednostavnu) primenjuje na istorijske činjenice (ne uvek kvantitativne) u interesu istorije (ne ekonomije). Kosta i drugi (2007) navode da je kliometrija zaista nešto više od ekonomske istorije, koja je kvantitativno definisana. Sa druge strane, za istoričare je kliometrijska revolucija doprinela usponu kvantitativnog istraživanja (Costa et al. 2007).

Goldin (1995) navodi da se ekonomski historičari danas prevashodno bave ekonomskim rastom, postojanošću institucija i korenima trenutnih ekonomskih pitanja. Fogel i Nort koji su prvi i uveli “novu ekonomsku istoriju” se razlikuju po svom osnovnom opredeljenju. Fogel je glavni empiričar, dok je Nort veliki teoretičar. Kosta i drugi (2007) navode da je Fogel definisao dve glavne metodološke karakteristike kliometrije: merenje pojave i oslanjanje na (ekonomsku) teoriju, dok je Nort naglašavao ulogu institucija.

*Dva Nobelovca i osnivača kliometrije
Robert W. Fogel i Douglass C. North
Izvor: Goldin (1995, 192)*

Demulemister i Dibolt (2007) ističu problematiku kvaliteta podataka u empirijskim istraživanjima i navode da se podaci u ekonomskoj nauci bitno razlikuju od podataka koji se koriste u egzaktnim naukama i kontrolisanim laboratorijskim eksperimentima. Oni apostrofiraju da ekonomski zakoni nisu deterministički i da ti sistemi imaju ekstremnu složenost. Hauptert (2017) navodi da je Rajt još 1971. godine istraživao razvoj kliometrije, tvrdeći da se više radi o ekonomskoj upotrebi teorija nego upotrebi ekonometrije za proučavanje istorije. Kokran (1969) je opisao razliku između tradicionalne ekonomske istorije i nove kliometrije. Naime, tradicionalnisti tvrde da realni modeli obično moraju biti previše uopšteni ili previše složeni da bi omogućili pretpostavku matematičkih odnosa, dok su predstavnici nove kliometrije zainteresovani za primenu operativnih modela na ekonomske podatke. Dejvis i Engermen (1987) navode da “zlatno doba” kliometrije počinje decembra 1960. godine, odnosno u razdoblju

od ranih šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 20. veka. Ovi autori navode da su problemi koji su tada zaokupljali kliometričare sledeći: robovlasništvo, železnice, nedostatak radne snage, performanse privrede, periodi ekonomskih kriza, rast prihoda i uloga institucija. Grantam (1997) je istraživao francusku kliometriju kao doprinos francuskoj ekonomskoj istoriji. Ovaj autor navodi da francuska kliometrija nastaje sredinom pedesetih godina dvadesetog veka, a njen začetnik je Sajmon Kuznjec. Međutim, kliometrijska revolucija u Francuskoj počinje sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka sa radovima autora Levi-Lebojer i Burginjon (1985, 1990), koji su ispitivali makroekonomski model u ekonomiji devetnaestog veka (Grantam 1997). Generalno gledano, Kosta i drugi (2007) navode da se u određenim istorijskim periodima mogu primeniti i testirati raznorazne ekonometrijske tehnike – mogu se proceniti korelacije i/ili uzročnosti i relativni značaj teorijskih odnosa.

U radu je opisan nastanak kliometrije kao naučne discipline (prva glava tj. uvod), kao i neki od modela koji se koriste u izučavanju ekonomske istorije kao što su: regeresioni modeli, vektorski autoregresioni modeli (VAR), modeli za ocenu uzročnosti (druga glava). U trećoj glavi je predstavljen pregled kliometrijske literature u kojoj su opisani modeli korišćeni. U četvrtoj glavi su data zaključna razmatranja.

Ekonometrijski modeli koji se koriste u izučavanju ekonomske istorije

Regresioni model

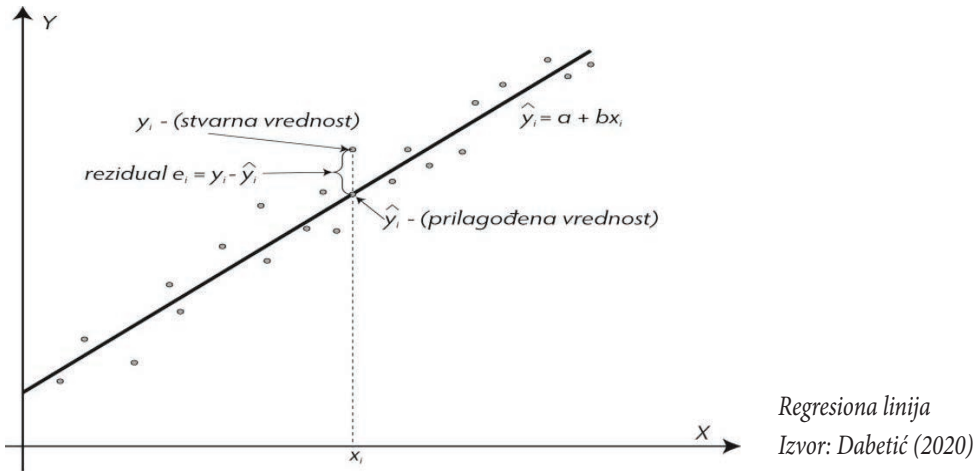
Pre nego otpočnemo regresionu analizu potrebno je utvrditi stacionarnost svih promenljivih. Ukoliko su sve promenljive stacionarne moguće je koristiti metod najmanjih kvadrata (engl. *ordinary least squares*) tj. OLS metod za utvrđivanje relacije između ispitivanih promenljivih. Ukoliko je X_i nezavisna promenljiva, a Y_i zavisna promenljiva, linearni regresioni model je:

$$Y_i = a + b X_i + \varepsilon_i \quad (1)$$

Reziduali modela su ε_i i predstavljaju razliku između stvarne (Y_i) i ocenjene ($\hat{Y}_i$) vrednosti (videti sliku 3). Reziduali se mogu zapisati i u sledećoj formi:

$$\varepsilon_i = Y_i - \hat{Y}_i = Y_i - a - b X_i \quad (2)$$

OLS metod minimizuje sumu kvadrata dok bira a i b . Potrebno je naglasiti da ovaj metod nije pogodan za analizu nestacionarnih promenljivih (Shrestha & Bhatta 2018).

30 Višestruki linearni regresioni model

Višestruki linearni regresioni model se koristi u proučavanju relacije između zavisne promenljive i jedne ili više nezavisnih promenljivih. Generička forma linearnog regresionog modela je:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_K) + \varepsilon \quad (3)$$

$$Y = \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_K X_K + \varepsilon. \quad (4)$$

Gde je Y zavisna promenljiva, a $X_1, X_2, \dots, X_K$ su nezavisne promenljive. Funkcija $f(X_1, X_2, \dots, X_K)$ se naziva regresiona jednačina populacije (engl. *population regression equation*) od Y na $X_1, X_2, \dots, X_K$ (Green, 2003). $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_K$ su nepoznati parametri koje je potrebno oceniti, dok je ε greška merenja, odnosno rezidual.

Ukoliko uvedemo E kao operator očekivanja, pretpostavke klasičnog linearnog regresionog modela su:

1. $E(\varepsilon_i) = 0$, za svako i .
2. $E(\varepsilon_i^2) = \sigma^2$, za svako i .
3. $\text{cov}(\varepsilon_i, \varepsilon_j) = E(\varepsilon_i \varepsilon_j) = 0$, za svako i i j , tako da je $i \neq j$.
4. $\varepsilon_i : N(0, \sigma^2)$.
5. $X_1, X_2, \dots, X_K$ nisu slučajne promenljive, već uzimaju fiksirane vrednosti iz ponovljenih uzoraka.

6. $X_1, X_2, \dots, X_K$ nisu međusobno linearno zavisne, tj. nijedna nezavisna promenljiva se ne može izraziti kao linearna funkcija ostalih (Mladenović i Petrović 2002).

Vektorski autoregresivni model (VAR)

Vektorski autoregresivni model (VAR) jedan je od najuspešnijih, fleksibilnijih i jednostavnijih modela za analizu višedimenzionalnih vremenskih serija (Zivot & Wang 2006). Sims (1980) je prvi uveo VAR model u ekonometriju i VAR modeli su po svojoj prirodi alati za predviđanje (Lütkepohl 2013). VAR model predstavlja proširenje jednodimenzionalnog autoregresivnog modela na dinamičke višedimenzionalne vremenske serije i pokazao se posebno korisnim za opisivanje dinamičkog ponašanja ekonomskih i finansijskih vremenskih serija, kao i za predviđanje (Zivot & Wang 2006). VAR modeli su dizajnirani za stacionarne promenljive (Lütkepohl 2013).

Vektorski autoregresivni model reda m može biti napisan u sledećem obliku (Zivot & Wang, 2006):

$$Y_t = c + \Pi_1 Y_{t-1} + \Pi_2 Y_{t-2} + \dots + \Pi_m Y_{t-m} + \varepsilon_t, t=1, \dots, T, \quad (5)$$

gde $Y_t = (y_{1t}, y_{2t}, \dots, y_{nt})$ predstavlja $(n \times 1)$ vektor promenljive vremenske serije, a Π_i su $(n \times n)$ matrice koeficijenata i ε_t je $(n \times 1)$ vektorski proces belog šuma (engl. *white noise vector process*) sa vremenski invarijantnom kovarijansnom matricom Σ . Dvodimenzionalni VAR(2) model je moguće zapisati u sledećem obliku (Zivot & Wang, 2006):

$$\begin{pmatrix} y_{1t} \\ y_{2t} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \pi_{11}^1 & \pi_{12}^1 \\ \pi_{21}^1 & \pi_{22}^1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_{1t-1} \\ y_{2t-1} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \pi_{11}^2 & \pi_{12}^2 \\ \pi_{21}^2 & \pi_{22}^2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_{1t-2} \\ y_{2t-2} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix}. \quad (6)$$

Prema Lutkepohlu (2013), specifikacija VAR modela uključuje izbor reda VAR(m) modela tj. izbor m . Izbor reda VAR modela vrši se pomoću odgovarajućih kriterijuma, a najpoznatiji su Akaike-ov, Švarcov-ov i Hanan i Kvinov-ov (Akaike; Schwarz; Hannan & Quinn). Kriterijumi za izbor modela imaju uopštenu formu kao u jednačini:

$$C(m) = \log \det(\widehat{\Sigma}_m) + c_T \varphi(m), \quad (7)$$

gde je $\widehat{\Sigma}_m = T^{-1} \sum_{t=1}^T \hat{u}_t \hat{u}_t'$ je OLS rezidualni estimator kovarijansne matrice za redukovanu formu VAR modela reda m . Funkcija $\varphi(m)$ je reda m i ona skraćuje (penalizuje) velike redove VAR modela. Niz c_T može zavisiti od veličine uzorka i identifikuje specifične kriterijume (Lütkepohl 2013).

Metod uzročnosti

Grejndžer (1969) je među prvima istražio uzročnu relaciju između promenljivih. Grejndžerov test uzročnosti je statistička hipoteza koja određuje da li jedna promenljiva utiče na drugu. Odnosno, Grejndžer je razvio metod uzročnosti između dve promenljive X i Y između kojih mogu postojati 3 relacije:

- X utiče na Y,
- Y utiče na X i
- X i Y utiču jedna na drugu.

Ako trenutne i vrednosti sa docnjom promenljive X poboljšaju predviđanje budućih vrednosti promenljive Y, zatim kažemo da X ‘Grejndžer uzrokuje’ Y. Jednostavan model Grejndžerove uzročnosti je sledeći:

$$\Delta Y_t = \sum_{i=1}^n \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j \Delta X_{t-j} + u_{1t} \quad (8)$$

$$\Delta X_t = \sum_{i=1}^n \gamma_i \Delta X_{t-i} + \sum_{j=1}^n \delta_j \Delta Y_{t-j} + u_{2t} \quad (9)$$

Nulta hipoteza u jednačini (8) je $\beta_j = 0$ ($j=1, \dots, n$), što znači “ ΔX Grejndžer ne uzrokuje ΔY ”. Slično, nulta hipoteza u jednačini (9) je $\delta_j = 0$ ($j = 1, \dots, n$) i opisuje “ ΔY Grejndžer ne uzrokuje ΔX ”. Odbijanje ili ne odbijanje nulte hipoteze je zasnovano na F – statistici (Shrestha & Bhatta, 2018). Zivot i Veng (2006) naglašavaju da pojam Grejndžerove uzročnosti ne podrazumeva istinsku uzročnost, već podrazumeva samo sposobnost predviđanja.

Literatura za opisane ekonometrijske modele

Jaremski (2020) je proučavao korišćene kvantitativne tehnike ekonomske istorije u vrhunskim časopisima poput *American Economic Review*, *Quarterly Journal of Economics*, *American Economic Journal: Applied Economics* i *American Economic Journal: Macroeconomics* u periodu od 2013. do 2018. godine. Njegovi rezultati su sumirani u tabeli 1.

Misiaja (2016) pomoću regresione analize objašnjava ekonomski razvoj Italije u periodu od 1871. do 1911. godine. Regresionu analizu koriste i Boter i Voltje (2020) da bi objasnili uticaj smena u sektorima na učešće u radnoj snazi neudatih žena u periodu 1812–1929. godina. Ganter (2017) je u svom istraživanju primenio OLS regresije da bi analizirao efekte cena akcija, trgovanje i dividende firmi kotiranih na berzi u Berlinu

<i>Tehnike korišćene u radovima</i>	<i>Procenat (%)</i>
OLS regresije	28
Razlika-u-razlikama	15,9
Diskontinualna regresija	4,9
Strukturalni modeli	22
Instrumentalne promenljive	13,4
Vektorski autoregresivni modeli ili funkcije impulsnih odgovora	3,7
Modeli hazarda	1,2
Teorijski modeli	1,2
Druge tehnike	9,8

*Tabela 1: Tehnike ekonomske istorije u vrhunskim časopisima, u periodu 2013–2018.
Izvor: Jaremski (2020)*

1895. godine. Karlon i Moris (2003), koristeći OLS regresiju, ispituju ekonomske podsticaje za neregulisane kompanije u Britaniji krajem devetnaestog veka. Njihovi rezultati ukazuju na to da li je naplaćivana amortizacija povezana sa profitabilnošću i, u manjoj meri, sa prisustvom spoljnih akcionara, dugoročnih vlasnika duga i imenovanjem profesionalnog revizora. Karlon i Moris (2003) nalaze da je iznos obračunate amortizacije povezan samo sa profitabilnošću. Jaremski (2020) nalazi da su OLS regresioni modeli zastupljeni u 28% slučajeva u vrhunskim časopisima iz ekonomske istorije u periodu od 2013. do 2018. godine (videti tabelu 1).

Pomoću strukturnog VAR modela, Džin (1995) je analizirao monetarnu politiku Engleske od 1893. do 1914. VAR model takođe za svoju analizu u ekonomskoj istoriji koristi i Nikolini (2007) za period 1541–1840. na podacima o plodnosti, mortalitetu i realnim platama. Felis Rota (2014) objašnjava transportnu revoluciju u Evropi korišćenjem VAR modela. VAR model je korišćen i kod Minović i drugih (2020) da bi se utvrdila relacija između stranih direktnih investicija i kvaliteta institucija (merenim kontrolom korupcije, političkom stabilnošću i vladavinom prava) u zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2000–2017. Meti (2020), koristeći VAR model, pokazuje koliko su šokovi neizvesnosti bili bitni u Velikoj depresiji. Lamp i Šarp (2013) koriste kointegrirane VAR modele da bi ispitali relaciju između carina i rasta u različitim zemljama, pre i posle Drugog svetskog rata. Jaremski (2020) navodi da je VAR model korišćen u 3,7% slučajeva u vrhunskim časopisima iz ekonomske istorije u periodu 2013–2018. (videti tabelu 1).

Mnogi su koristili Grejndžerovu uzročnost u ekonomskoj istoriji. Jedan od njih je i Oksli (1993) koji koristi uzročnost i kointegraciju na podacima za Portugal u periodu 1865-1985. Grejndžerovu uzročnost primenjuju i Junberg i Nilson (2009) radi istraživanja veze između ljudskog kapitala i ekonomskog rasta u Švedskoj, u periodu 1870–2000. De la Escosura i San-Vilaroja (2009) takođe koriste Grejndžerovu uzročnost i strukturni model da bi istražili u kojoj je meri izvršnost ugovora i sigurnost imovinskih prava uslovio veliku akumulaciju kapitala i, posledično, ekonomske performanse u Argentini. Njihovi rezultati su pokazali da je loše sprovođenje ugovora igralo značajnu ulogu u poreklu jedinstvenog iskustva Argentine o dugoročnom padu. Koristeći Grejndžerovu uzročnost, Adams i drugi (2009) ispituju dinamičku istorijsku vezu između kreditiranja komercijalnih banaka, osiguranja i ekonomskog (dohodovnog) rasta u Švedskoj, koristeći podatke vremenskih serija od 1830. do 1998. godine.

Pored navedenih modela u ekonomskoj istoriji se koriste i takozvane GIS tehnike, neuronske mreže i modeliranje zasnovano na agentima. Jedan takav rad koji je koristio ove specifične modele je rad autora Pablo-Marti i drugih (2020). Ovi autori su analizirali razvoj putne mreže u Španiji tokom perioda između Sukcesijskog rata i uvođenja železnice u periodu 1700–1850.

Često korišćen model u ekonomskoj istoriji je i model uopštene autoregresivne heteroskedastičnosti (GARCH). Generalno gledano, ovaj model služi za ocenjivanje volatilnosti vremenskih serija. Ovaj model koriste Šarl i Darne (2020) da bi istražili odnos između volatilnosti proizvodnje i rasta za period od 1919. do 2017. godine. Sikot i drugi (2010) takođe koriste standardni GARCH model za ispitivanje volatilnosti. Ovi autori su koristili vremenske serije državnih obveznica za Čile i Peru između 1876. i 1890. godine. Naime, oni su ispitali percepciju investitora o premijama za rizik čileanskih i peruanskih hartija od vrednosti. Rezultati Sikot i drugi (2010) pokazuju da su investitori bili izuzetno pesimistični u pogledu izgleda čileanskog, a posebno peruanskog duga pre rata. Foldvari i Van Leuven (2011) u svom radu koriste GARCH model za procenu rezidualne (uslovne) varijanse cena robe. Njihovi rezultati pokazuju da je u Pizi, Beču i Parizu volatilnost cena žita opala (i povećala se efikasnost tržišta) krajem šesnaestog veka, dok je u Japanu ostala stabilna. Autori Sifareli i Paezani (2016) koriste nelinearni model zasnovan na agentima i GARCH model da bi ispitali špekulativne cene na terminskom tržištu pamuka u Liverpulu 1920-tih godina. GARCH model je koristio i Mils (2008) da bi ispitao odnos između kamatnih stopa, cena i inflacije u Britaniji u periodu od 1750. do 2006. godine.

Model koji je takođe veoma često zastupljen u kliometrijskoj literaturi jeste takozvani autoregresivni model sa distribuiranim docnjama (ARDL). Daniel i drugi (2017) koriste ARDL model da bi procenili uticaj determinanti potražnje za novcem u

Italiji tokom dugog perioda (1861–2011) i da bi istražili stabilnost procenjenih odnosa, radi testiranja efikasnosti monetarne politike tog doba. Keler i drugi (2019) primenjuju u svom istraživanju ARDL model da bi ocenili troškove skladištenja cene žita za američke regione s početka 19.veka. Njihov rad daje analizu koliko dobro pristup troškovima skladištenja obuhvata stvarne performanse tržišta kapitala u više različitih dimenzija.

ZAKLJUČAK

Rad je imao za cilj da opiše neke od osnovnih kliometričarskih alata. Kako je stvaranje kliometrije doprinelo tome da ekonomska istorija postane ekonomska disciplina, ekonomska istorija sada podleže istim standardima dokazivanja (koristi iste modele i statističke alate) kojih i ostale oblasti u ekonomiji moraju da se pridržavaju. U radu su opisani neki od osnovnih ekonometrijskih modela i metoda koji se koriste u proučavanju ekonomske istorije, kao što je linearni regresioni model, zatim vektorski autoregresivni model i metod Grejndžerove uzročnosti. Istražena je i literatura u kojoj su pobrojani modeli korišćeni. Pored opisanih modela, često su u upotrebi i drugi ekonometrijski modeli u kliometrijskoj literaturi kao što su: GARCH, ARDL, neuronske mreže i modeliranje zasnovano na agentima. Navedena je i literatura – gde su i u koju svrhu su navedeni modeli korišćeni u ekonomskoj istoriji.

Izvori i literatura

- » Adams, Mike, et al. "Commercial banking, insurance and economic growth in Sweden between 1830 and 1998." *Accounting, Business & Financial History* 19.1 (2009): 21-38.
- » Boter, Corinne, and Pieter Woltjer. "The impact of sectoral shifts on Dutch unmarried women's labor force participation, 1812-1929." *European Review of Economic History* (2020).
- » Carlon, Shirley A., and Richard D. Morris. "The economic determinants of depreciation accounting in late nineteenth-century Britain." *Accounting, Business & Financial History* 13.3 (2003): 275-303.
- » Charles, Amélie, and Olivier Darné. "Econometric history of the growth–volatility relationship in the USA: 1919–2017." *Cliometrica* (2020): 1-24.
- » Cifarelli, Giulio, and Paolo Paesani. "Speculative pricing in the Liverpool cotton futures market: a nonlinear tale of noise traders and fundamentalists from the 1920s." *Cliometrica* 10.1 (2016): 31-54.
- » Cochran, Thomas C. "Economic history, old and new." *The American Historical Review* 74.5 (1969): 1561-1572.
- » Costa, D., Demeulemeester, J.-L. and Diebolt, C. "What is 'Cliometrica'?" *Cliometrica* 1 (2007): 1-6.
- » Dabetić, Slavica. "Regresiona i korelaciona analiza", <https://www.bpa.edu.rs/File-Download?filename=1368621a-a3e9-457a-a5a6-069f60c8dfe2.pdf&originalName=PredavanjeStatza1442020.pdf> (pristupljeno 8. 7. 2020)
- » Daniele, Vittorio, Pasquale Foresti, and Oreste Napolitano. "The stability of money demand in the long-run: Italy 1861–2011." *Cliometrica* 11.2 (2017): 217-244.
- » Davis, Lance E., and Stanley Engerman. "Cliometrics: The State of the Science (or is it Art or, perhaps, Witchcraft?)." *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 20.3 (1987): 97-106.
- » De la Escosura, Leandro Prados, and Isabel Sanz-Villarroya. "Contract enforcement, capital accumulation, and Argentina's long-run decline." *Cliometrica* 3.1 (2009): 1-26.
- » Demeulemeester, Jean-Luc, and Claude Diebolt. "How much could economics gain from history: the contribution of cliometrics." *Cliometrica* 1.1 (2007): 7-17.
- » Felis Rota, Marta. "A var analysis of the transportation revolution in europe." *Working Paper* (2014). https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/664848/Transportation_Felis_EHWP_2014.pdf?sequence=1 (pristupljeno 10. 7. 2020)

- » Földvári, Péter, and Bas Van Leeuwen. “What can price volatility tell us about market efficiency? Conditional heteroscedasticity in historical commodity price series.” *Cliometrica* 5.2 (2011): 165-186.
- » Goldin, Claudia. “Cliometrics and the Nobel.” *Journal of economic perspectives* 9.2 (1995): 191-208.
- » Granger, Clive WJ. “Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods.” *Econometrica: journal of the Econometric Society* 37.3(1969): 424-438.
- » Grantham, George. “The French cliometric revolution: A survey of cliometric contributions to French economic history.” *European Review of Economic History* 1.3 (1997): 353-405.
- » Greene, William H., *Econometric analysis fifth edition*, New Jersey: Prentice Hall, 2003.
- » Günther, Jens. “Capital market effects around dividend announcements: an analysis of the Berlin stock exchange in 1895.” *Accounting History Review* 27.3 (2017): 249-278.
- » Hauptert, Michael. “The impact of cliometrics on economics and history.” *Revue d'économie politique* 127.6 (2017): 1059-1081.
- » Jaremski, Matthew. “Today’s economic history and tomorrow’s scholars.” *Cliometrica* 14.1 (2020): 169-180.
- » Jeanne, Olivier. “Monetary policy in England 1893-1914: a structural VAR analysis.” *Explorations in Economic History* 32.3 (1995): 302-326.
- » Keller, Wolfgang, Carol H. Shiue, and Xin Wang. “Capital markets and grain prices: assessing the storage cost approach.” *Cliometrica* (2019): 1-30.
- » Lampe, Markus, and Paul Sharp. “Tariffs and income: a time series analysis for 24 countries.” *Cliometrica* 7.3 (2013): 207-235.
- » Ljungberg, Jonas, and Anders Nilsson. “Human capital and economic growth: Sweden 1870–2000.” *Cliometrica* 3.1 (2009): 71-95.
- » Lütkepohl, Helmut. “Vector autoregressive models.” *Handbook of Research Methods and Applications in Empirical Macroeconomics*. Edward Elgar Publishing, 2013.
- » Mathy, Gabriel P. “How much did uncertainty shocks matter in the Great Depression?.” *Cliometrica* 14.2 (2020): 283-323.
- » McCloskey, Donald N. “The achievements of the cliometric school.” *Journal of Economic History* (1978): 13-28.

- » Mills, Terence C. "Exploring historical economic relationships: two and a half centuries of British interest rates and inflation." *Cliometrica* 2.3 (2008): 213-228.
- » Minović, Jelena, Slavica Stevanović, and Vesna Aleksić. "The Relationship between Foreign Direct Investment and Institutional Quality in Western Balkan Countries." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23.1 (2021): 44-61.
- » Missiaia, Anna. "Where do we go from here? Market access and regional development in Italy (1871–1911)." *European Review of Economic History* 20.2 (2016): 215-241.
- » Mladenović, Zorica i Petrović, Pavle, *Uvod u ekonometriju*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2002.
- » Nicolini, Esteban A. "Was Malthus right? A VAR analysis of economic and demographic interactions in pre-industrial England." *European review of economic history* 11.1 (2007): 99-121.
- » North, Douglass C. "Cliometrics--40 years later." *The American Economic Review* 87.2 (1997): 412-414.
- » Oxley, Les. "Cointegration, causality and export-led growth in Portugal, 1865-1985." *Economics Letters* 43.2 (1993): 163-166.
- » Pablo-Martí, Federico, Ángel Alañón-Pardo, and Angel Sánchez. "Complex networks to understand the past: the case of roads in Bourbon Spain." *Cliometrica* (2020): 1-58.
- » Pehar, Franjo. "Od statističke bibliografije do bibliometrije. Povijest razvoja kvantitativnog pristupa istraživanju pisane riječi." *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova* 3.1 (2010): 1-28.
- » Shrestha, Min B., and Guna R. Bhatta. "Selecting appropriate methodological framework for time series data analysis." *The Journal of Finance and Data Science* 4.2 (2018): 71-89.
- » Scotte, Richard, Catalina Vizcarra, and Kirsten Wandschneider. "Military conquest and sovereign debt: Chile, Peru and the London bond market, 1876-1890." *Cliometrica* 4.3 (2010): 293-319.
- » Sims, Christopher A. "Macroeconomics and reality." *Econometrica: journal of the Econometric Society* (1980): 1-48.
- » Vujić, Perica. "Kliometrija – Kvantitativni pristup povijesti." *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 3.3 (2011): 126-128.
- » Zivot, Eric, and Jiahui Wang. "Vector autoregressive models for multivariate time series." *Modeling financial time series with S-PLUS®* (2006): 385-429.

Jelena MINOVIĆ

Institute of economic sciences, Belgrade

THE APPLICATION OF CLIOMETRICS IN THE STUDY OF ECONOMIC HISTORY

The application of econometrics and quantitative methods to the study of economic history is called cliometrics. October of 1993, Fogel and North were awarded the Nobel Memorial Prize in Economic Sciences for the discovery of this area. The conception of cliometrics led to the history of economy becoming a part of economic sciences. Additionally, economic history is now subject to the same standards of proof that other areas of economic sciences must adhere to. The aim of this paper is to describe some of the basic econometric models and methods used in the study of economic history. For this purpose, a linear regression model, then a vector autoregressive model and the Granger causality test are presented. An extensive review of cliometric literature, in which the described models were used, is also presented.

MOGUĆNOST PROUČAVANJA EKONOMSKIH INSTITUCIJA U MEĐURATNOM PERIODU U JUGOISTOČNOJ EVROPI

40

Apstrakt: U radu će biti izložena mogućnost proučavanja ekonomskih institucija u državama Jugoistočne Evrope (Kraljevina SHS/Jugoslavija, Rumunija, Bugarska, Grčka) u periodu između dva svetska rata. Institucionalna ekonomija predstavlja jedan od glavnih pravaca u ekonomskoj teoriji i teorijama razvoja, a posebno značajnu i aktuelnu temu u ekonomskoj istoriji. O ekonomskim institucijama u međuratnom periodu slabo je pisano i u srpskoj i regionalnoj historiografiji i stoga ćemo predstaviti metodološki pristup i izložiti mogući okvir za proučavanje ove teme.

Ključne reči: *Nova institucionalna ekonomija, ekonomska istorija, Jugoistočna Evropa, međuratni period, Daglas Nort, Oliver Vilijamson*

„Povijest je važna. Važna je ne samo zbog toga što iz nje možemo mnogo naučiti nego i stoga što su sadašnjost i budućnost blisko povezane s prošlošću, kontinuitetom institucija koje postoje u pojedinim društvima. Uključivanje institucija u ekonomsku teoriju i ekonomsku povijest ključan je korak koji moramo poduzeti kako bismo poboljšali i nadopunili tu teoriju kao i tumačenje povijesti.“ (North 2003a, 7)

Proučavanje institucija i institucionalnih promena postalo je jedno od najpopularnijih istraživačkih područja u ekonomiji, ekonomskoj istoriji i drugim društvenim naukama tokom poslednjih decenija. Oživljavanje interesa za ekonomske institucije vezuje se za uspon Nove institucionalne ekonomije (NIE) 1980-ih i 1990-ih godina, čija je osnovna ideja da se institucijama i institucionalnim promenama mogu objasniti razlike u ekonomskom razvoju između država. U teoriji NIE ekonomski razvoj i rast

---

¹ Docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu

zavise od toga u kojoj meri institucionalni okvir omogućava podsticaje za organizacije da se bave proizvodnom delatnošću, a sam ekonomski razvoj bez „dobrih institucija“ i efikasne države nije moguć (Pamuk 2012, 532).

U radu će biti predstavljeni izgledi za proučavanje i istraživanje ekonomskih institucija u državama Jugoistočne Evrope, Kraljevini Jugoslaviji, Rumuniji, Bugarskoj i Grčkoj, u periodu između dva svetska rata. Biće izložene osnovne ideje učenja i metodološki principi NIE, u meri u kojoj dozvoljava obim rada, kao i mogućnost upotrebe teorijskih postavki u proučavanju prostora Jugoistočne Evrope. Istraživanje ekonomskih institucija otvara niz društvenih, socioloških, političkih tema i omogućava dublje razumevanje balkanskog društva i procesa iz prve polovine dvadesetog veka.

Prema jednoj od definicija, Nova institucionalna ekonomija proučava „institucije i kako institucije deluju sa organizacionim aranžmanima“. Institucijama se smatraju pisana (sporazumi koji definišu ugovorne odnose; ustavi, zakoni i pravila koji uređuju političke sisteme, finansije i društvo) i nepisana pravila (kodekse ponašanja i verovanja), norme i ograničenja koja ljudi osmišljavaju kako bi smanjili neizvesnost i kontrolisali svoje okruženje. Organizacioni aranžmani predstavljaju načine upravljanja radi proizvodnje i razmene i u njih se ubrajaju: tržišta, preduzeća i ugovorni sporazumi radi organizovanja privrednih aktivnosti (Ménard & Shirley 2008, 1).

Institucionalna teorija potiče od ideja američkih ekonomista i sociologa, Torštajna Veblena, Džona Komonsa, Klarena Venedela i dr., čija učenja danas predstavljaju „staru“ institucionalnu ekonomiju za razliku od već pomenute „nove“ (Harriss, Hunter & M. Lewis 2003, 4). Osnove NIE postavljene su kod Ronalda Kouza (Coase 1937, 1960) i Olivera Vilijamsona (Williamson 1975, 2000), koji je i prvi upotrebio naziv Nova institucionalna ekonomija 1975. godine. Kouze i Vilijamson fokusirali su se na pitanja transakcionih troškova², imovinskih prava i ugovora. Ipak, Daglas Nort (North 2003b) bio je taj čiji su radovi imali presudnu ulogu za mesto institucija u ekonomiji i ekonomskoj istoriji. On je analizu institucija povezo sa ekonomskim rastom i postavio na makro nivo. U svom radu uveo je dve bitne dimenzije – ulogu politike i neformalnih ograničenja poput normi i sistema verovanja. Korak dalje napravili su Robert Asemoglu i Džejms Robinson (Asemoglu & Robinson 2014), koji su definisali ekstraktivne i

2 Transakcioni troškovi su jedan od osnovnih pojmova u NIE. Po gledištu Norta, institucije i način na koji se oblikuju ekonomske performanse zajedno za primenjenom tehnologijom određuju troškove transakcija i proizvodnje, i u širokom pogledu predstavljaju sve one troškove nastale u upravljanju ekonomskim sistemom. Oni se takođe odnose i na troškove svih resursa potrebnih za prenos imovinskih prava sa jednog ekonomskog agenta na drugog i uključuju troškove vršenja razmene, održavanja i zaštite institucionalne strukture (Pejovich 1995, 84; North 1987, 1992; Pantelić 2013).

inkluzivne ekonomske i političke institucije i kao značajan faktor postavili ulogu elita (Lloyd & Lee 2018, 2-3; Harriss, Hunter & M. Lewis 2003, 1-2; Alston 2008, 33-34)

Neoliberalni, „glavni“, ekonomisti smatraju da su ključni ekonomski problemi raspodela resursa i dohotka, određivanje nivoa prihoda, proizvodnje i cena. Suprotno tome, institucionalni ekonomisti (novi i stari) kao osnovni problem vide organizaciju i kontrolu ekonomskog sistema, odnosno strukturu moći. Jedni identifikuju ekonomiju isključivo sa tržištem, a drugi smatraju da je tržište samo po sebi institucija i da se treba fokusirati na organizaciju. Vlast, odnosno struktura vlasti, je od ključnog značaja za ekonomiste jer utiče na zakonodavni sistem i reguliše prava koja su od ekonomskog značaja, što dalje utiče na raspodelu resursa, nivo prihoda i raspodelu bogatstva, odnosno vezu između ekonomskog i pravnog sistema (Samuels 2008, 366-367). Nova institucionalna ekonomija obuhvata niz različitih disciplina: antropologiju, ekonomiju, istoriju, pravo, politikologiju, psihologiju i sociologiju i osnova njenog učenja polazi od premise da „institucije određuju ekonomske performanse i ekonomske performanse određuju institucije“ (Alston 2008, 32-33).

42

Institucionalisti smatraju da je ekonomski rast određen funkcijom ekonomskih i političkih institucija (Constantine 2017, 1) i da se „zemlje razlikuju u ekonomskoj uspešnosti zbog različitosti svojih institucija, pravila koja određuju način funkcionisanja privrede i podsticaja koji motivišu ljude“ (Asemoglu & Robinson 2014, 86). Robinson i Asemoglu izdvajaju ekstraktivne i inkluzivne ekonomske institucije, koje odgovaraju ekstraktivnim i inkluzivnim političkim institucijama između kojih postoji jaka sinergija, sa snažnom ulogom političkih i privrednih elita. Inkluzivne ekonomske institucije omogućavaju uspešno funkcionisanje privrede, rast produktivnosti i ekonomski napredak, jer obezbeđuju bezbednost privatne svojine, nezavisni pravni sistem i javne usluge, osnivanje novih preduzeća, slobodu pojedincima pri izboru karijere, otvorene su ka tehnologiji i obrazovanju; u političkim okvirima to su države koje su „u dovoljnoj meri centralizovane i pluralističke“. Naprotiv, ekstraktivne institucije se javljaju u državama u kojima ne postoji sigurnost privatne svojine, ne postoji nepristrastan pravni sistem, nemogućnost slobodnog delovanja u ekonomskim sferama, gde je cilj „oduzimanje društvenog dohoda i bogatstva od jednog društvenog podskupa u korist drugog“ (Asemoglu & Robinson 2014, 87-90, 94).

Pojmovno razjašnjenje onoga šta su tačno ekonomske institucije nudi niz vrlo kompleksnih odgovora i uslovljeno je, u određenoj meri, teorijsko-metodološkim pristupom autora.³ Samo tumačenje pojma ekonomskih institucija zavisi, kao što je reče-

³ Postoji nekoliko mogućih pristupa koji zavise od mikro ili makro perspektiva, da li se proučava individualno ponašanje, socijalna interakcija ili se analizira efikasnost određenog si-

no, od teorijsko-metodološkog pristupa, dok su prema Rihteru osnovna polja istraživanja NIE⁴: transakcioni troškovi, imovinsko pravo, teorija ekonomskog ugovora i novi institucionalni pristup istoriji (Richter 2015, 11).

Daglas Nort navodi da su: „Institucije pravila ponašanja u određenom društvu ili, formalnije rečeno, ograničenja koja je čovjek iznašao kako bi oblikovao ljudske interakcije. Stoga one strukturiraju poticaje u ljudskoj razmjeni bilo da je riječ o političkim, socijalnim ili ekonomskim oblicima. Institucionalna promjena oblikuje način razvoja društava tijekom vremena, te je stoga ključna za razumijevanje povijesne promene“ (North 2003a, 13). Uopšteno posmatrano, prema Nortu postoji razlika između organizacija koje nose institucionalne promene, koje se odnose na politička tela (stranke, narodna skupština...), ekonomska tela (preduzeća, sindikati, zadruge...) i društvene organizacije (škole, univerziteti...), i institucije kojima se određuju ključna pravila igre (North 2003, 15).

Pomenutim definisanjem ostavljena je mogućnost izuzetno širokog spektra tumačenja institucija, zbog čega proučavanje ekonomskih institucija i odnosa između institucija i ekonomskog razvoja predstavlja vrlo kompleksnu temu.⁵ Osnovna analiza NIE odnosi se na organizacije, ugovore i institucije i razumevanje prirode ovih pojava. Kako institucionalna ekonomija proučava složena pitanja zbog kompleksnosti samih društvenih sistema i boljeg razumevanja specifičnih dinamičnih socijalnih interakcija, metodologija NIE retko se oslanja jednu, već češće na kombinaciju nekoliko metodologija društvenih nauka (Glachant 2008, XII, XIV).

Institucionalne analize mogu se izvesti na različitim nivoima, počev od poređenja na lokalnom, okružnom ili međudržavnom nivou, koristeći razne metodološke i

---

stema... Takođe, pojam institucije se često pronalazi u istraživanjima, u kontekstima koji nemaju neposredne veze sa izvornim značenjem definisanim u NIE (Ivanović 2013, 14-15, Sokić 2013, 187).

- 4 Rihter je analizom nekoliko zbornika NIE izdvojio devet istraživačkih polja: imovinska prava, transakcioni troškovi, evolucionarna ekonomija, ustavni izbori, teorija kolektivne akcije, teorija ekonomskog ugovora, novi institucionalni pristup ekonomskoj istoriji i moderna (škola) austrijske ekonomije. Svestan da njegova analiza nije rađena na reprezentativnom uzorku, naglašava da pomenute teme najpre odražavaju preovlađujuće gledište (Richter 2015, 5-6).
- 5 Kritiku nedostatka jasne definicije šta su ekonomske institucije pronalazimo kod Čanga: „Ako se ne možemo složiti oko toga šta podrazumevamo pod institucijama, teško je zamisliti da bismo imali konsenzus o tome šta bi one trebale da rade... Kada imamo razlike u samoj definiciji pojma „institucije“, nije iznenađujuće što nemamo sporazum o odnosu institucija i ekonomskog razvoja.“ Takođe, smatra da je problem što ne postoji „dogovorena lista“ funkcija i oblika institucija i što jedna institucija može vršiti više raznih funkcija u zavisnosti od vremena, prostora, društva i sl. (Chang 2008, 17-19, Castellano & García-Quero 2012).

teorijske pristupe i podatke, u zavisnosti od teme i oblasti istraživanja. U osnovi, NIE koristi dva nivoa analize: makronivo koji podrazumeva institucionalno okruženje i mikronivo koji podrazumeva institucionalno uređenje (Richter 2015, 141).

Okvir za institucionalnu analizu ponudio je Oliver Vilijamson (Williamson 2000), koji je postavio četiri nivoa društvene (institucionalne) analize, zasnivajući ih na Nor-tovoj podeli na neformalne i formalne institucije. Prvi nivo odnosi se na socijalne postavke jednog društva („*social embeddedness level*“) koje se menjaju jako sporo, tokom jednog ili više vekova, i obuhvataju norme, običaje, tradiciju, sa religijom koja ima centralnu ulogu. Tu se uvršta većina neformalnih institucija spontanog porekla, sa velikom inercijom i trajnim uticajem na ponašanje jednog društva (Williamson 2000, 596-597). Drugi nivo jeste institucionalni okvir („*institutional environment*“) koji obuhvata formalna pravila, ustave, zakone, imovinska prava i uključuje izvršnu, zakonodavnu, sudsku i birokratske funkcije vlade, kao i raspodelu vlasti. Promene na nivou institucionalnog okvira se dešavaju tokom decenija ili vekova. Na ovom nivou su najpre od značaja imovinska prava (njihova definicija i primena) i ugovorni zakoni. Vilijamson ističe da je kumulativnu progresivnu promenu jako teško izvršiti i da je ona moguća nakon oštih diskontinuiteta, događaja ili promena, ali se tada pravi prekid sa uspostavljenim procedurama (Williamson 2000, 598).

Treći nivo jeste „igranje igre“ („*play of the game*“) institucija vlasti i upravljanja („*institutions of governance*“), odnosno upravljanje ugovornim odnosima, stvaranje reda i ostvarivanje uzajamnih dobitaka između ekonomskih agenata. Centralno pitanje je transakciona ekonomija i njeno usklađivanje sa upravljačkim strukturama, dok je vreme promena od godinu dana do jedne decenije. Četvrti i poslednji nivo odnosi se na svakodnevno funkcionisanje ekonomije i zasnovano je na neoklasičnoj analizi. Promene su kontinuirane i stalne (Williamson 2000, 599-600; Ivanović 2013, 37).

Autori institucionalne ekonomije su u početku usled fokusa na „uspon Zapada“ manje istraživali i pisali o regionima u razvoju, ali je poslednjih decenija sve značajniji broj uporednih studija koje se bave ekonomskim institucijama slabije razvijenih država u Evropi, Aziji, Africi i Južnoj Americi (Pamuk 2012; Harriss, Hunter & Lewis 2003; Asemoglu & Robinson 2014). Međutim, prostor Jugoistočne Evrope, posebno u periodu nakon Prvog svetskog rata, nije toliko privlačio pažnju naučnika. Odsustvo specifičnog modela razvoja, nedostatak dobrih podataka, slabije interesovanje istoričara za ekonomska pitanja, ali i sve veća zainteresovanost naučnika za period socijalizma, planske privrede i tranzicije, uticali su na to da radovi o ekonomskim institucijama između dva rata budu marginalizovani.

Institucionalna ekonomija nije nepoznata stručnoj javnosti, naprotiv, o njoj se i piše i raspravlja, na prvom mestu od strane ekonomskih stručnjaka, a potom i politikologa, pravnika i sociologa. Ipak, u istoriografiji Jugoistočne Evrope uporedno istraživa- nje ekonomskih institucija na makro nivou nije česta tema. Izuzetak predstavlja rad bugarske istoričarke Sije Nikiforove, koja je objavila članak o efikasnosti ekonomskih institucija u Jugoistočnoj Evropi na primeru Jugoslavije i Bugarske 1918-1941: Сија Никифорова: „Ефективността на икономическите институции в югоизточна европа по примера на Югославия и България (1918-1941)“, *Анамнеза*, 12, 2011. (Никифорова 2011). U radu iznosi da su ekonomske institucije između dva rata u Bu- garskoj i Jugoslaviji imale nizak nivo efikasnosti. Razloge pronalazi u odsustvu do- brih tržišta, faktora proizvodnje, kapitala, nedostatku resursa, kvalitetu postojećih in- stitucija, nedostatku obrazovanog stanovništva i dr. Naglašava takođe da obe države nisu bile u mogućnosti da obezbede slobodu preduzetništva, inovacije u proizvodnju, kao ni jedinstven konsenzus vladajućih politika (Никифорова 2011, 201-203).

Slabije istraživanje ekonomskih institucija korespondira sa činjenicom da neka od najpoznatijih dela Nove institucionalne ekonomije nisu prevedena na domaće je- zike i objavljena. Dela dva laureata Nobelove nagrade Ronalda Kouzea (1991) i Olivera Vilijamsona (2009) nisu objavljena u državama JIE. Od Daglasa Norta, takođe dobit- nika Nobelove nagrade za ekonomiju 1993. godine, prevedena je jedna monografija⁶ (North, D., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990) i to ne u svim državama.⁷ Ipak, treba istaći da je jed- no od najvažnijih dela iz domena NIE – *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty* (Zašto narodi propadaju: poreklo moći, prosperiteta i siromaš- tva), iz 2013. godine, čiji su autori Daron Asemoglu i Džeјms A. Robinson, prevedeno i objavljeno u svim državama.

Uporedni analitički pristup jedan je čestih načina istraživanja u NIE kojim se, uz zajedničku metodologiju i konceptualni okvir, identifikuju određeni problemi i pi- tanja (Shirley 2005, 634). Komparativni pristup proučavanju tema iz oblasti društve- nih nauka olakšan je novim sistemima komunikacije i digitalizacijom arhivske i bibli- otečke građe, kao i internacionalizacijom istorijskih istraživanja uz postojanje brojnih programa za međunarodnu saradnju. Države Jugoistočne Evrope u međuratnom periodu

6 Treba svakako napomenuti da su određeni članci i manje studije R. Kouza, O. Vilijamsona, i D. Norta objavljeni u priređenim zbornicima radova, ili u periodici ekonomske prove- nijencije.

7 *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance* prevedeno je objavljeno u Bu- garskoj 2000, u Hrvatskoj 2003, u Sloveniji 1998, u Grčkoj 2006 i u Rumuniji 2003, ali ne i u drugim državama Jugoistočne Evrope (Норт 2000, North 2003a, 1998, 2006, 2003b).

pružaju odličnu mogućnost za uporedna istraživanja ekonomskih institucija, a odgovaraju i komparativnim zahtevima (Roksandić 2004; Kocka 2003, 39-40; Sartori 1994, 16-17). Imale su slično istorijsko nasleđe, bilo da je u pitanju društveno, kulturno, političko ili ekonomsko, podudaran nivo ekonomskog razvoja i privrednih struktura i geopolitički položaj, ali sa dovoljno raznolikosti unutar država da pružaju mogućnost analize na nekoliko nivoa.

Martin Ivanov i Adam Tuz navode da literatura trenutno ne nudi konzistentnu priču o ekonomskom razvoju u jugoistočnoj Evropi pre 1945. godine (Ivanov & Tooze 2007, 672), a opšte teze o „zaostalom“ i „zakasnelom“ Balkanu sa „usporenom industrijalizacijom“ su među najprisutnijima u literaturi (Lampe & Jackson 1982). Upravo analiza ekonomskih institucija može da ponudi odgovor na pitanje o ekonomskom razvoju, jer su nakon Prvog svetskog rata nestala carstva koja su dominirala prostorom Balkana, a pojavile se nove države, sa složenim političkim, ekonomskim i socijalnim problemima, duboko ukorenjenim u društvenim strukturama. Privredno-pravna nasleđa starih imperija i državno-nacionalni (dis)kontinuiteti uslovlili su postojanje komplikovane situacije na polju privrede i društva.

Ukoliko pokušamo da koristimo institucionalnu analizu O. Vilijamsona, odnosno drugi i treći nivo, koji se najpre i odnosi na ekonomske institucije, možemo da izdvojimo nekoliko glavnih tema. Kao što je već napisano, drugi nivo se odnosi na postavljanje institucionalnog okvira i odnosi se na politički, pravni sistem i birokratiju sa fokusom na privatnu svojinu. Treći nivo analize Vilijamsona se odnosi na institucije upravljanja, odnosno strukture institucija putem kojih se trguje robom, uslugama ili radnom snagom. To se u osnovu može smatrati „strukturnom analizom“ i ova oblast institucija uključuje čitav niz pitanja definisanja tržišta i tržišnih struktura poput preduzeća, propisa, poreza, finansija, kredita...

Odsustvo radova na temu ekonomskih institucija između dva rata⁸, kako u istoriografijama JIE tako i od strane stranih autora, kao i obimno polje delovanja NIE, ostavlja istraživačima da sami identifikuju problematiku i teme. Kao mogući okvir i glavne teme proučavanja na nivou ekonomskih institucija između dva rata u državama Jugoistočne Evrope izdvajamo pre svega odnos ekonomskih i političkih struktura i regulisanje (i sprovođenje) privrednih zakona, posebno privatne svojine. Naravno, pored

8 Izuzetak u stranoj istoriografiji predstavlja rad Berger, Peter. 2010. "Wealth, Poverty and Institutions in the Habsburg Empire's Successor States (1918-1929)." In *From Empire to Republic. Post-World War I Austria*, edited by Fritz Plasser Günter Bischof, Peter Berger, 370-398. University of New Orleans Press. – u kojem autor predstavlja političke i institucionalne činioce ekonomskog rasta između dva rata u centralnoj Evropi, ali fokusirajući se na Austriju, Mađarsku i Čehoslovačku (Berger 2010).

pomenutih tema postoji i čitav niz drugih oblasti proučavanja: obrazovni sistem i inovacije u proizvodnji⁹, monetarne institucije¹⁰, privatna svojina u industrijskom i agrarnom sektoru, protekcionizam, organizacija i konkurentnost unutrašnjeg tržišta i dr. Svakako da izložena pitanja predstavljaju samo mali deo mogućih tema za proučavanja iz perspektive ekonomskih institucija, ali cilj prezentovanog rada i nije da se identifikuju sve ideje, fenomeni, pojave i teme, već da se u određenoj meri problematizuje, otvori pitanje i mogućnost za dalja istraživanja ekonomskih institucija.

U literaturi navedene teme se u većoj ili manjoj meri istražuju u domaćim (i stranim) historiografijama, ali retko u komparativnom pristupu više država. Ekonomski istoričari su se najviše bavili pitanjem finansijske i monetarne istorije, pa je taj aspekt ekonomske istorije i najdetaljnije obrađen i analiziran. Potom je najviše radova iz oblasti agrarne i industrijske istorije, dok je odnos političkih i ekonomskih struktura sporadično obrađen, kao i pitanje prava i privatne svojine. Problematika unutrašnjeg tržišta, obrazovanja i inovacija u proizvodnji jeste slabije istraženi segment.

Odnos ekonomije i političkog sektora jeste izvesno jedno od ključnih pitanja za razumevanje ekonomske istorije. Sa teorijskog stanovišta pitanje relacije političkog i ekonomskog sektora razrađeno je u već pomenutom delu Robinsona i Asemoglua, koji definišu postojanje ekstraktivnih i inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija. Ipak, iako deo naučnika smatra „da politički režimi zasnovani na demokratskoj i praksi slobodnog tržišta garantuju pozitivan ekonomski rast... drugi ekonomsku kontrolu i ograničenu ličnu slobodu smatraju preduslovima visokih stopa rasta“ (Berger 2010, 371). Ova dihotomija u teoriji predstavlja samo jedan od diskursa koji se može analizirati u odnosu ekonomskog i političkog sektora. Pitanja koja se otvaraju, postavljajući pomenutu temu, su raznovrsna: Kakav je odnos balkanskih vlada, odnosno političkog režima prema privrednom sektoru? Da li postoje „ekonomska iznenađenja“ sa svakom promenom političke scene u jugoistočnoj Evropi? Da li su uvođenja diktatura uticala znatnije na promene ekonomske politike? Da li je odnos vlasti i privredne politike zavisio od čelnih ljudi? Kakav je bio odnos društvenih struktura – političkih na ekonomsku ili obrnuto, ili je jednostavno postojalo jasno prelivanje?

9 Obrazovni sistem potpada pod socijalne organizacije, „igrače“, ali obim u kojoj jedno društvo investira u formalno obrazovanje, školovanje, širenje znanja i investicije jeste ogledalo postavljenog institucionalnog okruženja (North 2005, 22-23).

10 Monetarne institucije otvaraju pitanja na koji način bankarski sistemi funkcionišu tako da održavaju stabilnu monetarnu politiku. Institucionalisti posebno izdvajaju položaj centralnih banki i njihovo mesto kao činioca u ekonomskom okruženju, jer finansiraju vladinu politiku, upravljaju deviznim kursovima i daju podršku ekonomskim sektorima (Epstein 2007, 95-96).

Analiza i istraživanje okvira pravnog sistema sledeća je važna tema kojom se bavi institucionalna analiza. Uloga vladavina zakona, koju je postavio Koaze 1960. godine, jeste presudna za zemlje u razvoju i za stabilnu tržišnu ekonomiju. Način na koji pravne institucije podržavaju tržišnu ekonomiju sprovođenjem ugovornih obaveza i zaštitom privatnog vlasništva jesu dve osnovne teme istraživanja (Ménard & Shirley 2008, 7). Glavne ekonomske funkcije pravnog sistema odnose se na „stvaranje, prenošenje i zaštitu imovinskih prava, funkciju imovine, ugovor i deliktno i krivično pravo“ (Rubin 2008, 206). Sama problematika imovinskih prava jeste jedno od prvih i centralnih pitanja NIE, jer pretpostavlja da institucija imovinskih prava odražava ukupni karakter kompleksa institucija, počivajući na logici da ljudi mogu da računaju da će zadržati buduću kontrolu nad imovinom koju smatraju svojom i od koje će moći da profitiraju (Evans 2008, 36-37).

Organizacija pravnog sistema i pitanje privatne svojine u državama Jugoistočne Evrope između dva rata jeste obimna tema posebno ako se ima u vidu da su Jugoslavija i Rumunija tokom dvadesetih godina gradile novi i jedinstven pravni sistem, s obzirom na teritorije koje su pre rata pripadale drugim pravnim sistemima. Tako da se u istraživanju ove teme pojavljuje ne samo analiza sistema koji je delovao u međuratnom periodu i koji je regulisao ekonomska pitanja privatne svojine već i način na koji su donošeni „novi“ zakoni, uz pitanje koliki je bio uticaj prethodnih pravnih sistema. Od niza pitanja koja obuhvataju privatno vlasništvo izdvojili bismo posebno vlasništvo u agrarnom sektoru balkanskih država, jer su sve države bile dominantno agrarne, a pitanje zemlje je bilo od ključnog značaja za vlast tokom dvadesetih, o čemu svedoče i agrarne reforme izvedene u svim državama nakon rata.

Nova institucionalna ekonomija poslednjih decenija je postavila u fokus proučavanje institucija i institucionalnih promena u ekonomskoj istoriji. Osnovna ideja NIE jeste da su dobar institucionalni okvir i efikasna država glavni uzroci za ekonomski efikasan razvoj jedne države. Teorijske i metodološke osnove NIE postavljene su u delima Ronalda Kouza, Olivera Vilijamsona, Dagleasa Norta, Roberta Asemoglua i Džejmisa Robinsona i obuhvataju pitanja transakcionih troškova, imovinskih prava i ugovora, ulogu politike u ekonomskom razvoju, formalnih i neformalnih ograničenja, ekstraktivnih i inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija i ulogu elita.

Komparativno proučavanje ekonomskih institucija država Jugoistočne Evrope u periodu između dva rata omogućava da se analiziraju politička, ekonomska i društvena pitanja. Pitanje ekonomskog razvoja balkanskih država sa sobom povlači i problematizaciju dva postojeća diskursa u literaturi – potvrđivanje teza o „zaostalom“ i „zakasnelom“ Balkanu sa „usporenom industrijalizacijom“ i/ili pokazivanje i

uočavanje drugačijih fenomena i pojava koji specifično definišu balkanske privrede i društva uopšte. Kao mogući okvir i teme proučavanja ekonomskih institucija, zasnovane na četiri nivoa društvene (institucionalne) analize O. Vilijamsona, izdvojili smo dve osnovne teme: odnos ekonomskih i političkih struktura i regulisanje (i sprovođenje) privrednih zakona, posebno privatne svojine. Pored pomenutih tema postoji i čitav niz drugih oblasti proučavanja: analiza obrazovnog sistema i inovacija u proizvodnji, monetarne institucije, privatna svojina u industrijskom i agrarnom sektoru, protekcionizam, organizacija i konkurentnost unutrašnjeg tržišta i dr. Svakako da navedena pitanja predstavljaju deo mogućnosti za istraživanje iz perspektive ekonomskih institucija, ali cilj prezentovanog rada i nije da se identifikuju sve ideje, fenomeni, pojave i teme, već da se u određenoj meri problematizuje, otvori pitanje i mogućnost za dalja istraživanja ekonomskih institucija.

Izvori i literatura

- » Alston, Lee J. „New institutional economics.” u: *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Neu-rat, ur: Durlauf Steven N., i Lawrence E. Blume. London: Palgrave Macmillan, 2008.
- » Asemoglu, Daron, i Robinson Džejsms A., *Zašto narodi propadaju: poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd: Clio, 2014.
- » Berger, Peter. „Wealth, Poverty and Institutions in the Habsburg Empire’s Successor States (1918-1929).” u: *From Empire to Republic. Post-World War I Austria*, ur: Bischof, Günter, Plasser, Fritz, Berger, Peter 370-398. University of New Orleans Press, 2010.
- » Castellano, Fernando López, i García-Quero, Fernando. „Institutional Approaches to Economic Development: The Current Status of the Debate.” *Journal of Economic Issues* XLV, 4 (2012): 921-940.
- » Chang, Ha-Joon. „Understanding the relationship between institutions and economic development – some key theoretical issues.” u: *Institutional Change and Economic Development*, ur: Ha-Joon Chang, 17-34. New York; Tokyo: United Nations University, 2008.

- » Coase, Ronald. „The nature of the firm.” *Economica* 4, 16, (1937): 386-405.
- » Coase, Ronald. „The problem of social cost.” *Journal of Law and Economics* 3, 1 (1960): 1-44.
- » Constantine, Collin. „Economic structures, institutions and economic performance.” *Economic Structures* 6, 2 (2017.): 1-18.
- » Evans, Peter B. „Extending the ‘institutional’ turn: Property, politics, and development trajectories.” u: *Institutional Change and Economic Development*, ur: Ha-Joon Chang, 35-52. New York; Tokyo: United Nations University, 2008.
- » Glachant, Eric Brousseau i Glachant, Jean-Michel. „A Road Map for the Guidebook.” u: *New Institutional Economics a Guidebook*, ur: Brousseau, Eric, Glachant, Jean-Michel, xxxix-lvii. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- » Harriss, John, Hunter, Janet i Lewis, Colin M., eds. *The New Institutional Economics and Third World Development*. London: Routledge, 2003.
- » Harriss, John, Janet Hunter, i Colin M. Lewis. „Introduction. Development and significance of NIE.” u: *The New Institutional Economics and Third World Development*, ur: Harriss, John, Hunter, Janet i Lewis, Colin M. 1-13. London, New York: Routledge, 2003.
- » Ivanov, Martin, i Tooze, Adam. „Convergence or Decline on Europe’s Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892-1945.” *The Journal of Economic History* 67, 3 (2007): 672-703.
- » Kocka, Jurgen. „Comparasion and Beyond.” *History and Theory* 42 (2003): 39-44.
- » Lampe, John R., i Jackson, Marvin R., *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- » Lloyd, Peter, i Lee, Cassey. „A Review of the Recent Literature on Institutional Economics Analysis of the Long-Run Performance of Nations.” *Journal of Economic Surveys* 32, 1 (2018): 1-22.
- » Ménard, Claude, Shirley, Mary M. „Introduction.” u: *Handbook of New Institutional Economics*, ur: Ménard, Claude, Shirley, Mary M., 1-18. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin, 2008.
- » North, Douglass C. „Institutions, Transaction Costs and Economic Growth.” *Economic Inquiry* 25, 3 (1987): 419-428.
- » North, Douglass C., *Transaction Costs, Institutions, and Economic Performance*. San Francisco: An International Center for Economic Growth Publication, 1992.

- » North, Douglass C., *Inštitucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Krtina, 1998.
- » North, Douglass C., *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*. Zagreb: Masmmedia, 2003a.
- » North, Douglass C., *Instituții, schimbare instituțională și performanță economică*. Chișinău: Știința, 2003b.
- » North, Douglass C. „Institutions and the Performance of Economies Over Time.” u: *Handbook of New Institutional Economics*, ur: Ménard, Claude, Shirley, Mary M., 21-30. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin, 2008.
- » North, Douglass C., *Θεσμοί, θεσμική αλλαγή και οικονομική επίδοση*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2006.
- » Pamuk, Şevket. „Economic History, Institutions, and Institutional Change.” *International Journal of Middle East Studie* 44, 3 (2012): 532-535.
- » Pantelić, Svetlana. „Ronald H. Kouz – Nobelova nagrada za 1991. Pokretač nove institucionalne ekonomije.” *Bankarstvo* 4 (2013): 110-117.
- » Pejovich, Svetozar, *Economic Analysis of Institutions and Systems*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1995.
- » Richter, Rudolf, *Essays on New Institutional Economics*. Springer, 2015.
- » Roksandić, Drago, ur. *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004.
- » Rubin, Paul H. „Legal Systems as Frameworks for Market Exchanges.” u: *Handbook of New Institutional Economics*, ur: Ménard, Claude, Shirley, Mary M., 205-228. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin, 2008.
- » Samuels, Warren J. „Institutional economics.” u: *The new Palgrave dictionary of economics, Her-lan*, ur: Durlauf, Steven N., Blume, Lawrence E. London: Macmillan Publishers Ltd., 2008.
- » Sartori, Giovanni. „Compare Why and How Comparing, Miscomparing and the Comparative Method.” u: *Comparing Nations, Concepts, Strategies, Substance*, ur: Dogan, Mattei, Kazancigil, Ali. 14-34. Oxford: Blackwell, 1994.
- » Shirley, Mary M. „Institutions and Development.” u: *Handbook of New Institutional Economics*, ur: Ménard, Claude, Shirley, Mary M., 611-638. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin, 2008.
- » Williamson, Oliver, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Applications*. New York: The Free Press, 1975.

- » Williamson, Oliver. „The new institutional economics: Taking Stock, Looking Ahead.” *Journal of Economic Literature* 38, 3 (2000): 595-613.
- » Ивановић, Владан, *Теоријско-методолошка анализа институционалних фактора економског раста – евалуација транзиционих економија*, докторска дисертација у рукопису, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу 2013.
- » Никифорова, Сија. „Ефективноста на икономическите институции в југо-источна европа по примера на Југославија и Бугарија (1918-1941).” *Анамнеза* 12 (2011): 169-206.
- » Норт, Дџон, *Институции, институционална промена и икономически резултати*. Софија: ЛИК, 2000.
- » Сокић, Сретен. „Економија и економске институције.” *Политичка ревија: часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику* 36, 2 (2013): 185-206.

Jelena RAFAILOVIĆ
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

THE OPPORTUNITY TO STUDY ECONOMIC INSTITUTIONS DURING THE INTERWAR PERIOD IN SOUTHEAST EUROPE

The paper will present the possibility of studying economic institutions in the countries of Southeast Europe (Kingdom of SCS / Yugoslavia, Romania, Bulgaria, Greece) during the period between the two world wars. Institutional economics is one of the main directions in economic theory and theories of development, and a particularly important and current topic in economic history. Little has been written about economic institutions in the interwar period in both Serbian and regional historiography, and therefore we will present a methodological approach and present a possible framework for studying this topic.

ISTRAŽIVANJE EKONOMSKE ISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE NA NEMAČKOM GOVORNOM PODRUČJU TOKOM 20. I 21. VEKA

Apstrakt: U članku je reč o zastupljenosti tema iz oblasti ekonomske istorije Jugoistočne Evrope na nemačkom govornom području. Kratak pregled institucija i periodičnih publikacija koje se bave Jugoistočnom Evropom u celini, a posebno ekonomsko-istorijskim temama.

Ključne reči: *Jugoistočna Evropa, ekonomska istorija, Nemačka, Jugoslavija, privredne veze*

Između zemalja nemačkog govornog područja, koje obuhvata široki prostor srednje Evrope i Balkana, odnosno, regiona Jugoistočne Evrope, postoje dugotrajne, tradicionalne privredne veze, koje traju intenzivno od vremena Nemačkog Rajha, počev od 1870-ih godina do danas, pri čemu svetski ratovi nisu predstavljali prekid u ovom kontinuitetu. S obzirom na veliki geografski prostor koji ovo područje obuhvata i razvijenost nauke uopšte, u tim zemljama (Nemačka, Austrija i Švajcarska), a u ovom slučaju posebno ekonomije i ekonomske istorije, za istraživače ekonomske istorije u našem regionu ukazuje se potreba za poznavanjem naučnih rezultata koji se u ovoj oblasti objavljuju u pomenutim zemljama.

Na nemačkom govornom području od kraja 19. veka postoje institucije koje se bave regionom Jugoistočne Evrope. Kada je reč o onima koje se bave, između ostalog, ekonomskom istorijom regiona, mogu se podeliti na dve grupe: one koje se bave Jugoistočnom Evropom uopšte, na polju različitih disciplina, i one koje se bave privrednom problematikom u svetu, što uključuje u izvesnoj meri i Jugoistočnu Evropu.

Institucionalni okvir izučavanja ekonomske istorije Jugoistočne Evrope na nemačkom govornom području

Od kraja 19. veka do Prvog svetskog rata Beč je imao vodeću ulogu u ovim istraživanjima interdisciplinarnog tipa. 1897. osnovana je, pri bečkoj Akademiji nauka (*Wiener Akademie der Wissenschaften*), jedna Komisija za istorijsko-arheološka i filološko-etnografska istraživanja Balkanskog poluostrva. U međuratnom periodu ove studije su bile koncentrisane u Berlinu, Lajpcigu i Minhenu. U Berlinu je 1935. osnovan Odbor za Jugoistok pri Nemačkoj akademiji. U Lajpcigu je 1928. osnovan Institut za istraživanje privrede Srednje i Jugoistočne Evrope (*Institut fuer Mittel und Suedosteuropaische Wirtschaftsforschung*), koji je 1936. pridružen Institutu za Jugoistočnu Evropu Univerziteta u Lajpcigu. Tu je takođe 1938. osnovano posebno odeljenje za istoriju Jugoistočne Evrope, koje je preseljeno 1959. na novoosnovanu katedru za Istoriju Istočne i Jugoistočne Evrope na Univerzitetu „Ludvig Maksimilijan“ u Minhenu. Neke od institucija bile su osnovane prvenstveno radi istraživanja nemačkih nacionalnih manjina u zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope. Posle Drugog svetskog rata promenili su orijentaciju i počeli da se bave različitim temama koje se odnose na ovaj region. Tu je, među ostalim, bio i Institut za Jugoistok (*Suedost-Institut*), osnovan u Minhenu 1930, koji je tih godina postao jedan od važnih centara za proučavanje ovog regiona (Hoesch 2008, 304-308; Seewan 2004, 49-93).

Problematika Istočne Evrope postaje važna u okviru hladnog rata, a u zapadno-nemačkim centrima razvijaju se seminari na kulturne teme. Od 1950-tih preovlađuju teme sa prostora SSSR, a Jugoistočna Evropa se proučava uglavnom u okviru istočno-evropskih studija. Istorijom i aktuelnim temama iz ovog regiona bavile su se katedre i lektorati u Berlinu, Bohumu, Freiburgu, Hamburgu, Kilu, Regensburgu i Minhenu, a od ujedinjenja 1989. još i oni u Lajpcigu, Drezdenu i Jeni. Inače, od 1950-tih godina, za razliku od proučavanja istorije i slavistike za Istočnu Evropu, nije bilo dovoljno predavača ni katedri koje bi se bavile privrednom istorijom Jugoistočne Evrope. Tih godina osnovano je više institucija za proučavanje privrede Istočne i Jugoistočne Evrope, veza Istok – Zapad i sl., ali je fokus svakako bio na Sovjetskom Savezu (Hoesch 2008, 305). Ovo je svakako bilo motivisano spoljnotrgovinskim interesima, ali i problematikom hladnog rata. U proučavanju Jugoistočne Evrope fokus je bio na vrlo širokoj tematici: industrija, građevinarstvo, zanati, saobraćaj, trgovina, zadruge, bankarstvo, novac i kredit, osiguranje, javne finansije i oporezivanje, investicije, tehnički napredak, istraživanje i razvoj, stanovanje, politika kredita i socijalna politika. Jugoslavija je tada, zbog svog specifičnog društvenoekonomskog modela samoupravljanja, postala interesantna i za istraživače sa nemačkog govornog područja. Objavljene su neke

značajne publikacije za ekonomsku istoriju Jugoslavije (Dobias 1969; Hamel (ed.) 1974; Lehman 1976).

Danas je Minhen glavni centar za izučavanje ovog regiona. Veoma bogati bibliotekaški fondovi i zbirke o balkanskom i podunavskom prostoru nalaze se u Bavarskoj državnoj biblioteci (*Bayerische Staatsbibliothek*). *Suedost Institut* iz Minhena ima specijalnu biblioteku sa preko 100 000 publikacija. Istraživanje aktuelnih tema prebačeno je iz ove institucije u Minhenu u Berlin 2001. godine. Minhen je i centar Društva za Jugoistočnu Evropu, osnovanog 1952. To je privatno udruženje za izučavanje i negovanje privrednih, naučnih i kulturnih veza nemačkog prostora sa Jugoistočnom Evropom.

Restrikcije budžeta danas imaju posledice po ovu naučnu oblast. Beč i Minhen su, kao centri, ovim najviše pogođeni. Institut za Istočnu i Jugoistočnu Evropu u Beču (*Oesterreichische Ost- und Suedosteuropa Institut*) u Beču, osnovan 1948, ukinut je 2006, a njegov organ *Osterreichische Osthefte*¹, pokrenut 1959, pretao je da izlazi. Danas u Beču postoji Institut za Podunavlje i Srednju Evropu (*Institut fuer den Donauraum und Mitteleuropa*), osnovan 1953, koji, pored različitih publikacija, objavljuje i časopis *Der Donauraum*². Minhenski Institut za Jugoistok prebačen je 2007. u Regensburg i, zajedno sa nekim drugim institucijama, danas čini Istraživački centar za Istočnu i Jugoistočnu Evropu (*Wissenschaftszentrum fuer Ost- und Suedosteuropa*). Stručna literatura o ovom regionu uglavnom je koncentrisana bibliotekama u Minhenu i Regensburgu (*Leibniz Institut fuer Ost- und Suedosteuropaforschung* (IOS) u Regensburgu, osnovan 2012).

Kada je reč o institucijama koje se bave privrednom problematikom na globalnom nivou, najvažniji centar je svakako Institut za svetsku privredu u Kilu, osnovan 1914. kao Kraljevski institut za pomorski saobraćaj i svetsku privredu (*Koenigliches Institut fuer Seeverkehr und Weltwirtschaft*). Ovaj institut ima u svom sastavu Nemačku Centralnu biblioteku za istraživanja privrede (*Deutsche Zentralbibliothek fuer Wirtschaftswissenschaften*) sa preko 2,5 miliona publikacija koje se odnose na privredne teme u svetu.³ Pored njega, tu je još i Institut za istraživanja konjunktura iz Berlina (*Institut fuer Konjunkturforschung*), osnovan 1925, koji je kasnije promenio naziv u Nemački institut za istraživanja privrede (*Das Deutsche Institut fuer Wirtsc-*

1 <https://zdb-katalog.de/title.xhtml?idn=01119586X>

2 <https://www.degruyter.com/view/journals/dnrm/dnrm-overview.xml>

3 Uz podršku ove institucije izašla je jedna publikacija značajna za bivšu Jugoslaviju: Ch. R. Chittel, *Industrialisation and Manufactured Export Expansion in a Worker-Managed Economy. The Yugoslav Experience*, Tuebingen 1977.

haftsforschung), gde su posle Drugog svetskog rata objavljene i monografije o ekonomiji zemalja Istočne i Jugoistočne Evrope, između ostalih i Jugoslavije. U ovu grupu institucija spada i Institut za izučavanje privrede Srednje i Jugoistočne Evrope na Univerzitetu u Lajpcigu (*Institut fuer Mittel und Suedosteuropaische Wirtschaftsforschung*), osnovan 1928, koji je 1936, zajedno sa drugim institucijama, ušao u sastav Instituta za Jugoistočnu Evropu Univerziteta u Lajpcigu. Tokom Drugog svetskog rata i u posleratnom periodu mnogi su materijali, knjige i dokumenti ovog instituta propali i prekinut je kontinuitet u istraživanju. U fokusu njihovog istraživanja ipak je najviše bila Istočna Evropa, a od 1949. i Kina (Hoesch 2008, 304-308).

Društvo za Jugoistočnu Evropu iz Minhena (*Suedosteuropa Gesellschaft*)⁴

Društvo za Jugoistočnu Evropu iz Minhena (*Suedosteuropa Gesellschaft*) osnovano je 1952. uz institucionalnu podršku nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Ciljevi ove organizacije uglavnom su spoljnopolitičke prirode i samo jedan deo njihovih aktivnosti odvija se na planu nauke. Društvo izdaje časopis *Suedosteuropa Mitteilungen*, koji se ne bavi istorijom uopšte, niti privrednom istorijom posebno, već samo aktuelnim temama. U izdanju ovog Društva pojavila se 1969. i jedna značajna publikacija koja u širem smislu tretira i temu privredne istorije regiona (Althammer (hrsg), 1969). Od različitih izdanja ovog Društva, za privrednu istoriju regiona značajne su sledeće edicije: *SOE Studien* (Studije), *SOE Jahrbuecher* (Godišnjaci), *SOE Schriften* (Spisi) i *SOE Aktuell* (Aktuelno).

U seriji *SOE Studien* na temu ekonomije i ekonomske istorije do sada je izašlo petnaest publikacija, počev od 1962. Obradeni su uglavnom 19. i 20. vek, sa težištem na savremenim temama. Samo jedno izdanje iz ove edicije (iz 1965. godine) nije vezano za određeni period, a odnosi se na problem stočarstva u Rumuniji. Jugoslavija je u ovoj ediciji bila dosta zastupljena. U odnosu na broj publikacija o drugim zemljama, o Jugoslaviji postoji čak tri (Đeković i Bićanić 1968; Meier 1968; Đeković 1984). Ostale publikacije iz ove edicije odnose se na opšte teme o industrijalizaciji, modernizaciji, tranziciji, međunarodnim finansijskim institucijama u ovom regionu. U ovoj ediciji izašla je vrlo značajan i često citiran zbornik radova o industrijalizaciji i društvenim promenama u Jugoistočnoj Evropi (Schönfeld (hrsg), 1989). Neke publikacije se odnose samo na epohu socijalizma u region, (Varga 1962; Zotschew 1971; Ruppert & Haas (hrsg) 1981). Podunavlje je takođe tema koja interesuje istraživače sa nemačkog govornog područja (Althammer (hrsg) 1969).

4 <https://www.sogde.org/>

U ediciji *SOE Jahrbuecher* objavljuju se radovi predstavljeni na međunarodnoj visokoj školi koja se, svake godine, održava u Tucingu kod Minhena. Do sada je izašlo 49 zbornika. U *SOE Jahrbuecher* samo sedam publikacija, počev od 1958, posvećene su u celini privrednoistorijskim temama regiona. Ovde je takođe objavljena jedna publikacija o Dunavu (Vogel (hrsg) 1961). Sve ostale publikacije su opšteg karaktera, nema zbornika posvećenih pojedinim zemljama regiona, niti posebnim istorijskim periodima. Teme su u najširem smislu privredni i društveni procesi u regionu, kao i veze regiona sa Nemačkom.

Edicija *SOE Schriften* je jedina edicija Društva za Jugoistočnu Evropu u kojoj se pojavljuju istraživanja iz ranijih istorijskih perioda. Jedna publikacija je posvećena antičkoj istoriji i odnosi se na trgovinu, razmenu i saobraćaj u bronzanom i ranom gvozdenom dobu na teritoriji ovog regiona, a objavljena je i knjiga koja se odnosi na privredu Austrougarske monarhije. Ostale edicije izdaju publikacije koje se odnose samo na 19. i 20 vek, sa težištem na savremenim temama. U *SOE Schriften* je do sada izašlo ukupno pet publikacija na temu ekonomske istorije, počev od 1961. Za istraživače na našem području, značajna je publikacija o valutnoj i monetarnoj politici Jugoslavije (Đeković-Sachs 1994), kao i jedno istraživanje teorijskog karaktera (Zotschew (hrsg) 1963).

Konačno, edicija *SOE Aktuell* sadrži posebna izdanja manjeg obima (od 100 do 200 strana), koja su zapravo naručene ekspertske analize na temu privatizacije, energije, saobraćaja, tranzicije i sl. Počev od 1987, do sada je izašlo ukupno sedam ovakvih izdanja koja se odnose na ekonomsku istoriju i ekonomske teme u regionu.

Časopisi sa nemačkog govornog područja značajni za tematiku ekonomske istorije Jugoistočne Evrope

Bogata periodika nemačkog govornog područja pokriva, u svakom slučaju, i tematiku ekonomske istorije Jugoistočne Evrope u brojnim časopisima i periodičnim publikacijama različitih stručnih orijentacija. U okviru ovog istraživanja, fokus je ograničen samo na neke specijalizovane časopise za region Jugoistočne Evrope, kao i one koji se bave privrednim temama u svetu, gde se mogu naći i radovi koji se odnose na ovaj region.

Tokom međuratnog perioda, u vreme kada je Treći Rajh sprovodio politiku „velikog privrednog prostora“ i smatrao ovaj region prostorom „dopunske privrede“ za Rajh, dva ugledna časopisa objavljivala su radove sa privrednim temama iz regiona: *Leiziger Vierteljahresschrift fuer SOE*⁵ (Lajpciški tromesečnik za Jugoistočnu Evropu), pokrenut

5 <https://www.zvab.com/buch-suchen/titel/leipzig-er Vierteljahresschrift-f%C3%9C%20autor/s%20F-Cdosteuropa-institut/>

je 1937, ali je već tokom rata prestao da izlazi. To je bio organ već pomenutog Instituta za Jugoistočnu Evropu Univerziteta u Lajpcigu. *Weltwirtschaftliches Archiv*⁶ (Arhiv za svetsku privredu), organ Instituta za svetsku privredu u Kilu, pokrenut je 1913, i tokom svoje duge istorije veoma se malo bavio regionom Jugoistočne Evrope, osim 1930-tih, što je direktno bio rezultat ove politike Trećeg Rajha. U njemu su tada objavljivali autori iz Jugoslavije, Mirko Lamer⁷, Oto Frangeš⁸ i Nikola Mirković⁹, značajni ekonomisti i ekonomski publicisti. Danas ovaj region nije gotovo uopšte u fokusu uređivačke politike ovog časopisa. U prethodnih dvadeset godina objavljen je samo jedan rad iz reigona (Mencinger 1993, 418-413).

6 <https://www.jstor.org/journal/weltarch>

7 Hrvatski i jugoslovenski ekonomista, (Krapina, 18. X. 1907 – Lozana, Švajcarska, 13. II. 1979). Studirao je ekonomiju u Zagrebu, Hajdelbergu i Lajpcigu, gde je doktorirao 1933. Iste godine je postao privatni docent na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu, a od 1936. bio je profesor. Godine 1939. bio je imenovan za predstojnika Odeljenja za industriju, obrt i trgovinu Banovine Hrvatske. Osnovao je Ekonomski institut u Zagrebu i bio njegov prvi upravnik (1941–42). Za vreme NDH radio je u Ministarstvu trgovine i obrta, ali je početkom 1942. emigrirao u Švajcarsku. Od 1946. živeo je u SAD, gde je radio kao saradnik u Institutu za istraživanja prehrane na Univerzitetu Stanford (1946–56), a od 1956. do penzionisanja 1972. bio je saradnik i šef odeljenja u Organizaciji za prehranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) u Rimu. Bio je savetnik za razvoj poljoprivrede u više zemalja u razvoju. Izuzetan poznavalac i pristalica Kejnzove teorije i politike. Glavna dela: *Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslawiens* (Umreženost Jugoslavije u svetsku privredu), 1933. diss.; *Razvojni oblici ekonomske politike* (1938); *The World Fertilizer Industry*, 1957. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35255> (4. 12. 2020))

8 Rođen u Mitrovici 5. aprila 1870, umro u Zagrebu 30. jula 1945. U Beču je diplomirao, a u Lajpcigu doktorirao. Asistent u Križevcima od 1891. godine. Poverenik kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu od 1893, a od 1911. u Sarajevu. Od 1917. radio je u Beču u Ministarstvu finansija. Od 1919. godine predavao je na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu agrarnu politiku, ekonomsku upravu i taksaciju, ekonomsku trgovinu, zadrugarstvo i ekonomsku istoriju i literaturu. Predsednik Udruženja agronoma, osnovanog 17. februara 1924. Od 6. januara 1929. do ostavke 1931. bio je ministar poljoprivrede u Vladi Kraljevine Jugoslavije, a zatim senator do 1937. godine. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Oton_Frange%C5%A1 (4. 12. 2020))

9 Pravnik, publicista, ekonomista. Rođen u Jagodini 2.1.1915, poginuo 2.5.1944. u redovima američke vojske u Jugoslaviji. Završio je Pravni fakultet 1937. i doktorirao ekonomsko-finansijske nauke 1939. u Beogradu. Doktorat je objavljen u Nemačkoj (*Die Bevoelkerungsentwicklung Jugoslawiens und das Problem der agrarischen Uebervolkerung* (Razvoj stanovništva Jugoslavije i problem agrarne prenaseljenosti), Jena, 1939). Radio je u SAD na Odseku za ekonomiju Univerziteta Kalifornija u Los Anđelesu. Bavio se agrikulturnim migracijama. Od 1941. bio je ekonomski savetnik delegacije ministara i bana Ivana Šubašića u SAD. Obavljao je više stručnih funkcija u emigrantskoj vladi KJ tokom rata i, između ostalog, bio je šef Kancelarije za ekonomsku rekonstrukciju Jugoslavije u Njujorku. Po ukidanju ove Kancelarije, prijavio se u američku vojsku. (Nikola Mirković, u: Srpski biografski rečnik Matice srpske VI, Novi Sad 2014, 762).

U Berlinu od 1960. izlazi časopis *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte*¹⁰ (Godišnjak za privrednu istoriju), koji je pre ujedinjenja izlazio u Istočnom Berlinu. Region Jugoistočne Evrope ovde je jako malo zastupljen. Teme se odnose uglavnom na domaću problematiku, donekle zapadnoevropsku, a kada je reč o globalnim temama – to su uglavnom Kina, Južna Amerika, Afrika i SAD. Od ranih 1970-tih časopis je otvoreniji prema svetskim temama, dok su 1960-tih prevladivale samo domaće teme. Za istraživače privredne istorije izuzetno je značajan, jer donosi ogroman broj radova upravo na temu metodologije, a ima i povremenu rubriku o istoriji preduzeća i fabrika, kao i izveštaja sa konferencija o ekonomskoistorijskim temama. Godišnjaci imaju po četiri broja tokom godine. Od 1960. do danas, samo je 26 članaka izašlo na temu ekonomske istorije Jugoistočne Evrope, od toga se dva specijalna broja i sedam članaka odnose samo na antičku Grčku, Malu Aziju, Vizantiju i Istočni Mediteran uopšte. Kada je reč o Jugoslaviji i Srbiji, treba pomenuti prikaz knjige Sergija Dimitrijevića o privrednom razvitku Jugoslavije između dva rata (Zoeller 1963, 291-312), koji daje osvrt na ekonomsku politiku Nemačke prema Jugoslaviji, i izveštaj o radu JAZU (Despot 1966, 237-242), zatim članak o problemu srpske železnice krajem 19. veka u vezi sa ulogom Rusije (Zajcev 1985, 71-86). Godine 1985. objavljen je i članak o privrednim tendencijama u Makedoniji, tada u okviru Jugoslavije (Zografski 1985, 87-96). Bugarskoj su posvećeni radovi o industrijalizaciji u vreme kapitalizma (Andreev 1987, 93-118) i o preduzećima u okviru nemačkih koncerna u vreme okupacije (Radandt 1980, 249-264). Modernoj Grčkoj posvećeni su radovi o investicijama, o razvoju kapitalizma do Drugog svetskog rata (Panaiotis 1971, 289; Isti, 1973, 37-58), i članak o aktuelnoj dužničkoj krizi (Daniel, Neubert & Orban 2018, 525-566). Na Jugoistočnu Evropu uopšte odnose se radovi o ulozi *IG Farben* industrije u regionu (Radandt 1966, 146-195), o uticaju rudarskotopioničarskog centra u Vitkovicama (danas: Češka republika) i koncerna „Herman Gering“ u Jugoistočnoj Evropi (Radandt 1973, 17-42), o kreditima u balkanskim zemljama do 1944. (Berov 1973, 57-78) i o uticaju stranog kapitala u regionu (Małecka 1979, 257-260). Posle ujedinjenja Nemačke, objavljeno je samo četiri rada o Jugoistočnoj Evropi – o smeni ekonomskih elita u Sloveniji (Lazarević 2010, 147-162), o grčkoj dužničkoj krizi (Daniel, Neubert & Orban 2018, 525-566), o globalizaciji regiona u svetlu radne emigracije (Brunnbauer 2014, 33-64) i o savremenim teorijama rasta u agrarnom sektoru Jugoistočne Evrope (Kopsidis 2014, 65-92).

Časopis *Südost-Forschungen*¹¹ izlazi u Regensburgu, kao izdanje IOS, od 1936. Do danas je u ovom časopisu objavljeno 37 radova na temu ekonomske istorije regi-

10 <https://www.degruyter.com/view/journals/jbwg/jbwg-overview.xml>
https://de.wikipedia.org/wiki/Jahrbuch_f%C3%BCr_Wirtschaftsgeschichte

11 <https://www.ios-regensburg.de/ios-publikationen/zeitschriften/suedost-forschungen.html>

ona. Obuhvaćeni su svi istorijski periodi osim antike. Jedan rad se odnosi na novac u srednjovekovnoj Srbiji. Ranom modernom i otomanskom periodu posvećeno je šesnaest članaka, a preostalih dvadeset se odnose na 19. i 20. vek. Kada je reč o zemljama i regionima, obuhvaćeni su Temišvarski Banat, Istočna Bugarska, srednjovekovna Srbija, Bosna, Albanija, Crna Gora i Jugoslavija. Kod ranog modernog i otomanskog perioda obrađene su sledeće teme: vašari, trgovački putevi, bazari, porezi, novac, zakoni, trgovina duvanom (jedan rad), proizvodnja baruta, proizvodnja srebra, inflacija i revolucija cena. Teme koje se odnose na 19. i 20. vek obuhvataju industrijalizaciju i zakasnelu modernizaciju, privredu u vreme nacizma, a na Jugoslaviju se odnose članci o pruzi Beograd-Bar (Kežić 2012, 285-309), prikazi knjiga o železnici u Crnoj Gori (Chester 2018, 345) i o industriji motornih vozila u Jugoslaviji (Schult 2018, 418-421). Za „jugoslovenske“ teme značajni su i članci Igora Duda o konzumerizmu u socijalističkoj Jugoslaviji (Duda 2017, 1-23) i Zorana Janjetovića o eksploataciji privrede i radne snage u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata (Janjetović 2018, 253). U ovom časopisu prikazane su i značajne publikacije o samoupravljanju u industriji motornih vozila (Schult 2014, 351-373) i o borbi za ekonomsku prevlast u Titovoj Jugoslaviji (Jakir 2018, 380). Takođe, ovde su objavljeni i neki važni radovi Holma Zundhausena o stanju istraživanja ekonomske istorije regiona (Sundhaussen 1984, 287-303; Isti, 2010/2011, 431-440). Pored toga, bibliografija Karla Neringa o publikacijama o istoriji Jugoistočne Evrope u SR Nemačkoj, objavljena u dva nastavka, takođe može biti značajna kao informator o publikacijama na temu ekonomske istorije (Nehring 1981, 285-315; Isti, 1991, 259-302).

Tromesečnik za društvenu i privrednu istoriju (*Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, (*Journal for Social and Economic History*))¹² izlazi od 1903. (pod drugim nazivom još od 1893) u Štutgartu. Do danas je u ovom časopisu izašlo samo šesnaest radova koji se odnose na Jugoistočnu Evropu. Međutim, treba uzeti u obzir da se problematika ovog regiona često tretira kao celina sa Istočnom Evropom, za koju je interesovanje znatno veće. Tako je moguće da članci u čijem se naslovu eksplicitno ne pominje Rusija, SSSR ili neka od drugih istočnoevropskih zemalja, obrađuju i teme iz Jugoistočne Evrope. Ovaj časopis, inače, objavljuje znatno veći broj prikaza nego autorskih radova i u tom smislu može biti koristan za praćenje relevantne literature. Zastupljeni su svi istorijski periodi, od antike do danas. Kada je reč o Jugoistočnoj Evropi, samo jedan rad se odnosi na antički period; na Srednji vek, rani moderni i otomanski period ukupno devet radova; na 19. vek – samo tri rada; na 20. vek dva rada, od kojih je značajan članak Ronalda Šenfelda o balkanskim zemljama

12 <https://www.jstor.org/journal/vswgviersoziwirt>

u vreme svetske privredne krize (Shoenfeld 1975, 179-213). Ostali radovi su opštijeg karaktera: o agrarno-socijalnim odnosima na Balkanu (Matl 1965, 145-167), o čitlučenju i instituciji zadruge (Busch-Zantner 1937, 72-81) i o osnovnim problemima jugoslovenske društvene i privredne istorije (Žontar 1934, 347-373).

Disertacije iz oblasti privrede i privredne istorije kandidata sa područja bivše Jugoslavije, na nemačkom govornom području¹³

Kada je reč o ekonomskoistorijskim temama obrađenim na nemačkom govornom području, uvid u disertacije građana bivše Jugoslavije branjene na nemačkim univerzitetima pokazuje sasvim drugačiji trend. Dok je privredna istorija regiona u radovima nemačkih istraživača relativno slabo zastupljena, ova tema je bila, bar kada je reč o periodu pre i posle Prvog svetskog rata, znatno više obrađena od strane domaćih naučnika. Disertacija iz oblasti „nauka o privredi i društvu“ (*Wirtschafts und Sozialwissenschaften*) bilo je samo u međuratnom periodu ukupno 28, što je znatno više u odnosu na disertacije iz ostalih oblasti: istorija i politika sa 9 disertacija, nauka o književnosti sa 7, medicina i veterina sa 5, pravo i administracija sa 4, istorija crkve i teologija sa 3 i konačno filozofija i pedagogija, etnologija, i muzikologija sa po jednom disertacijom. U oblasti privrede i društva obrađene su raznovrsne teme: agrarna reforma, poljoprivredna proizvodnja, zadrugarstvo, industrija, zanati, bankarstvo, unutrašnja i spoljna trgovina, saobraćaj (rečni i železnički), bankarstvo, valuta, krediti, budžet, porezi. Neke od ovih disertacija su objavljene i koriste se u istraživanjima (Jurković 1941; Košak 1938; Krikner 1913). Međutim, mnoge od ovih disertacija nisu dostupne domaćim istraživačima (Brueck 1927; Frangeš 1939; Dutschisch 1909; Nestorović 1913; Stanojević 1913).

ZAKLJUČAK

Istraživanje privrednih i ekonomskoistorijskih tema Jugoistočne Evrope na nemačkom govornom području nije zastupljeno u meri u kojoj bi se to moglo očekivati, s obzirom na intenzitet privrednih veza među ovim prostorima. Časopisi koji su specijalizovani za privredne teme veoma malo pažnje obraćaju na region Jugoistočne Evrope. S druge strane, časopisi specijalizovani upravo za ovaj region mnogo su više upućeni na političke, filološke i etnografske teme, a mnogo manje na privredu.

13 Izvor: Anton Scherer, *Suedosteuropa Dissertationen 1918-1960. Eine Bibliographie deutscher, oesterreicherischer und schweizerischer Hochschulschriften*, Graz-Wien-Koeln 1968.

Kao još jedan važan pokazatelj zastupljenosti tema iz privredne istorije na nemačkom govornom području može da posluži i priručnik Edgara Heša (Hoesch 2008), specijaliste za istoriju Jugoistočne Evrope iz Minhena, o istoriji balkanskih zemalja od najranijih vremena do danas. U obimnoj bibliografiji autor predstavlja spisak literature na različitim jezicima po vremenskim periodima, geografskim oblastima i državama, kao i temama koje pojedine publikacije obrađuju. Teme su po brojnosti zastupljene na sledeći način: manjine – 210 publikacija (od toga je na nemačkom jeziku 99), privredna i društvena istorija 116 (na nemačkom 20), istorija 71 (na nemačkom 30), kultura i kulturna istorija 69 (na nemačkom 59), religija i istorija crkve 55 (na nemačkom 32), istorija prava i ustava 24 (na nemačkom 13). Ovde je takođe primetno da je u oblasti privredne istorije, inače veoma zastupljene, najmanji procenat publikacija upravo na nemačkom jeziku.

Za istraživače ekonomske istorije iz Jugoistočne Evrope od velikog značaja su fondovi biblioteke Instituta za svetsku privredu u Kilu i Bavarske državne biblioteke u Mihnenu, a za metodološka istraživanja u ovoj oblasti, pored posebnih publikacija, značajan je i časopis *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* iz Berlina.

Izvori i literatura

- » Althammer, Walter (hrsg.), *Die soziale und wirtschaftliche Entwicklung Suedosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1969.
- » Althammer, Walter (hrsg.), *Die Donau als Verkehrsweg Südosteuropas und die Großschiffahrtsstraße Rhein-Main-Donau*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1969.
- » Andreev, Lubomir. „Probleme der kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens 1877 bis 1944“. *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 1 (1978): 93-118.
- » Berov, Ljuben. „Tendenzen der Reallohnentwicklung in den Balkanlaendern im Kapitalismus (bis 1944)“. *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 4 (1973): 57-78.
- » Brueck, Zdenko, *Die Agrarreform des Koenigreichs der Serben, Kroaten und Slowenen*. diss. Bern 1927.
- » Brunnbauer, Ulf. „Globalizing Southeastern Europe: The Economic Causes and Consequences of Overseas Emigration up until 1914“, *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 1 (2014): 33-64.
- » Busch-Zantner, Richard. „Tschiftlikwesen und Zadruga in Südosteuropa. Ein Beitrag zur Geschichte der balkanischen Agrarverfassung“. *Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1 (1937): 72-81.

- » Chester, Keith. „The Railways of Montenegro. The Quest for a Trans-Balkan Railway“, (Alexander Zäh), *Suedost Forschungen* 77 (2018): 345.
- » Daniel, Volker, Neubert, Maguns, Orban dr Agnes. „Fictional Expectations and the Global Media in the Greek Debt Crisis: A Topic Modeling Approach“. *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 2 (2018), 525-566.
- » Der Donauraum, <https://www.degruyter.com/view/journals/dnrm/dnrm-overview.xml> (pristupljeno 4. 12. 2020)
- » Despot, Miroslava. „Aus der Forschungsarbeit der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste“, *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 1 (1966): 237-242.
- » Dobias, Peter, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*. Tuebingen: Mohr, 1968.
- » Duda, Igor. „Consumers as the Vehicles of Socialism. Consumer Protection in the System of Yugoslav Self-Management and Associated Labour“, *Suedost Forschungen*, 76 (2017): 1-23.
- » Dutschitsch, Dragutin, *Die Gewerbeentwicklung in Serbien*. Muenchen 1909.
- » Đeković Ljiljana: *Das Aussenhandelssystem Jugoslawiens. Eine problemorientierte Analyse*, Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1984.
- » Đekovic-Sachs, Ljiljana, *Währungsunion und Notenbankpolitik in Jugoslawien*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1994.
- » Đeković, Ljiljana i Bičanić, Rudolf, *Jugoslawiens Stellung in der Weltwirtschaft und das Auslandskapital in Jugoslawien*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1968.
- » Frangeš, Oto, *Die Bevoelkerungsdichte als Triebkraft der Wirtschaftspolitik der suedosteuropaische Bauerstaaten*. diss. Jena 1939.
- » Frangeš, Oton, https://hr.wikipedia.org/wiki/Oton_Frange%C5%A1 (pristupljeno 4. 12. 2020)
- » Hamel, Hanelore (hrsg.), *Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien, Oekonomische und wirtschaftspolitische Probleme*. Munchen: C.H. Beck, 1974.
- » Hoesch, Edgar, *Geschichte der Balkanlaender. Von der Fruehzeit bis zur Gegenwart*. Muenchen: C. H. Beck, 2008.
- » Hoesch, Edgar. „Suedosteuropa in der Forschung“, u: isti, *Geschichte der Balkanlaender. Von der Fruehzeit bis zur Gegenwart*, 303-310. Muenchen: C.H. Beck, 2008.
- » *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte*, <https://www.degruyter.com/view/journals/jbwg/jbwg-overview.xml>; https://de.wikipedia.org/wiki/Jahrbuch_f%C3%BCr_Wirtschaftsgeschichte (pristupljeno 5. 12. 2020)

- » Janjetović, Zoran. „The Exploitation of Economy and Manpower in the Territory of Yugoslavia during the Second World War. Historiographical Overview – Results and Pending Research“, *Suedost Forschungen* 77 (2018): 253.
- » Jurković, M., *Das auslaendische Kapital in Jugoslawien*. Berlin/Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1941;
- » Kežić, Danijel. „Die Eisenbahn Belgrad-Bar 1952-1976. Eine Geschichte der Finanzierung des größten Eisenbahnprojektes Jugoslawiens“, *Suedost Forschungen* 71 (2012): 285-309.
- » Kopsidis, Michael. „Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum: Südosteuropa 1870-1940 im Licht moderner Entwicklungstheorie“. *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 1 (2014): 65-92.
- » Košak, Vladimir, *Die bankmaesige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*. Frankfurt/M: Broenner, 1938.
- » Krikner, Jovan, *Industrie und Industriepolitik Serbiens*. Leipzig: Buchdruckerei von H. John, 1913.
- » Lamer, Mirko. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35255> (pristupljeno 4. 12. 2020)
- » Lazarević, Žarko. „The Replacement of Economic Elites in Slovenia after World War II“. *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 2 (2010): 147-162.
- » Lehman, Gudrun, *Das jugoslawische Modell. Wege zur Demokratisierung*. Frankfurt a. M: Europäische Verlagsanstalt, 1976.
- » Leipziger Vierteljahresschrift, <https://www.zvab.com/buch-suchen/titel/leipziger-ierteljahresschrift-f%FCr/autor/s%FCdosteuropa-institut/> (pristupljeno 5. 12. 2020)
- » Maćecka, Teresa. „Die Rolle des Auslandskapitals in den Ländern Mittel- und Südosteuropas in den Zwischenkriegsjahren 1918 bis 1939“, *Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte* 1 (1979): 257-260.
- » Matl, Josef: „Historische Grundlagen der agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan“. *Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 2 (1965): 145-167.
- » Meier, Dieter, *Leitung, Besteuerung und Finanzierung der jugoslawischen Industrieunternehmen im Vergleich mit deutschen Aktiengesellschaften*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1968.
- » Mencinger, Jože. „How to create currency? The experience of Slovenia“, *Weltwirtschaftliches Arhiv* 2 (1993): 418-431.
- » Mirković, Nikola, u: *Srpski biografski rečnik Matice srpske VI*, Novi Sad 2014, 762.

- » Nehring, Karl. „Veröffentlichungen zur Geschichte Südosteuropas in der Bundesrepublik Deutschland 1971-1980“ Südost-Forschungen 40 (1981), 285-315.
- » Nehring, Karl. „Veröffentlichungen zur Geschichte Südosteuropas in der Bundesrepublik Deutschland 1986-1990“, Südost-Forschungen 50 (1991): 259-302.
- » Nestorović, Ivan Z., *Der Aussenhandel Serbiens*. Leipzig: Verlag Veit, 1913.
- » Oesterreichische Osthefte, <https://zdb-katalog.de/title.xhtml?idn=01119586X> (pristupljeno 4. 12. 2020)
- » Panaiotis, Aleku. „Investitions- und Strukturpolitik und ihre demokratisch-antimonopolistische Entwicklungsperspektive in Griechenland“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 3 (1971), 289.
- » Panaiotis, Aleku. „Zur Entwicklung des Kapitalismus in Griechenland bis zum Zweiten Weltkrieg“, Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 2 (1973), 37-58.
- » Radandt, Hans. „Ein mittleres kapitalistisches Unternehmen in Bulgarien im Dienste deutscher Konzerne während des zweiten Weltkrieges“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 2 (1980): 249-264.
- » Radandt, Hans. „Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa bis 1938“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 3 (1966), 145-195.
- » Radandt, Hans. „Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 1 (1967): 77-146.
- » Radandt, Hans. „Die Vitkovicer Berg- und Eisenhuetten-Gewerkschaft als Organisationszentrum der Reichswerke AG „Herman Goering“ fuer die Beherrschung der Eisen- und Ettahlwirtschaft Suedosteuropaischer Laender“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 3 (1973): 17-42.
- » Ruppert, Karl i Haas, Hans-Dieter (hrsg.), *Industrialisierung und Urbanisierung in sozialistischen Staaten Südosteuropas*. Muenchen- Kallmünz-Regensburg: Suedosteuropa Gesellschaft, 1981.
- » Scherer, Anton, *Suedosteuropa Dissertationen 1918-1960. Eine Bibliographie deutscher, oesterreicherischer und schweizerischer Hochschulschriften*. Wien: Hermann Boehlaus Nachf., 1968.
- » Schönfeld, Roland. „Die Balkanländer in der Weltwirtschaftskrise“. Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 2 (1975): 179-213.
- » Schönfeld, Ronald (hrsg.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1989.

- » Schult, Ulrike. „Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung. Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965-1985“, (Peter Wegenschimmel), Suedost Forschungen 76 (2017): 418-421.
- » Schult, Ulrike. „Social Fragmentation of Industrial Workforces. Yugoslav Motor Vehicle Industry During Self-Managed Socialism“. Suedost Forschungen, 73 (2014): 351-373.
- » Seewan, Gerhard. „Das Suedost-Institut 1930-1960“, u: Suedostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen-Inhalte-Personen. Hrsg.von Beer, Mathias, Seewan, Gerhard, 49-93. Muenchen: R. Oldenburg Verlag, 2004.
- » Stanojević, Milorad, *Die Landwirtschaft in Serbien*. Halle: H. John, 1913.
- » Suedost Forschungen, <https://www.ios-regensburg.de/ios-publikationen/zeitschriften/suedost-forschungen.html> (pristupljeno 5. 12. 2020)
- » Suedosteuroopa Gesellschaft, <https://www.sogde.org/> (pristupljeno 5. 12. 2020)
- » Sundhaussen, Holm. „Neue Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den Ländern der europäischen Peripherie“. Südost-Forschungen 43 (1984): 287-303.
- » Sundhaussen, Holm. „Wirtschaftsgeschichte Südosteuropas: Ist und Soll“. Südost-Forschungen 69/70 (2010/2011): 431-440.
- » Unkovski-Korica, Vladimir. „The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment“, (Aleksandar Jakir), Suedost Forschungen, 77 (2018): 380.
- » Varga, Stefan, *Wesen und Funktion des Geldes im Sozialismus*. Muenchen: Suedosteuroopa Gesellschaft, 1962.
- » Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, <https://www.jstor.org/journal/vswgviersoziwirt>, (pristupljeno 5. 12. 2020)
- » Vogel, Rudolf (hrsg.), *Die Donau in ihrer geschichtlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Bedeutung*. Muenchen: Suedosteuroopa Gesellschaft, 1961.
- » Volker Daniel, Magnus Neubert, and Dr. Agnes Orban „Fictional Expectations and the Global Media in the Greek Debt Crisis: A Topic Modeling Approach“. Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 2 (2018): 525-566.
- » Zajcev, V.V. „Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner staatlichen Souveränität und Rußlands Haltung dazu“, Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 1 (1985), 71-86.

- » Zografski, Dančo. „Veränderungen und Tendenzen in der neueren Wirtschaftsgeschichte Makedoniens“, Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 1 (1985); 87-96.
- » Zöller, Martin. „Über die Politik des imperialistischen Deutschland gegenüber Jugoslawien bis zum 6. April 1941 Zum Erscheinen eines Buches von Sergije Dimitrijević“, Jahrbuch fuer Wirtschaftsgeschichte 4 (1963): 291-312.
- » Zotschew, Theodor D, *Der Außenhandel als Faktor des wirtschaftlichen Wachstums der sozialistischen Staaten Südosteuropas*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1971.
- » Zotschew, Theodor (hrsg.), *Wirtschaftswissenschaftliche Südosteuropa-Forschung. Grundlagen und Erkenntnisse*. Muenchen: Suedosteuropa Gesellschaft, 1963.
- » Žontar, Josef. „Hauptprobleme der jugoslawischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“. Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 4 (1934): 347-373.
- » Weltwirtschaftliches Archiv, <https://www.jstor.org/journal/weltarch> (pristupljeno 5. 12. 2020)

Ranka GAŠIĆ
Institute for Contemporary History

A STUDY OF THE ECONOMIC HISTORY OF THE GERMAN-SPEAKING AREAS OF THE SOUTHEAST EUROPE DURING THE 20th AND 21st CENTURY

The article deals with the representation of topics from the field of economic history of Southeast Europe in the German-speaking area. A brief overview of institutions and periodicals dealing with Southeast Europe in general, and economic and economic topics in particular.

I ZVORI

ZNAČAJ DIGITALIZACIJE ARHIVSKE GRAĐE EKONOMSKE PROVENIJENCIJE ZA RAZVOJ INTERDISCIPLINARNIH ISTRAŽIVANJA U SRBIJI

Apstrakt: U današnjem visokotehnološki razvijenom svetu, korišćenje digitalizovanih arhiva i zbirki dokumenata postaje neophodan preduslov za kvalitetno bavljenje naučno-istraživačkim radom. Ono omogućava sveobuhvatno korišćenje različitih grupa podataka u velikim vremenskim serijama i time pruža uvide u, do sada, gotovo nezamisliva polja istraživanja. Ovaj rad ima za cilj da, pre svega, upoznana naučnu i stručnu javnost sa rezultatima do kojih se došlo u poslednjih deset i više godina, na međunarodnom i domaćem planu, i to kako u oblasti pravne regulative, unapređivanja stručne i tehničke podrške, tako i na polju direktne upotrebe digitalizovanih podataka u istraživanjima ekonomske istorije, ali i u formiranju novih naučnih disciplina. Ovakav pristup temi odabrali smo s namerom da što dublje i sveobuhvatnije oslikamo sve probleme i izazove s kojima se susreće srpska stručna i naučna zajednica u nastojanjima da se metodološki i istraživački prilagodi savremenim svetskim standardima.

Ključne reči: *digitalizacija, arhivska građa, ekonomska istorija, Srbija*

U današnjem informacijskom društvu, digitalizacija predstavlja pretvaranje analognih informacija (bilo da su u formi teksta, fotografije, zvuka) u digitalni oblik i to na način da se odabrane informacije mogu obraditi, čuvati i preneti preko digitalne opreme i internet mreža. Kada se govori o digitalizaciji arhivske građe ekonomske provenijencije, zapravo se radi o procesu pretvaranja arhivskih dokumenata, knjiga, periodike i naučnih radova u digitalne ili elektronske slike. Ovim se omogućava njihova veoma široka dostupnost, kao i korišćenje u obrazovne, naučne, komercijalne i druge svrhe. Proces digitalizacije postepeno se razvijao od kraja 20. veka, pre svega zahvaljujući izuzetno efikasnom i neposrednom razvoju računarstva i informatike. Sa sobom je doneo

ogromne prednosti, ali i ozbiljne poteškoće, naročito u organizacionom i pravnom segmentu, kao i na tehničkom i polju finansija (Hazen, Horrell & Merrill-Oldham 1998; Tanner 2012, 15-17).

Formiranju digitalnih arhiva i zbirki dokumenata, kao načinu da se olakšaju istraživanja i omoguće brži i efikasniji naučni rezultati, prethodilo je uvođenje različitih vrsta standarda na nivou najrazvijenijih zemalja sveta, pre svega SAD i Evropske unije. Tako je, još 2001. godine, Evropska komisija, na preporuku Saveta Evrope, organizovala prvi ekspertski sastanak predstavnika država članica Evropske unije na kojem su usvojeni takozvani Lundski principi. Na osnovu njih, sve članice potpisnice su se obavezale da će podržati razvoj programa i politika digitalizacije, da će razvijati mehanizme promovisanja dobrih praksi i znanja neophodnih za sprovođenje digitalizacije, kao i da će saradivati na obezbeđivanju vidljivosti i dostupnosti digitalizovanog kulturnog i naučnog nasleđa Evrope. U tom smislu, Evropska komisija je na sebe preuzela obavezu koordinacije država članica, omogućavajući na taj način stvaranje centara znanja u ovoj oblasti, razvijanje okvira i standarda digitalizacije, kao i poboljšanje dostupnosti digitalizovanih sadržaja kroz finansiranje niza različitih programa i projekata (The Lund Principles 2001).

Već samo dve godine kasnije, pokazala se jasna potreba za uvođenjem prvih međunarodnih standarda, propisanih na svetskom nivou. Tako je 2003. godine Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu – UNESCO, donela Povelju UNESCO-a o očuvanju digitalnog nasleđa (CPDH 2003) sa ciljem da ono bude dostupno javnosti bez bespotrebnih ograničenja, ali uz zaštitu osetljivih i ličnih informacija. U članu 2 ove povelje promovise se partnerstvo između državnih organa članica UNESCO-a i civilnog sektora sa ciljem povećanja dostupnosti digitalnog nasleđa, dok se u članovima 11. i 12. govori o saradnji na međunarodnom nivou radi očuvanja digitalnog nasleđa pod okriljem ove organizacije i u skladu s njegovim standardima.

Istovremeno, grupa nacionalnih predstavnika za digitalizaciju članica Evropske unije usvojila je te 2003. godine takozvanu Parmsku povelju, koja tretira digitalizaciju kao ključni korak koji evropske kulturne institucije treba da načine kako bi doprinele očuvanju i vrednovanju svoje zajedničke kulturne baštine, kao i dostupnosti kulturnog nasleđa u razvoju obrazovanja, turizma i digitalne industrije. Parmska povelja je postavila deset ključnih ciljeva, među kojima su ciljevi razumne upotrebe interneta, dostupnosti kulturnog i naučnog nasleđa svim građanima, primena visokih standarda kvaliteta internet aplikacija u oblasti nauke i kulture, usvajanje tehničkih smernica za integrisan i sveobuhvatan pristup evropskom kulturnom nasleđu, saradnja na nacionalnom, evropskom i međunarodnom nivou kako bi se najbolje iskoristila finansijska

sredstva, razmenila iskustva i podstakle nove zajedničke inicijative; zatim uključivanjem novopridruženih zemalja, Rusije, Izraela, mediteranskih zemalja, SAD-a i Kanade, s tim da mreža uvek ostaje otvorena za sve zainteresovane države, a sve u cilju zajedničke izgradnje društva znanja u budućnosti (The Charter of Parma 2003).

Na tragu Povelje UNESCO-a kao i Lundskih i Parmskih principa, Savet Evrope je doneo 2005. godine Okvirnu konvenciju vrednosti kulturnog nasleđa za društvo, obavezujući potpisnice da promovišu sve oblike kulturnog nasleđa, što se odnosi i na digitalizovano kulturno i naučno nasleđe. U odredbi u kojoj se govori o poziciji kulturnog nasleđa u informacijskom društvu, potpisnice se, između ostalog, obavezuju da će razvijati upotrebu digitalnih tehnologija radi poboljšanja pristupa kulturnom nasleđu, ohrabrujući istovremeno inicijative koje pospešuju kvalitet sadržaja i obezbeđuju raznolikost jezika i kultura u informacijskom društvu (CEFC 2005). Takođe, one su dužne da rade na uklanjanju prepreka u pristupu informacijama o kulturnom i naučnom nasleđu (posebno u obrazovanju), štiteći prava intelektualne svojine i prepoznajući da stvaranje digitalnih sadržaja ne treba da šteti očuvanju postojećeg nasleđa.

U martu iste godine donet je i program eContentplus, čiji je cilj povećanje dostupnosti i iskoristivosti digitalnih sadržaja širom Evrope (eContentplus 2005). Zaključci koji su formulisani u Lundskim principima razrađeni su u Akcionom planu, čija je revidirana verzija usvojena 2005. godine (DAP 2005). Cilj ovog plana je bio da se obezbedi strateško rukovođenje u uslovima brzog tehnološkog i ekonomskog razvoja, da se ojača koordinacija država na ovom planu i izbegnu pokušaji fragmentacije i dupliranja aktivnosti i oblasti digitalizacije, kao i da se poboljša pristup putem interneta evropskom kulturnom i naučnom nasleđu.

Nakon gotovo šest godina ubrzanog tehnološkog i informatičkog razvoja ukazala se potreba za dodatnim pravnim regulisanjem digitalizacije kulturne i naučne baštine. Tako je Evropska unija 2011. godine usvojila Preporuku o digitalizaciji i onlajn dostupnosti kulturnog materijala, kao i o digitalnoj zaštiti (EUR-Lex 283/39). Ova preporuka je osnažena Zaključkom Saveta ministara EU od 12. maja 2012. godine i predstavlja osnovu digitalizacije kulturne baštine u skladu sa strategijom Evropske unije do 2020. godine. Ona obuhvata digitalizaciju knjiga, časopisa, novina, arhivskih dokumenata, fotografija, muzejskih predmeta itd. Na nacionalnom nivou zemalja EU postoji različit pristup po pitanju nadležnosti nad digitalizacijom kulturnog nasleđa. U najvećem broju zemalja nadležna su ministarstva kulture, kao što je to slučaj i u našoj zemlji, dok je u manjem broju zemalja ta nadležnost na nacionalnim bibliotekama, nacionalnim arhivima ili čak posebnim informatičkim centrima, osnovanim upravo sa ciljem digitalizacije kulturne i naučne baštine (Batrićević 2017, 32).

Jedan od poslednjih važnih međunarodnih dokumenata reguliše status i funkcionisanje najvećeg evropskog portala Europeana, koji omogućava pristup najrazličitijim oblicima digitalizovane evropske kulturne baštine iz brojnih galerija, muzeja, biblioteka, arhiva i audio-vizuelnih kolekcija (EUR-Lex C 212/9). Radi se o finalnom produktu celokupnog angažmana na digitalizaciji kulturnog i naučnog nasleđa Evrope, na kojem je 2008. godine predstavljeno oko 2 miliona dela kulturne baštine, da bi se do 2017. taj broj već popeo na više od 55 miliona digitalnih tekstova, slika, tonskih i filmskih zapisa iz oko 2500 evropskih kulturnih institucija (Europeana 2016). Države članice se i dalje redovno pozivaju da promovišu digitalizaciju i omoguće pristup zbirka-ma kulturnog nasleđa, da usvajaju nacionalne i regionalne strategije i mehanizme za unapređenje dostupnosti kvalitetnog kulturnog i naučnog sadržaja i metapodataka, te da podstiču nacionalne institucije da se pridruže Europeana portalu.

Osnovne karakteristike digitalnih arhiva i biblioteka

74

Autorka Lorna Hjuž, u poglavlju svoje knjige pod naslovom “*Why digitize? The costs and benefits of digitization*”, dala je jedno od možda najpreciznijih objašnjenja važnosti digitalizacije u savremenom društvu: “digitalne informacije imaju zajedničke karakteristike i kvalitete, bez obzira na to da li se sadržaj čuva na DVD-u, CD-ROM-u ili drugim digitalnim medijima za skladištenje: mogu se povezati sa drugim materijalima za stvaranje multimedije; nisu zavisne od prostornih ili vremenskih prepreka ili hijerarhija; mogu se čuvati i isporučivati na razne načine; i mogu se neograničeno kopirati bez opasnosti da se ošteti original. [...] Digitalni sadržaj se može lako pregledati i može se odmah pretraživati, indeksirati ili upoređivati. Najvažnije je da se preko interneta on može povezati sa čitavom ‘mrežom’ drugog sadržaja, bilo na lokalnom, bilo na globalnom nivou” (Hughes 2004, 3). Širenje globalnih računarskih mreža i brz pristup internetu omogućio je i širenje najraznovrsnijih digitalnih sadržaja sve većem broju korisnika računara širom sveta. U ovom kontekstu se mora posmatrati i stvaranje digitalnih arhiva i zbirki kao otvorene kolekcije digitalizovanog dokumentarnog i drugog izvornog materijala koje se periodično dopunjava, a sve zbog fizičke zaštite i korišćenja u naučne i obrazovne svrhe, kao i zbog razvoja *digitalnih biblioteka* (koncepta poznatog i kao elektronska biblioteka ili virtuelna biblioteka). Zahvaljujući već dovoljno jasno izgrađenoj pravnoj regulativi, tokom poslednjih dvadesetak godina su univerziteti, naučne institucije i biblioteke širom sveta realizovale veliki broj nacionalnih i međunarodnih projekata digitalizacije kulturne i naučne baštine.

Ovakvi projekti omogućavaju korisnicima da pretražuju kolekcije dokumenata brzo i sveobuhvatno, sa bilo kog mesta na svetu i u bilo kom periodu vremena. Tako-

de, veliki broj korisnika može istovremeno da pristupi istom dokumentu bez ikakvih ograničenja. Međutim, digitalizacija je na inicijalnom nivou veoma skup proces, pre svega u smislu dizajniranja internet stranice, skeniranja dokumenata, sređivanja teksta i organizovanja različitih navigacijskih pomagala, ali i obezbeđivanja brzog hardvera, softverskih paketa, dobrih veza i stalnog prebacivanja na novu tehnologiju (Sabagh et al. 2013, 78). I pored ovih visokih kratkoročnih troškova i činjenice da je ponekad potrebno da prođe mnogo godina da bi se koristi digitalizacije u potpunosti realizovale, ona pruža dugoročne prednosti za društvo. Ovo se naročito odnosi na naučne zajednice zemalja u razvoju među kojima se nalazi i Srbija, koje se hronično suočavaju sa problemom fizičke dostupnosti međunarodnim naučnim bazama podataka, posebno najnovijim publikacijama, časopisima, kao i drugoj stručnoj literaturi (Aleksić i Minović 2018, 131; Khan & Aftab 2015, 140).

Čarls Jurgens, u svom radu “*The Scent of the Digital Archive*”, istražuje izveštaje arhivskih institucija u kojima se gotovo istovetno zaključuje da su digitalizacije analognih kolekcija bile veliki uspeh jer su omogućile da se preko internet sajta ovih institucija poveća stepen korišćenja arhivskih zbirki: od stotina hiljada posetilaca do desetine miliona posetilaca veb stranica po institucijama godišnje. On takođe otkriva da je za neke arhivske institucije digitalizacija dovela čak do većeg broja posetilaca na njihovoj fizičkoj lokaciji, dok je, kod drugih, broj posetilaca u čitaonicama znatno smanjen (Jeurgens 2013, 38).

Pored toga, digitalizacija arhivskih zbirki je omogućila potpuno nove metodološke pristupe naučnim istraživanjima, o kojima su naučnici mogli samo da sanjaju do pre nekoliko decenija (Sternfeld 2011, 561). Naime, analizom digitalizovanih arhiva danas je moguće otkriti obrasce koji inače nikada ne bi bili otkriveni ili tek nakon veoma opsežnih istraživanja u veoma dugom vremenskom periodu. Internet sajt *Federico-Tena World Trade Historical Database*, nastao radom dvojice profesora sa Univerziteta Karlos III u Madridu (Federico Giovanni Federico & Antonio Tena-Junguito), jedan je od najnovijih odličnih primera kako se na jednom mestu može naći ogromna količina podataka o svetskoj trgovini za poslednja dva veka. Zahvaljujući ovim i mnogim drugim primerima digitalizacije, svetska naučna zajednica razvila je i nove pojmove i discipline, poput *Digital Social Science* i *Digital Humanities*.

Digitalne društvene nauke i digitalna humanistika

Pojmovi digitalna društvena nauka (*Digital Social Science*) i digitalna humanistika ili digitalne humanističke nauke (*Digital Humanities*) su nastali kroz projekte

digitalizacije iz oblasti ekonomije, političkih nauka, prava i drugih društvenih i humanističkih nauka. Bilo je sasvim za očekivati da će poslednje dve decenije neprekidnog digitalnog preokreta neminovno uticati i na akademski svet. U Izveštaju Saveta za bibliotečke i informacione resurse (*The Council on Library and Information Resources - CLIR*) iz 2012. godine zaključuje se da su pre samo 20 godina istraživači društvenih nauka uglavnom koristili analogne izvore, kao i da su mogli da vrše samo pojedine računarske analize prikupljenih podataka u laboratorijama ili na terenu, dok su humanisti radili pretežno u bibliotekama i sa arhivskim materijalima. Zbog toga, digitalne društvene i humanističke nauke predstavljaju novu paradigmu i donose potpuno nove rezultate u oblasti istraživanja i iznošenja naučnih rezultata, kao i na polju digitalne ekologije podataka, algoritama, metapodataka, kao i analitičkih i vizuelnih alata. Uticaji projekata digitalnih društvenih i humanističkih nauka su veoma važni, naročito u ekonomiji i rukovođenju visokim obrazovanjem, kao i u praktičnim istraživanjima i sticanjima znanja. Ovde se ne radi samo o značaju za istraživače koji se bave informatikom, već i za fakultete, univerzitetsku administraciju, naučna društva, biblioteke i akademske izdavačke kuće (Williford & Henry 2012, 116). Ovaj izveštaj takođe preporučuje interdisciplinarnost i razvijanje inkluzivnih modela saradnje između društvenih i humanističkih nauka, ističući da, razvojem dublje svesti o tome kako istraživači društvenih nauka koriste računarske metode u rešavanju naučnih pitanja, humanisti mogu dobiti nove uvide u to kako da primene te tehnike i u svom naučnom radu.

Danas gotovo svaka važna naučna publikacija u svetu sadrži reference o *data science* ili onom što bi u slobodnom prevodu značilo digitalnu analizu i obradu podataka, zatim analitiku *big data*, što se zapravo odnosi na skupove podataka koji su toliko veliki po obimu i izuzetno složeni da tradicionalni softverski proizvodi za obradu podataka nisu u mogućnosti da preuzmu, upravljaju i obrađuju podatke u razumnom vremenskom roku (Agarwal & Dhar 2014, 444). Ovi veliki skupovi podataka mogu uključivati strukturisane, nestrukturisane i delimično strukturisane podatke, od kojih svaki može da se pretražuje. Jedna od osobina koja velike skupove podataka čini zaista velikim je to što dolaze iz većeg broja izvora nego ikada pre, uključujući evidencije, tokove klikova i društvene mreže, kao i digitalno sačuvane arhive ili neke od ovih kombinacija (Elragal & Päiväranta 2017, 4).

Zakonodavstvo Evropske unije kroz svoje preporuke zahteva povećano otvaranje javnih digitalnih arhiva i zbirki. Do danas se već pokazala potencijalna vrednost otvaranja podataka u javnom sektoru. Tako je Evropska komisija još 2013. procenila ukupni ekonomski uticaj aplikacija zasnovanih na otvorenim vladinim podacima u okviru ekonomije EU27 na godišnjem nivou od 140 milijardi evra (CapGemini 2013, 10).

Napredak u tehnologiji pretraživača već sada ima ogroman uticaj na društvo, što pokazuje ogroman transformativni potencijal *big data analytics* - BDA. (Elragal i Päiväranta 2017, 5).

Poslednjih deset godina mnogi svetski univerziteti i stručna udruženja su osnovala značajan broj radnih grupa u cilju što boljeg razumevanja posledica ovih novih naučnih inovacija u proučavanju društva, kao i u nastojanju da se otkriju i uobličeni načini na koje se dobijeni rezultati mogu upotrebiti na etički i široj javnosti dostupan način. Jedna od najuglednijih je svakako Radna grupa za digitalne društvene nauke, nastala u okviru Saveta za istraživanje društvenih nauka kao nezavisna, međunarodna, neprofitna organizacija. Ona okuplja naučnike sa najprestižnijih svetskih univerziteta, a sve u cilju podsticanja inovativnih istraživanja, negovanja nove generacije naučnika društvenih nauka, produblivanja istraživanja unutar i kroz različite naučne discipline i mobilisanja neophodnih znanja o važnim javnim pitanjima (SSRC 2018). Tako je i cilj Radne grupe za digitalne društvene nauke da se bavi načinima koji bi omogućili da naučnici što efikasnije koriste digitalne alate, metode i izvore podataka u svojim istraživanjima. To uključuje već pomenute velike skupove podataka (bilo sa interneta, društvenih mreža ili tradicionalnijih kvantitativnih i tekstualnih izvora), zatim upotrebu alata neophodnih za prikupljanje, organizaciju i analizu ovih podataka, kao i druge načine na koje se nauka o podacima i informacijama ukršta ili može da se ukrsti sa društvenim naukama. Zajedno sa ovim mogućnostima dolaze i ozbiljni izazovi - naučni, praktični i etički - koji mogu proisteci iz sve veće upotrebe ovih oblika znanja (DSS 2018).

Jedan od danas možda najboljih primera kako u praksi izgleda razvijanje i prezentovanje podataka u okviru digitalnih društvenih i humanističkih nauka pruža *Digital Social Science Center* (DSSC 2018) u okviru *Colombia University Libraries*. Ovaj centar pruža širok spektar informativne i tehnološke podrške studentima, profesorima i naučnim radnicima. Podaci su na sajtu razvrstani u dve grupe: podaci po temama koji obuhvataju tzv. uslužne programe za prikupljanje prostornih i numeričkih podataka na različite teme (od predsedničkih izbora kroz istoriju, preko cenzusa, popisa, anketa javnog mnjenja i sl.), dok drugu grupu čine izvori istraživanja takođe razvrstani po temama: ekonomija; finansije, zdravlje, međunarodni odnosi, trgovina i dr. Primera radi, u okviru teme *Economics* mogu se naći ogromne kolekcije dokumenata o popisu stanovništva, o svim američkim industrijama, zatim statistike biroa rada, ekonomski izveštaji predsednika kao i podaci Federalnih rezervi (FRED). Tu su i ekonomski i finansijski pokazatelji za sve zemlje sveta, uključujući i specifične baze podataka za Kinu i Indiju (DSSC 2018).

Ovo je samo segment ogromne količine digitalizovanih arhivskih dokumenata i zbirki, neizostavnih u današnjim ekonomskim istraživanjima. Zato se savremena ekonomija i ekonometrija ne mogu zamisliti bez korišćenja digitalnih podataka koji se obrađuju statističkim i ekonometrijskim metodama. Štaviše, Valoa i Žulijan (2017) ističu da se na ovakve podatke gleda kao na izvor prvog reda ili dokazni materijal, kao i da njihov vizuelni prikaz u grafikama i grafikonima predstavlja najvažniji deo u objavljenim naučnim radovima. Dobijeni digitalni podaci se u ekonomiji danas koriste kao direktni dokazi za teorijske postavke. Oni su značajni za analizu vremenskih serija, kao i za druge ekonometrijske oblasti, a, takođe, omogućavaju nove pristupe u istraživanju ekonomske istorije i razvoju kliometrije. Za razliku od digitalne humanistike, koja kao takva ne ulazi direktno u predmet kojima se neka od grana humanistike bavi, već pre svega akcentira i pažnju pridaje kreiranju i istraživanju digitalnih alata koji mogu biti od pomoći pri samom istraživanju određenih grana humanistike, pomažući pre svega pri ispitivanju, analizi i sintezi odabranog materijala.

Autorka Lisa Spiro navodi pet važnih razloga zbog kojih je danas potrebna digitalna humanistika: širi pristup naučnim informacijama; lakše korišćenje, upravljanje, mešanje i kombinovanje dobijenih podataka; transformiranja akademske komunikacije; unapređenje obrazovanja i učenja i veći uticaj na javnost (Spiro 2012). Ipak, važno je imati u vidu da je digitalna humanistika još uvek u procesu razvitka i da sa sobom još uvek nosi dosta nejasnoća i poteškoća u radu.

Izazovi digitalizacije arhivske građe ekonomske provenijencije u Srbiji

U Srbiji je, u poslednjih desetak godina, delimično postavljen pravni osnov za uspešnu digitalizaciju kulturne i naučne baštine, koja uključuje i digitalizaciju arhiva i arhivskih zbirki. Tako su osnovna načela Zakona o kulturi Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 72/2009, 13/2016, 30/2016- ispr. i 6/2020) očuvanje, otvorenost i dostupnost kulturnog i istorijskog nasleđa, naročito kroz podsticanje primene novih tehnologija, digitalizacije i razvoja digitalne istraživačke infrastrukture, kao i izgradnje jedinstvenog bibliotečko-informacionog sistema i stvaranje i unapređenje mreže ustanova u oblasti zaštite kulturnog nasleđa. Cilj je, svakako, da se primenom novih tehnologija postave jasni standardi o dostupnosti kulturnih i drugih sadržaja, a time omogućiti i bolja međunarodna saradnja. Imajući upravo ovo u vidu, Ministarstvo kulture je 2017. godine donelo Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa u Republici Srbiji namenjene ustanovama zaštite kulturnog nasleđa. Njima se preporučuje korišćenje informacionih sistema koji omogućavaju osnovni rad na poslovima digitalizacije,

obuku i podršku u radu sa digitalizovanom građom, različite oblike vidljivosti i dostupnosti kulturnog nasleđa. Takvi informacioni sistemi, prepoznati kao primeri dobre prakse, koriste se u procesima digitalizacije i arhiviranja dokumentacije i primenjivi su u specifičnim oblastima zaštite kulturnog nasleđa. Na osnovu primene tih informacionih sistema zadovoljena su osnovna zakonska načela – zaštita i vidljivost i dostupnost informacija o kulturnom nasleđu javnosti, na internom i eksternom nivou. Usvajanjem i sprovođenjem smernica datih u ovom dokumentu treba da se obezbedi uniformnost u radu u ustanovama zaštite u procesu digitalizacije. To podrazumeva ujednačavanje metodologije, definisanje i obezbeđivanje željenog kvaliteta digitalnih kopija za trajno čuvanje i njihovu mogućnost korišćenja na različite načine, način prezentacije, kao i pretraživost i pregled digitalnih sadržaja (MKI 2018).

Zakon o kulturnim dobrima Republike Srbije (“Sl. glasnik RS”, br. 71/94, 52/2011-dr. zakoni i 99/2011- dr. zakoni) u članu 27. pod arhivskom građom podrazumeva i kompjuterizovani dokumentarni materijal od posebnog značaja za nauku i kulturu, nastao u radu državnih organa i organizacija, kao i drugih društvenih, verskih i političkih organizacija ili pojedinaca. Ovde su kompjuterski zapisi izričito navedeni kao moguća forma kulturnog dobra koje uživa prethodnu zaštitu. Nacionalna uputstva, standarde i preporuke za primenu međunarodnih standarda o digitalizaciji donosi Narodna biblioteka Srbije, a na osnovu Zakona o bibliotečko-informacionoj delatnosti (“Sl. glasnik RS”, br. 52/2011). Ona takođe vrši poslove digitalizacije kulturnog nasleđa u saradnji sa drugim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Ipak, Narodna biblioteka ovim zakonom nije dobila centralnu ulogu u postupku digitalizacije, već je njen zadatak samo sprovođenje i koordinacija poslova digitalizacije bibliotečko-informacione građe i izvora u Srbiji, za koje bliže uslove propisuje sam ministar nadležan za kulturu. Važno je istaći da se ovde pod digitalizacijom podrazumeva bibliotečko-informaciona građa i izvori kao deo kulturnog nasleđa Srbije. Takođe, u članu 3. Zakona o obaveznom primerku publikacija (“Sl. glasnik RS”, br. 52/2011 i 13/2016), pod elektronskom publikacijom podrazumeva se svaka publikacija ukoliko je objavljena u elektronskoj formi kao posebna fizička celina, ako je dostupna na internetu, odnosno ako je pripremljena za štampu u formatu koji odgovara međunarodnim standardima univerzalne dostupnosti informacija. Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi (“Sl. glasnik RS”, br. 52/11) u članu 5. takođe navodi potrebu digitalizacije u cilju zaštite, ali i obezbeđivanja njene dostupnosti i predstavljanja domaćoj i stranoj javnosti.

Kada su u pitanju konkretne pravne norme vezane za digitalizaciju arhivskih dokumenata i zbirki, od velike važnosti je Zakon o elektronskom dokumentu, elektronskoj identifikaciji i uslugama od poverenja u elektronskom poslovanju (“Sl. glasnik RS”, br.

94/2017), prema kojem se pod digitalizacijom podrazumeva prenošenje dokumenata iz drugih oblika u elektronski oblik. Prema članu 8 ovog zakona, elektronski dokument koji predstavlja arhivsku građu izrađuje se u standardizovanim formatima koji zadovoljavaju potrebe trajnog arhiviranja u skladu sa zakonom kojim se uređuje arhivska građa. Ukoliko je ovakav dokument nastao digitalizacijom izvornog dokumenta čija forma nije elektronska, smatra se kopijom izvornog dokumenta. Prema ovom zakonu, nadležne državne institucije imaju ulogu informacionog posrednika koji će se starati o integritetu i bezbednosti takve baze, kao i o tome da ona bude dostupna krajnjim korisnicima. Ovim zakonom su zapravo bile regulisane osnovne pravne kategorije koje se tiču digitalizacije i korišćenja arhiva i arhivskih zbirki u Srbiji. Međutim, problem konkretne primene ovog zakona leži u činjenici da Republika Srbija sve do ove godine nije imala Zakon o arhivskoj građi. Tako je rad srpskih arhiva još uvek regulisan Zakonom o kulturnim dobrima iz 1994. godine, sa veoma malim dopunama u ovoj oblasti iz 2011. godine ("Sl. glasnik RS", br. 71/94, 52/2011 i 99/2011- dr. zakoni). Prema poslednjem Nacrtu zakona o arhivskoj građi i arhivskoj službi iz 2014. godine, digitalizacija je skromno definisana kao prenošenje arhivske građe iz drugih oblika u elektronski oblik radi lakšeg pretraživanja, korišćenja, ali i kao mera tehničke zaštite (član 8. stav 18.), bez detaljnijeg bavljenja principima standardizacije, selekcije, obrade i načina tehničke podrške. Novi Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti ("Sl. glasnik RS", br. 6/2020), koji na snagu treba da stupi u januaru 2021. godine, po pitanju digitalizacije nije mnogo odmakao od Nacrta iz 2014. godine. Tako se u članu 29. kaže da se pod merama stručne i tehničke zaštite arhivske građe podrazumeva, između ostalog, i mikrofilmovanje i digitalizacija. U članu 31. koji je posvećen mikrofilmovanju i digitalizaciji, veoma šturo se navodi da "arhiv digitalizuje arhivsku građu u cilju davanja digitalnih kopija na korišćenje umesto originala, njihovog korišćenja u okviru informacionog sistema, radi lakšeg pretraživanja i objavljivanja" te, pored dosadašnje obaveze mikrofilmovanja, uvodi i obavezu digitalizacije arhivske građe koja se čuva u arhivima, a koju mogu da obavljaju samo arhivi. Sa stanovišta savremene arhivističke delatnosti, posebno je zabrinjavajući prvi stav člana 43. u kome se govori o uslovima pod kojim se arhivska građa daje na korišćenje. Tako se, pored stručnog saveta arhiva koji utvrđuje kada se pojedina arhivska građa može koristiti pod posebnim uslovima, ovim članom uvodi i ekskluzivno pravo direktora arhiva da lično proceni da li bi njenim korišćenjem mogli da budu povređeni interesi države ili prava građana. Ovo smatramo veoma diskutabilnom odlukom, koja u nestabilnim političkim okolnostima može biti predmet ozbiljnih manipulacija ("Sl. glasnik RS", br. 6/2020).

Bez obzira na nepovoljnu situaciju na polju pravne regulative, arhivi u Srbiji već neko vreme pristupaju digitalizaciji pojedinih arhivskih zbirki i dokumenata, ali to

rade uglavnom se oslanjajući na određena unutrašnja akta, bez zakonski jasno utvrđenih standarda i procedura, što ni novim zakonom nije jasno regulisano. U međuvremenu, Republika Srbija je donela nacionalnu strategiju razvoja – Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine (“Sl. glasnik RS”, br. 51/2010), informacionog društva do 2020. (“Sl. glasnik RS”, 51/2010), u kojoj se upravo apeluje na uspostavljanje saradnje kulturnih i naučno-istraživačkih institucija u oblastima istraživanja, inovacija i razvoja novih rešenja za digitalizaciju kulturnog nasleđa, kao i odgovarajuću međuresornu koordinaciju. Shodno ovoj strategiji, glavni prioritet je da se informacije o objektima od istorijskog, naučnog, umetničkog, tehnološkog, socijalnog i drugih sadržaja digitalizuju i učine dostupnim javnosti putem interneta. Kao najefikasniji način finansiranja projekata koji bi omogućili ostvarenje ovog cilja, strategija prepoznaje finansiranje neprofitnih institucija kroz projektne aktivnosti (Reljanović i Prlja 2017, 20). Ovo javno-privatno partnerstvo u procesu digitalizacije kulturne baštine danas je već prihvaćeno kao svetska praksa. Ostaje nada da će se eventualne dopune Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti prilagoditi preporukama nacionalne strategije.

U pokušajima da uhvate korak sa savremenim istraživačkim trendovima, srpski istoričari i ekonomisti nastoje da što više koriste i relevantne digitalizovane izvore podataka u Srbiji. Za ekonomske i ekonometrijske analize najrelevantnije baze podataka se mogu naći na sajtovima državnih institucija poput Narodne banke Srbije, Beogradske berze, Statističkog zavoda Republike Srbije, Agencije za privredne registre i drugih. Primera radi, digitalizovani podaci koji se mogu naći na sajtu Beogradske berze (BB 2018), odnose se na cene, obim i promet finansijskih instrumenata (za poslednjih desetak godina). Dodatno, na istom sajtu Beogradske berze, moguće je pronaći podatke o ukupnoj ponudi, ukupnoj tražnji i o broju transakcija datog finansijskog instrumenta. Dostupni su podaci o vrednosti indeksa (i to od 2005. godine na ovamo), kao i o sastavu indeksnih korpi. Podatke za poslednju godinu o učešću stranih investitora u ukupnom prometu akcijama i obveznicama na prodajnoj i kupovnoj strani, takođe je moguće naći na sajtu Beogradske berze. Podatke iz javno objavljenih finansijskih izveštaja preduzeća (za tri poslednje godine) i tekuće statusne podace preduzeća, ekonomisti nalaze na sajtu Agencije za privredne registre (APR 2018).

Statistički zavod Republike Srbije (SZRS 2018) na svom sajtu ima raznolike digitalizovane statističke podatke za različite periode; neke serije podataka su duže, a neke kraće, u zavisnosti od toga da li se menjala metodologija izračunavanja pojedinih pokazatelja. Za ekonomske istoričare posebno su interesantne administrativno-teritorijalne promene u Srbiji 1834–1954, državopis Srbije 1862–1889. godine, statistički

godišnjaci za 19. i 20. vek, kao i rezultati popisa stanovništva Srbije za 19. i 20. vek. Ipak, najbogatiji izvor digitalizovanih podataka koje ekonomisti i ekonomski istoričari mogu da nađu u Srbiji i da koriste u svom naučno-istraživačkom radu, nalazi se na sajtu Narodne banke Srbije (NBS 2018), od bilansa srpskih banaka (samo za poslednju godinu), preko ključnih makroekonomskih indikatora, do, na primer, tekućih ekonomskih odnosa sa inostranstvom ili kamatnih stopa i pregleda kretanja kursa dinara. Međutim, u Srbiji je za mnoga naučna istraživanja koja bi da u okviru svojih tema obuhvate podatke o vremenskim serijama dužim od desetak-petnaest godina, jako teško doći do podataka u digitalizovanoj formi. Obično se u takvim slučajevima istraživači dovijaju kombinovanjem digitalizovanih sa analognim zbirkama. Jedina ekonomska i finansijska institucija u zemlji koja je do danas započela sa projektom formiranja digitalne arhive i zbirke dokumenata je upravo Narodna banka Srbije. Da bi se efikasno i što sveobuhvatnije obavio jedan ovako kompleksan zadatak, bilo je potrebno da se formira Arhiv Narodne banke kao posebne organizacione jedinice u sastavu centralne monetarne institucije Republike Srbije. Unutar ovog arhiva osnovana je grupa za digitalizaciju i mikrofilmovanje, koja je već u toku 2007. godine digitalizovala prvi srpski službeni list Sprske novine za period od 1883. do 1919. godine (NBS DA 2018). Ono što je za ekonomske istoričare bilo od ogromne važnosti, jeste činjenica da je poslednjih pet godina obavljena digitalizacija analogne kolekcije godišnjih izveštaja Privilegovane Narodne banke Kraljevine Srbije/Jugoslavije za period od 1884. do 1940. godine (Ilić 2012, 168). S obzirom na već pominjanu činjenicu da je inicijalna faza digitalizacije izuzetno skup proces, koji zahteva velika početna ulaganja, ovakav potez Narodne banke Srbije i dalje ostaje usamljen primer nastojanja da se Srbija preko svojih ekonomskih institucija intenzivnije uključi u evropske i regionalne strategije i mehanizme za unapređenje dostupnosti kvalitetnog kulturnog i naučnog sadržaja i metapodataka.

U okolnostima u kojima u Srbiji još uvek nema potpune pravne regulative, u kojima nisu precizirani načini na koje se finansiraju projekti digitalizacije arhiva i arhivskih zbirki, u kojima nisu ni određeni prioriteti digitalizacije kada su u pitanju buduća ekonomska ili istorijska istraživanja, svaki naučni rad srpskih ekonomskih istoričara koji ispunjava međunarodne metodološke standarde i kriterijume, predstavlja veliki naučni uspeh. S toga smatramo da je aktivnije angažovanje, kako države tako i međunarodne zajednice, na planu digitalizacije nacionalne kulturne i naučne baštine od ogromne važnosti za budućnost srpske nauke i društva u celini.

Izvori i literatura

- » Agarwal Ritu, Dhar Vasant. “Big Data, Data Science, and Analytics: The Opportunity and Challenge for IS Research”. *Information Systems Research*, 25(3), (2014), 443-448.
- » Agencija za privredne register (APR) <http://www.apr.gov.rs/> (pristupljeno 10. 10. 2020)
- » Aleksić Vesna, Minović Jelena. “Impact of Digital Archives and Collections on Economic Research: Current Issues and Challenges”, u: *Digital transformation: new challenges and business opportunities*, ur. Radović, M. et al. 127-147, Silver and Smith Publishers, London, 2018.
- » Batrićević Ana. “Pravni okviri digitalizacije kulturne baštine: međunarodni standardi i stanje u Srbiji”, *Pravni aspekti digitalizacije kulturne baštine*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2017, 23-33.
- » Beogradska berza (BB), <http://www.belex.rs/> (pristupljeno 12. 10. 2020)
- » CapGemini Consulting 2013. “The Open Data Economy. Unlocking Economic Value”, *Opening Government and Public Data*. Feb 7, 2013. https://www.capgemini.com/resource-fileaccess/resource/pdf/the_open_data_economy_unlocking_economic_value_by_opening_government_and_public_data.pdf (pristupljeno 12. 10. 2020)
- » Charter on the Preservation of Digital Heritage – CPDH adopted at the 32nd General Conference of UNESCO, 17.10.2003 (CPDH, 2003) http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721%26URL_DO=DO_PRINTPAGE%26URL_SECTION=201.html
- » Columbia University Libraries, (pristupljeno 12. 10. 2020)
- » Digital Social Science Center (DSSC), <http://library.columbia.edu/locations/dssc.html>, (pristupljeno 12. 10. 2020)
- » Commission Recommendation of 27 October 2011 on the digitisation and online accessibility of cultural material and digital preservation, *Official Journal of the European Union I*, 283/39, 29.10.2011.
- » <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/510c5e78-3ec5-4f7a-a9ef-e4b5f044b1d0/language-en> (pristupljeno 13. 10. 2020)

- » Council conclusion on the role of Europeana for the digital access, visibility and use of European cultural heritage, 14.6.2016, 2016/C 212/06 Official Journal of the European Union, C 212/9. <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/05/31/eys-europeana-conclusions/> (pristupljeno 13. 10. 2020)
- » Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society Faro, 27.10.2005 (CEFC 2005) <https://rm.coe.int/1680083746> (pristupljeno 14. 10. 2020)
- » Dynamic Action Plan for the EU coordination of digitalization of cultural and scientific content 2005. (DAP 2005) <http://www.minervaeurope.org/publications/dap/dapversionxhtml.htm> (pristupljeno 14. 10. 2020)
- » eContentplus 2005. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l24226g> (pristupljeno 14. 10. 2020)
- » Elragal Ahmed, Päivärinta Tero. "Opening Digital Archives and Collections with Emerging Data Analytics Technology: A Research Agenda", Tidsskrftet Arkiv, Vol. 8-1: (2017) 1-15. doi: <http://dx.doi.org/10.7577/ta.1959> (pristupljeno 14. 10. 2020)
- » Europeana 2016. www.europeana.eu (pristupljeno 15. 10. 2020)
- » Federico-Tena World Trade Historical Database https://www.uc3m.es/ss/Satellite/UC3MInstitucional/es/TextoMixta/1371246237481/Federico-Tena_World_Trade_Historical_Database (pristupljeno 15. 10. 2020)
- » Hazen Dan, Horrell Jeffrey, Merrill-Oldham Jan. Selecting Research Collections for Digitization-Full Report Costs and Benefits, 1998. <https://www.clir.org/pubs/reports/hazen/pub74/> (pristupljeno 15. 10. 2020)
- » Hughes, M. Lorna. Digitizing Collections, Strategic issues for the information manager, Facet Publishing, London, 2014.
- » Ilić Saša. „Arhiv Narodne banke Srbije“, Zapisi, Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevca, Godina I, br. 1, 2012, 165-169.
- » Jeurgens Charles. "The Scent of the Digital Archive, Dilemmas with Archive Digitisation", BMGN - Low Countries Historical Review, Volume 128-4 (2013), 30-54. <https://www.bmg-nlchr.nl/515/volume/128/issue/4/> (pristupljeno 16. 10. 2020)

- » Khan Saima, Khan Shazia, Aftab Mohsina. “Digitalization and its impact on economy”, *International Journal of Digital Library Services*, (IJODLS) Vol. 5, April-June 2015, Issue 2, Geetanjali Research Publication 138-149.
- » Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije (MKI 2017). Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa u Republici Srbiji. <http://www.kultura.gov.rs/lat/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture> (pristupljeno 17. 10. 2020)
- » Nacionalna strategija razvoja informacionog društva do 2020, Sl. glasnik RS 51/2010.
- » Nacrt zakona o arhivskoj građi i arhivskoj službi (Nacrt 2014) <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/101214/101214-vest8.html> (pristupljeno 17. 10. 2020)
- » Narodna banka Srbije (NBS), www.nbs.rs (pristupljeno 15. 10. 2020)
- » Narodna banka Srbije, Digitalni arhiv (NBS DA), https://www.nbs.rs/internet/latinica/10/10_2/10_2_2/index.html (pristupljeno 15. 10. 2020)
- » Reljanović Mario, Prlja Dragan. “Digitalizacija kulturne baštine u Republici Srbiji – normativni aspekti”, *Pravni aspekti digitalizacije kulturne baštine*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2017, 9-21.
- » Republički zavod za statistiku (RZS), <http://www.stat.gov.rs/> (pristupljeno 17. 10. 2020)
- » Sabbagh Karim, et.al. “Digitization for Economic Growth and Job Creation: in Regional and Industry Perspectives” u: *The Global Information Technology Report, Growth and Jobs in a Hyperconnected World*, World Economic Forum, ur. Beñat Bilbao-Osorio, Soumitra Dutta, Bruno Lanvin, 2013, 35-42.
- » Social Science Research Council (SSRC), <https://www.ssrc.org/> (pristupljeno 21. 10. 2020)
- » Social Science Research Council (SSRC), Working Group: Digital Social Science (DSS), <https://www.ssrc.org/programs/component/digital-culture/digital-social-science/> (pristupljeno 21. 10. 2020)
- » Spiro, Lisa. “This Is Why We Fight” u: *Defining the Values of the Digital Humanities*, 2012, <http://dhdebates.gc.cuny.edu/debates/text/13> (pristupljeno 21. 10. 2020)
- » Sternfeld, Joshua. “Archival Theory and Digital Historiography: Selection, Search, and Metadata as Archival Processes for Assessing Historical Contextualization”, *The American Archivist*, Vol. 74 (Fall/Winter 2011), 544-575.

- » Tanner, Simon. “Measuring the Impact of Digital Resources: The Balanced Value Impact Model”, Department of Digital Humanities King’s College London, 2012.
- » https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/5675881/BalancedValueImpactModel_SimonTanner_October2012.pdf (pristupljeno 22. 10. 2020)
- » The Charter of Parma 2003. <http://www.minervaeurope.org/structure/nrg/documents/charterparma.htm> (pristupljeno 21. 10. 2020)
- » The Lund Principles 2001. https://www.cordis.europa.eu/pub/ist/docs/digicult/lund_principles-en.pdf (pristupljeno 22. 10. 2020)
- » Vallois Nicolas, Jullien Dorian. “Estimating Rationality in Economics: A History of Statistical Methods in Experimental Economics”, GREDEG Working Paper No. 2017-20.
- » Williford Christa, Henry Charles. “One Culture, Computationally Intensive Research in the Humanities and Social Sciences”, A Report on the Experiences of First Respondents to the Digging into Data Challenge, Council on Library and Information Resources Washington, D.C. <https://www.clir.org/pubs/reports/pub151/> (pristupljeno 22. 10. 2020)
- » Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, Službeni glasnik RS, 6p. 6/2020.
- » Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, 6p. 71/94. 52/2011 i 99/2011.
- » Zakon o obaveznom elektronskom primerku publikacije, Službeni glasnik RS br. 52/11 i br. 13/16
- » Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi, Službeni glasnik RS br. 52/2011.
- » Zakon o bibliotečko-informacionoj delatnosti, Službeni glasnik RS br.52/2011.
- » Zakon o kulturi Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 72/2009, 13/2016 i 30/2016

Vesna ALEKSIĆ
Institute of Economic Sciences, Belgrade

**THE IMPORTANCE OF THE DIGITALIZATION
OF ARCHIVAL MATERIALS OF ECONOMIC PROVENANCE
FOR THE DEVELOPMENT OF INTERDISCIPLINARY
RESEARCH IN SERBIA**

In today's highly technologically developed world, the use of digitized archives and collections of documents is becoming a necessary prerequisite for high quality scientific research. It enables the comprehensive use of different groups of data in large time series and thus provides insights into hitherto almost unimaginable fields of research. This paper primarily aims to acquaint the scientific and professional public with the results achieved in the last ten years or more on an international and domestic level, both in the field of legal regulation, improvement of professional and technical support, and in the field of direct the use of digitized data in the research of economic history but also in the formation of new scientific disciplines. We have chosen this approach to the topic in order to depict as deeply and comprehensively as possible all the problems and challenges faced by the Serbian professional and scientific community in its efforts to adapt methodologically and via research to modern world standards.

Larisa MALIĆ
Institut za književnost i umetnost, Beograd

Jelena BANOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd

ARHIVSKA GRAĐA I DOKUMENTARNI MATERIJAL KAO PRIMARNI IZVOR ZA PROUČAVANJE EKONOMSKE ISTORIJE

88

Apstrakt: U radu se pruža pregled najčešće korišćenih izvora arhivske građe i dokumentarnog materijala u ekonomsko-istorijskim istraživanjima i njihova podela prema arhivističkom osnovu, a posebna pažnja usmerena je na načine njihove pravne zaštite i upotrebe. Imajući u vidu nesaglediv značaj ove građe, u svetu i kod nas prihvaćena su dva osnovna načela: načelo javnosti i načelo dostupnosti, iz kojih proizilazi i pravo istraživača na njenu upotrebu pod određenim uslovima i u određene naučne, kulturne ili obrazovne potrebe poznatije kao *autorsko pravo*. Za pravilnu upotrebu arhivskih materijala i kasniju potencijalnu digitalizaciju neophodno je temeljno poznavanje principa autorskog prava i njegove praktične primene na različitu vrstu građe – stara monografska izdanja, doktorske disertacije, memoarsku i epistolarnu građu, dela nedostupnog titulara autorskog prava, fotografije, arhivske video snimke.

Ključne reči: *arhivska građa, arhivi, digitalizacija, autorsko pravo*

U januaru tekuće godine stupio je na snagu Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti („Sl. glasnik RS“, broj 6/2020), koji zvanično počinje da se primenjuje u svim arhivima od januara 2021. godine. Njime se, u uslovima znatno promenjenog ekonomskog i pravnog sistema, kao i razvoja novih tehnologija i digitalnih istraživačkih alata, definiše savremena arhivska delatnost kao „istraživanje, pronalaženje i evidentiranje; prikupljanje, preuzimanje, čuvanje i stručno održavanje arhivske građe; proučavanje, sređivanje i obradu arhivske građe; sprovođenje mera zaštite; izradu informativnih sredstava, vrednovanje i kategorizaciju, korišćenje, izlaganje i objavljivanje“.

vanje arhivske građe; nadzor nad čuvanjem i zaštitom arhivske građe i dokumentarnog materijala koji se nalazi van arhiva“ (Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, 2020). Možemo reći da je nakon deset dugih godina razgovora i pregovora arhivskih stručnjaka konačno definisana organizacija, nadležnost i delatnost arhiva u Republici Srbiji. Glavni cilj izmena i dopuna starog zakona jeste uspostavljanje zakonske okosnice koja će na nacionalnom nivou omogućiti sveobuhvatnu zaštitu arhivske građe i dokumentarnog materijala u štampanom i elektronskom obliku, kao i podizanje svesti o značaju očuvanja i negovanja ovog tipa građe kao uporišta za sva istorijska, kulturološka, pravna, sociološka, politikološka, ekonomska i druga istraživanja u okviru jednog odseka vremena.

Prethodnih decenija različiti su bili argumenti intelektualaca i politikologa treba li društvo u tranziciji, poput našeg, da pamti svoju prošlost nakon pada jednog režima. Selektivno pamćenje je u velikoj meri otežalo postavljanje premisa i temelja modernih naučnih disciplina u Srbiji. Bavljenje prošlošću je naučni imperativ koji se mora odupreti politizaciji istine kako bi se opravdali osnovni epistemološki principi naučnog saznanja. Ovaj korak bi trebalo da predstavlja uporište uviđanja, postavljanja i pristupa rešenju naučnog problema. Istaknuti istoričar i dopisni član SANU, Andrej Mitrović, tokom svog višedecenijskog naučnog rada je, između ostalog, ukazao i na značaj relacije između istorije i ekonomije – „ubedljivo je pokazao važnost istraživanja odnosa istorije i ekonomije, te društvenog, političkog i ideološkog okruženja ekonomskih i finansijskih institucija. Na taj način otvorio je prostor za kritička zapažanja i korišćenje arhivske građe banaka kao složenog i osobenog izvora za razumevanje istorijske stvarnosti“ (Aleksić 2018, 215). Ekonomska istorija, danas nepravedno zapostavljena naučna oblast na našim prostorima (Aleksić 2018), tačka je polazišta za rešenja aktuelnih ekonomskih problema, dok „ekonomski istoričari preuzimaju ključne pozicije u kreiranju globalne ekonomije. [...] Bilo da je reč o korišćenju resursa, raspodeli bogatstva ili troškovima proizvodnje, o usponu i padu značajnih kompanija i banaka ili o rađanju institucija – sve je to polje interesovanja ekonomske istorije“ (Aleksić 2015).

Korišćenje arhivskog materijala kao izvora za ekonomsku istoriju

Prvoklasni resurs za proučavanje istorijskih prilika sa ekonomskog pristupa predstavlja upravo arhivističko-dokumentaristički materijal nastao radom i delovanjem „državnih organa i organizacija, organa teritorijalne autonomije i jedinica lokalne samouprave, ustanova, javnih preduzeća i imalaca javnih ovlašćenja“ (Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, 2020). Takve izvore istraživači mogu pronaći u Arhivu Jugosla-

vije, Arhivu Srbije, Republičkom zavodu za statistiku i (digitalnom)¹ Arhivu Narodne banke Srbije², dok se sekundarna literatura značajna za istraživanje nacionalne ekonomske istorije može pronaći u bibliotekama Istorijskih instituta, Ekonomskog ili Filozofskog fakulteta, Biblioteci NBS.

U Arhivu Jugoslavije pohranjeno je 847 fondova, od kojih je većina dokumenata nastala nakon 1918. godine. Fondovi su sređeni, nesređeni ili delimično sređeni, što u velikoj meri otežava njihovu pretragu, kao i sam tok istraživanja. Uprkos tome, ova građa neprocenljiv je svedok nastanka i prestanka rada jugoslovenskih država, te u skladu sa tim predstavlja najpouzdanije oruđe za razumevanje političkih, društvenih, privrednih, pravnih i ekonomskih obrazaca. Arhivsko-dokumentarni materijal koji se pohranjuje u Arhivu Jugoslavije nastao je tokom radnog veka različitih državnih nadležnih organa, privrednih i pravnih subjekata, centralnih organa političkih partija i drugih organizacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zatim i Kraljevine Jugoslavije. Kroz fondove i zbirke najefikasnije ćemo se kretati služeći se naučno-informativnim sredstvima poput sumarnih i analitičkih inventara.

Ovi fondovi podeljeni su na sledeće celine: Fondovi iz perioda do 1945. godine³, Fondovi iz perioda nakon 1945. godine⁴, Zbirke⁵ i Fondovi uništeni tokom NATO bombardovanja 1999. godine⁶. Važno je napomenuti i fondove koji se nalaze u

-
- 1 Arhiv Narodne banke Srbije uspešno je digitalizovao Srpske novine (1834–1919) i Godišnje izveštaje o radu Privilegovane narodne banke Kraljevine Srbije (1884–1920).
  - 2 “Još 2005. godine prihvaćena je inicijativa prof. Andreja Mitrovića za osnivanjem posebnog Arhiva Narodne banke koji poseduje arhivsku građu od najvećeg značaja za finansijsku istoriju ovih prostora” (Aleksić 2018, 223).
  - 3 Ovde se čuva 148 fondova od kojih je jako malo sačuvano u celini usled ratnih razaranja iz Drugog svetskog rata.
  - 4 Fondovi značajni za ekonomska proučavanja: Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju (1968–1989), Savez ekonomista Jugoslavije (1952–1990), Savezni komitet za ekonomsku saradnju sa zamljama u razvoju (1974–1978), Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom (1964–1990), Savezni zavod za razvoj i ekonomsku politiku (1997–2000) i drugi. Videti kompletan spisak fondova na http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_nakon_1945_godine/fondovi_nakon_1945.html (Pristupljeno 25.11.2020).
  - 5 Fond Zbirke sačinjen je od 73 lična fonda istaknutih ličnosti koje su krojile politički, kulturni i javni život Srbije, naročito u doba Kraljevine Jugoslavije (Arhiv Jugoslavije).
  - 6 Potpuno su uništeni fondovi koji su bili dislocirani u zgradi Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova: AJ-453 Savezni društveni savet za međunarodne odnose, AJ-451 Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, AJ-452 Savezni društveni savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku i AJ-454 Fond solidarnosti sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju. Delimično je uništen fond AJ-455 Avio servis saveznih organa (Arhiv Jugoslavije).

matičnoj nadležnosti Arhiva Jugoslavije, a nisu preuzeti zbog neprestane potrebe za korišćenjem građe koja postoji kod tvoraca fonda, ali i zbog smeštajnog kapaciteta u samom Arhivu.⁷ Arhiv Jugoslavije nad ovim fondovima nema zakonskih ingerencija i nisu otvoreni za širu javnost, osim fonda Ministarstva inostranih poslova kojem je moguće pristupiti uz najavu preko Arhiva, ili zahteva upućenog direktno Ministarstvu. U Biblioteci Arhiva Jugoslavije mogu se pronaći kapitalna dela istaknutih istoričara poput Nikole Vuča,⁸ Bogumila Hrabaka, Danice Milić, Vuka Vinavera i Branka Petrovića, za koje se smatra da su uspostavili okvire nacionalne ekonomske istorije.

Arhivska građa koja se čuva u Arhivu Srbije možda je još značajnija za proučavaoce ekonomske istorije. Zakonom iz 1898. godine osnovan je prvi arhiv u Srbiji pod nazivom Državna arhiva Kraljevine Srbije sa zadatkom da „prikuplja, sređuje i čuva sve dokumente od opšteg značaja i istorijske vrednosti“ (Zakon o državnoj arhivi, 1898). Sveobuhvatna prikupljena i obrađena arhivska građa i dokumentarni materijal podeljeni su na stari i novi period (pre i nakon 1918. godine).⁹ U arhivu se, pored administrativnih fondova, čuvaju i lični i porodični fondovi istaknutih pojedinaca (oficira, državnika, istoričara, kulturnih radnika) čiji su život i delo ostavili traga na političku, kulturnu i ekonomsku istoriju Srbije. Nesporan je i nesaglediv dokumentarni potencijal memoarske i epistolarnе građe¹⁰ za ekonomsku istoriju, iako se, u prvi mah, čini da ona ima pretežno kulturno-istorijsku vrednost. Ova građa predstavlja opsežan materijal kao polazište za, pre svega, kulturološka sagledavanja života i rada naših istoričara, a zatim i za vrednovanje okruženja u kome su živeli i stvarali.¹¹ Sa dokumentarističkog stano-

7 Među ovim fondovima najznačajniji su fond Zavoda za statistiku, Zavod za izradu novčanica i kovanog novca, Savezna direkcija za robne rezerve, Ministarstvo za međunarodne ekonomske odnose, Savezna uprava carina, Poštanska štedionica, Narodna banka Jugoslavije i dr.

8 Nikola Vučo se, kao prvi profesor Ekonomske istorije na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, smatra tvorcom ove naučne discipline na našim prostorima (Aleksić 2018, 214). Vučo je studirao pravo, ekonomiju i sociologiju u Parizu što mu je omogućilo da stekne multidisciplinarna znanja i veštine koje je spretno upotrebljavao u svojim istraživanjima u okviru ekonomske istorije. Možda će čitaocu biti interesantan i podatak da je Nikola mlađi rođeni brat poznatog nadrealističkog pesnika Aleksandra Vuča koji je umnogome uticao na njega i njegova interesovanja.

9 Od izuzetnog značaja za proučavanje ekonomskih istorijskih prilika su: Knjažeska kancelarija – Beograd (1815–1839), Državni savet – Beograd (1835–1918), Narodna skupština – Beograd (1858–1918), Ministarstvo finansija – Beograd (1839–1918) i (1941–1944), Ministarstvo finansija Narodne Republike Srbije – Beograd (1945–1953), Republički sekretarijat za finansije Socijalističke Republike Srbije – Beograd (1963–1991) i drugi koji svedoče o radu i organizacionoj strukturi mnogih državnih organa i institucija.

10 Ovde podrazumevamo pisma, snimljena sećanja, pisana sećanja, memoare, dnevnike, za beleške.

11 Među najznačajnijima za istraživanja u okviru ekonomskih nauka su fondovi Jovana Ava-

višta memoarsku građu čine sva sećanja – usmena i pisana, ciljano sakupljana¹² ili pribavljena kao već sačinjena od autora (Đorđević 2017, 65). Analitička vrednost ovih izvora pojačana je činjenicom i naporom autora da na originalni i njima svojstven način kazuju o ratnim i revolucionarnim događajima, da ih opisuju i po “drugi put” vide, ocene i procene (Tomić 1977, 465). Iako predstavlja prvorazredni materijal za proučavanje, u arhivima ona često nije pravilno sistematizovana, popisana i verifikovana kao potencijalni izvor za izučavanje ekonomske istorije. Međutim, jedno od glavnih pitanja koje se postavlja kada se radi o memoarskoj građi je takođe pitanje autorskog prava, odnosno, ko su nosioci ili imaoци autorskog prava zbog mogućeg korišćenja i dostupnosti materijala u javnosti, ali i zbog procesa njene digitalizacije. Memoarska građa kao vredan izvor je često bila predmet rasprave među istoričarima. Dok neki od njih smatraju da ona po vrednosti ne predstavlja bitan izvor informacija, drugi su stava da je vrlo važan izvor za proučavanje različitih istorijskih događaja, posebno kada drugi izvori nedostaju ili ako su ti izvori nedorečeni ili su podaci koje daju netačni zbog subjektivnog ocenjivanja.

Ističe se da postoje dva osnovna razloga koja navode istraživače na proučavanje memoarske građe – mnogi dokumenti o određenim događajima nisu sačuvani, a memoarska građa nekog pojedinca ih opisuje. Drugi razlog je specifičnost te građe kao istorijskog izvora čija upotreba daje mogućnost za kompleksnije sagledavanje neke istorijske situacije. U slučajevima kada za određene istorijske društvene pojave i fenomene postoji dosta dokumentacije, sećanje učesnika tih dešavanja može samo da popuni eventualne praznine koje se javljaju i da, možda, neke delove detaljnije objasni. Takođe, usmena kazivanja pojedinca, kako navodi Stojan Tomić, opisuju ne samo činjenice nego i sve ono što je te činjenice prekrilo – motive i stavove koji stimulišu određeni vid ponašanja pojedinca, grupe ili institucije, kao i sukobe, dileme i alternative koje su u datom momentu postojale, a nisu zabeležene u formalnim spisima (Tomić 1977, 260).

Kada se radi o nedostatku drugih istorijskih izvora, memoarska građa se javlja kao izvor prvog reda. Mnoga ekonomska ili politička dešavanja nisu ni zabeležena u formalnim dokumentima. Zapisivalo se ono što je bilo nužno, a neretko se dešavalo da se o određenim društvenim, političkim ili ekonomskim pojavama svesno nije ostavljao pisani trag pa u ovim situacijama memoarska građa predstavlja neprocenjiv izvor.

Problem u radu sa ovakvom vrstom građe u Srbiji nastaje zbog nesistematičnog vođenja materijala u arhivima. Često se dešava da memoarska građa nije valjano valori-

---

kumovića, Slobodana Jovanovića, Ilije i Milutina Garašanina, Zorana Đinđića, Dragiše Lapčevića, Petra Stambolića, Petra Opačića, Stojana Novakovića, Vladimira Ljotića.

12 Intervjui ili ciljano prikupljana pisana sećanja.

zovana i organizovana te usled toga ne obezbeđuje zadovoljavajući kvalitet. Iako je često poznato ko je tvorac, odnosno autor pisanih ili usmenih memoara, postavlja se pitanje ko su nosioci autorskog prava mnogo nakon smrti autora. Arhivi često tragaju za naslednicima, kako bi se regulisalo pitanje autorskog prava i kako bi memoarska građa potencijalno mogla da se digitalizuje. Međutim, čak i kada su razjašnjena autorska prava, mnogi arhivisti imaju dilemu kako digitalizovati memoarsku građu – da li je pravilno rasparčavanje zbirke kako bi se digitalizovalo i stavilo u pristup samo ono za šta su stručnjaci procenili da je bitno, ili se mora digitalizovati cela zbirka, što često može iziskivati više vremena i novca (Đorđević 2017, 66).

Čuvanje i zaštita arhivske građe

Dosadašnja praksa prikupljanja, preuzimanja, čuvanja i zaštite arhivske građe u Srbiji, a i njenim ranijim državnim uređenjima, nije bila adekvatno definisana tadašnjim zakonima. Prema članu 29. novog zakona o arhivima i arhivskoj delatnosti, odeljak „Mere zaštite arhivske građe“, tehnička zaštita arhivske građe podrazumeva preventivnu zaštitu, konzervaciju, restauraciju, mikrofilmovanje i digitalizaciju arhivske građe. Uloga i značaj njene zaštite je da omogući maksimizaciju njenog upotrebnog i životnog veka, drugim rečima – fizičku zaštitu. Pored toga, osnovna uloga tehničke zaštite u modernim, inoviranim uslovima čuvanja i upotrebe od strane krajnjeg korisnika jeste da obezbedi čuvanje njene esencijalne, suštinske i sadržinske vrednosti – *informacije* i znanja koju ona nosi. Moderna tehnička zaštita podrazumeva i njen prenos na druge medije – mikrofilmovanje i digitalizaciju. Međutim, kako bismo osigurali adekvatnu zaštitu arhivskog materijala, neohodno je da primenimo mere preventivne zaštite mnogo pre njenog preuzimanja. „Prvi i najprirodniji način zaštite arhivske građe jeste preventivna zaštita, čiji je cilj da kroz niz preventivnih mera i postupaka umanja ili spreči nastajanje oštećenja i uspori proces starenja i propadanja“, zaključuje Snežana Petrov, viši konzervator iz Arhiva Srbije (Petrov 2018, 126). Preventivnu zaštitu je neophodno primeniti već kod tvorca građe – prilikom nastanka javnih arhivskih dokumenata i dokumentarnog materijala (administrativnog, kancelarijskog materijala npr.), njihovim adekvatnim rukovanjem i čuvanjem i pre nego što bude predata u matični arhiv. Potrebno je spomenuti i zaštitu arhivske građe van arhiva – tvorcima građe imaju obavezu da, uz stručnu pomoć nadležnog arhiva, predlože i usvoje *Listu kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja*. Lista kategorija je opšti akt koji sadrži popis kompletne građe nastale u radu tvorca, njene kategorije i rokove čuvanja. Na osnovu Liste kategorija, selektuje se i valorizuje materijal za koji se procenjuje da ima određenu istorijsku, kulturološku ili ekonomsku vrednost i na taj način se preliminar-

no stvaraju okviri budućeg fonda. Ostatak „bezvredne“ građe se izlučuje i uništava pod nadzorom nadležnog, odnosno matičnog arhiva u skladu sa propisanim članom 16. odeljak „Odabiranje arhivske građe i uništavanje dokumentarnog materijala kome je istekao rok čuvanja“. Konzervacija i restauracija arhivske građe takođe su važni koraci prilikom njene zaštite. S obzirom na to da konzervacija ne iziskuje invanzivne i agresivne metode na sam materijal, poželjno je da sva građa prođe kroz ovaj proces. Konzervacija podrazumeva niz postupaka kojima se znatno usporava ili potpuno zaustavlja njeno fizičko propadanje, dok primenom tehnika restauracije arhivisti nastoje da se oštećena građa vrati u prvobitni fizički oblik. Praksa je u Srbiji do sada bila drugačija – „konzervacija i restauracija arhivske građe u Srbiji obavlja se u 4 arhiva koji zapošljavaju ukupno 9 konzervatora i restauratora. Ovaj broj konzervatora i restauratora je nedovoljan, naročito ako se u obzir uzme dugotrajnost procesa konzervacije i restauracije, zatim starost arhivske građe u Srbiji, količina oštećene građe, neadekvatni uslovi čuvanja, ratovi i druge nedaće koje su zadesile Srbiju, a sa njom i arhivsku građu i drugo“ (Petrov 2018, 131). Međutim, sledeći smernice novog zakona i postulate modernog arhivističkog poslovanja, na nacionalnom nivou uvode se novi informacioni sistemi za upravljanje elektronskim dokumentima u okviru Arhiva Srbije kao matičnog, što bi trebalo da umnogome olakša pristup dokumentarnom materijalu, kao i njegovu efikasniju zaštitu usled manje upotrebe i habanja.

Digitalizacija i autorsko pravo

Digitalizacija je odavno prisutna u svim sferama društva kako bi se omogućio neometani pristup sa bilo kog mesta u bilo koje vreme i kako bi se vredni izvori za proučavanje različitih naučnih oblasti sačuvali od zaborava, a ponajviše je zastupljena u arhivima, bibliotekama i muzejima. Međutim, za zakonski ispravnu digitalizaciju i kvalitetnu upotrebu istorijskih i arhivskih materijala podrazumeva se i temeljno poznavanje principa autorskog prava i njegove praktične primene na različitu vrstu građe koja se potencijalno koristi u proučavanju ekonomske istorije – stara monografska izdanja, memoarska i epistolarna građa, doktorske disertacije, fotografije, arhivski video snimci, dela nedostupnog titulara autorskog prava. Autorsko pravo je zakonski koncept koji daje autorima i umetnicima kontrolu nad određenim načinima korišćenja njihovih dela u definisanom periodu vremena (Matutinović-Filipi, 2013, 17). Autorskim delom se smatra originalna duhovna tvorevina autora koja je izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu naučnu, umetničku ili neku drugu vrednost, i bez obzira na njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja (Zakon o autorskom i srodnim pravima, objavljen u “Sl. Glasniku RS”, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016-odluka US i 66/2019).

S druge strane, razvoj različitih digitalnih skladišta za pohranjivanje materijala uzima maha u Evropi, pa tako brojni evropski arhivi danas imaju zaista vredne kolekcije kojima se može pristupiti onlajn, iz bilo kog dela sveta. Primera radi, Hrvatski državni arhiv poseduje pozamašnu digitalnu zbirku koja obuhvata fotografije, grafičku zbirku, Zbirku najstarijih hrvatskih povelja¹³. Iako je stanje u Evropi na ne tako lošem nivou što se tiče digitalnih zbirki i kolekcija, u Srbiji je process digitalizacije arhivskih materijala još uvek nedovoljno razvijen. U nastavku rada, biće reči o dve potencijalno interesantne vrste izvora za proučavanje različitih društvenih, političkih i ekonomskih prilika – delima nedostupnog titulara autorskog prava i memoarskoj građi, kao i uticaju autorskog prava na proces digitalizacije ove građe.

Dela nedostupnog titulara autorskog prava – siročad

Govoreći o ekonomskoj istoriji i izvorima koje akademski radnici iz ove oblasti koriste, ističe se skup materijala koji predstavlja riznicu informacija za proučavanje, a još uvek nisu u potpunosti pokriveni zakonom (ili su samo delimično obuhvaćeni nekim od njih) – dela nedostupnog titulara autorskog prava, poznatija kao siročad (engl. *orphans*). Kako navode Hansen i ostali, poslednju deceniju ovi materijali postaju epicentar arhiva, biblioteka i svih korisnika koji ovu vrstu građe koriste (Hansen i dr. 2013, 3). Dela nedostupnog titulara autorskog prava su specifična po tome što se ne može utvrditi njihov autor, čak ni posle dugih i opsežnih pretraga. Takođe, u dela siročadi se ubrajaju i ona dela gde nosioci prava ne mogu da se lociraju čak ni onda kada su identifikovani, pa se zbog toga ne može dati pristanak na upotrebu autorskih dela, zbog čega su jako često izostavljena iz upotrebe korisnicima koji bi želeli da im pristupe (Đorđević 2020, 101). U ovu vrstu arhivski jako vredne građe ubraja se širok dijapazon materijala – stare doktorske disertacije, diplomski radovi, epistolarna i memoarska građa, članci iz različitih naučnih oblasti. Kako predstavljaju vredan deo kulturne i naučne baštine, mnogi smatraju da se upravo u siročadima mogu naći vrlo vredne informacije koje u jednom trenutku postaju potpuno neupotrebljive, jer, zbog činjenice da ne podležu zakonu o autorskom pravu, s jedne strane, nemoguće ih je na ispravan način koristiti u naučnom radu, a s druge strane, njihova digitalizacija i omogućavanje digitalnog pristupa je onemogućena. Predviđa se da dela siročadi u svojim

13 Zbirka Hrvatska mjesta u Grafičkoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva sastoji se od 393 grafike i predstavlja 130 mesta i krajeva u Hrvatskoj – vedute, panorame, planove mesta, prikazi opsada pojedinih gradova i bitaka i slično. Zbirka Fotografijske slike iz Hrvatske, Dalmacije i Slavonije je digitalizovano izdanje fotografskog albuma Ivana Standla, objavljenog 1870. godine. Zbirka Monumenta Anitquissima predstavlja vrednu zbirku najstarijih hrvatskih povelja, dok Portreti u grafičkoj zbirci HAD predstavljaju skup od 1200 grafika koje prikazuju istaknute osobe iz hrvatske istorije, politike, nauke, kulture i javnog života.

kolekcijama imaju gotovo sve kulturne i naučne institucije – velike evropske biblioteke, muzeji, arhivi. Evropski parlament i savet su 25. oktobra 2012. godine doneli Direktivu 2012/28/EU o načinima korišćenja dela siročadi (Petrović 2020, 96). Kako se navodi, ova direktiva zapravo predviđa pažljivu pretragu i pregled svih dostupnih izvora u zavisnosti od kategorije dokumenata koji se klasifikuju kao siročad, a sve u cilju identifikacije ili lociranja nosioca autorskog prava. Ovaj postupak je obavezan i sprovodi se pre proglašavanja nekog dela kao dela nedostupnog titulara autorskog prava. Jedan od osnovnih ciljeva ove direktive jeste i da se uspostave stabilna zakonska načela za korišćenje ovih materijala, kako bi potencijalno mogli i da se digitalizuju i budu dostupni široj javnosti u svakom trenutku. Ono što je od velike pomoći, posebno za eksperte kojima dela nedostupnog titulara autorskog prava pružaju vredan izvor informacija u istraživanjima, a to su često istoričari, jeste činjenica da je jedan od glavnih rezultata donošenja ove Direktive bilo oformljivanje baze podataka koja za predmet ima dela siročadi i koja se naziva *Orphan Works Database*¹⁴. Jedan od osnovnih ciljeva ove baze jeste da postane centralni repozitorijum u Evropi koji skladišti podatke o siročadima.

S obzirom da digitalizacija uzima maha u svim poljima društva, vrlo je važno da se i u ovom segment deluje proaktivno – rešavanjem problema dela siročadi omogućilo bi njihovo neometano korišćenje i kvalitetnu primenu u nauci. Kako navodi Milica Petrović “iako postoji aktuelna potreba, Zakonom o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije ne regulišu se autorska dela koja imaju status dela siročadi. S druge strane, digitalizacija se pominje samo u članu 202. navedenog zakona.” Prema tome, kada je reč o delima siročadi, srpsko pravo još uvek nije usklađeno sa pravom Evropske unije, jer Zakon o autorskom i srodnim pravima nije izmenjen u skladu sa pravilima koja postoje u Direktivi 2012/28/EU. Dakle, u domaćem zakonodavstvu i dalje postoji problem dela siročadi, iako je Zakon o autorskom i srodnim pravima dobrim delom usaglašen sa međunarodnim propisima (Petrović 2020, 106). Pored različitih izmena i dopuna Zakona o autorskom i srodnim pravima, status ovakve vrste građe ostao je nedefinisan. Stručnjaci preporučuju harmonizaciju srpskog zakona sa pravilima propisanim u Direktivi iz 2012. godine, kako bi se omogućio neometan protok naučnih informacija.

Arhiv Srbije i Arhiv Jugoslavije u svojim fondovima nemaju posebno izdvojevenu zbirku koja sadrži dela siročadi. S druge strane, Univerzitetska biblioteka “Svetozar Marković” iz Beograda je 2014. godine radila na projektu “Digitalizacija doktorskih

14 Baza omogućava svim zainteresovanim korisnicima da pretražuju dela koja se klasifikuju kao dela siročadi, kao i da pomognu u razrešavanju i pronalaženju informacije koje bi određenu građu skinula sa liste dela siročadi.

disertacija odbranih do 1941. godine: disertacije naučnika iz Srbije odbranjene na stranim univerzitetima i disertacije sa Beogradskog univerziteta (1905–1941)”, u kojoj su se jasno izdvojila dela siročadi kao posebna vrsta problema. Projekat je obuhvatao dve grupe teza – one koje su branjene u inostranstvu krajem 19. i početkom 20. veka i one koje su branjene na Beogradskom univerzitetu do 1941.¹⁵ Pitanje dela siročadi se u ovom projektu vrlo istaklo, jer je veliki deo teza upravo potpadao pod ovu grupaciju. Teze branjene u inostranstvu su uglavnom bile vrlo stare sa autorima koji su već bili poznati. Međutim, veliki broj teza sa Beogradskog univerziteta nije deponovan nakon digitalizacije jer neophodni podaci poput autora, godine izrade i slično, nisu bili poznati. Metapodacima o ovim tezama mogu da priđu svi zainteresovani korisnici, a biblioteka je i danas otvorena za razrešavanje pitanja dela siročadi – ako se identifikuje autor i trenutni nosilac autorskog prava, teza će biti stavljena u otvoren pristup, ukoliko je to zakonski moguće. Važno je pomenuti da, ipak, i ovde ne postoji posebna zbirka koja se sastoji samo od dela siročadi, već su te teze integrisane u ostale koje su digitalizovane u okviru ovog projekta.

ZAKLJUČAK

Arhivska građa kao primaran izvor za proučavanje ekonomske istorije je dugo godina čekala na novi zakon o arhivskoj građi. Njegovo donošenje i usvajanje je bilo od velikog značaja za potencijalno jasnije definisanje mera zaštite i uslova korišćenja. Ekonomska istorija svoje temelje pronalazi kroz izvore čuvane u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu Narodne banke Srbije, u kojima je zaposlen mali broj stručnjaka za sve neophodne poslove koje tehnička zaštita arhivskog materijala nosi sa sobom. Novi informacioni sistemi, koji u Evropi postaju deo modernog arhivističkog poslovanja, dovode do blagog menjanja situacije i na nacionalnom nivou. Međutim, nerazvijenost infrastrukture, manjak stručnog kadra i nedovoljna finansijska sredstva, ne dozvoljavaju da se moderno arhivsko poslovanje obavlja istim tempom kao u Evropi. Proučavanje ekonomske istorije zahteva korišćenje najrazličitijih oblika građe i poznavanje osnovnih postulate autorskog prava i u ovom radu su istaknuta dva najinteresantnija – dela siročad i memoarska građa, koja zadaju najviše dilema arhivskim stručnjacima i istoričarima. Harmonizacija zakona sa zakonima Evropske unije, kao uplovljavanje u proces digitalizovanja svega onog što može unaprediti nauku, je posao koji predstoji u narednim godinama, a posebno kada su u pitanju buduća ekonomska ili istorijska istraživanja, tako da je naredni period period u kome se mora očekivati veće angažovanje svih strana – države, arhivskih i naučnih radnika i društva u celini.

15 Prve su se pojavile oko 1920. godine.

Izvori i literatura

- » Aleksić, Vesna. “Ekonomska istorija u Srbiji – zaboravljena nauka: rešenja iz prošlosti za današnje probleme”. *Biznis i finansije* (2015). <https://bif.rs/2015/10/ekonomska-istorija-u-srbiji-zaboravljena-nauka-resenja-iz-proslosti-za-danasnje-probleme/> (pristupljeno 10. 11. 2020)
- » Aleksić, Vesna. “Ekonomska istorija Srbije u domaćoj historiografiji 2010 – 2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja”. *Ekonomska i ekohistorija - Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, XIV (2018): 212-224.
- » Đorđević, Bojan. “Književnoistorijski potencijal memoarske građe”. Naučna konferencija Biblioinfo – 55 godina od pokretanja nastave bibliotekarstva na visokoškolskom nivou, Beograd, 18.maj 2017. (2017): 65-73.
- » Hansen, David R., Hinze, Gwen, Hashimoto, Kathryn, Samuelson, Pamela, Urban, Jennifer M. “Solving the orphan works problem for the United States”. *Columbia Journal of Law & the Arts*, 37(1) (2013): 1-56.
- » Hrvatski Državni Arhiv. <http://www.arhiv.hr/Istrazite-gradivo/Digitalne-zbirke> (pristupljeno 1. 12. 2020)
- » Matutinović-Filipi, Stela, *Autorska prava za bibliotekare*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2013.
- » Petrov, Snežana. „Fizičko stanje arhivske građe i registratorskog materijala i stanje preventivne zaštite u arhivima i registraturama u Srbiji“. *Arhivska praksa*, Vol 21. knj. 1 (2018). 124-138.
- » Petrović, Milica Z. “Pravna regulativa dela siročadi (Orphan Works) u Evropskoj Uniji i Republici Srbiji” *Pravo – teorija i praksa* (2020).37,(2): 95-111.
- » Tomić, Stojan. “Memoarska građa kao izvor istraživanja fenomena NOB-a na Kozari”. *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*. (1977): 259-280.
- » Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, Službeni glasnik RS br. 6/2020.
- » Zakon o autorskim i srodnim pravima, Službeni glasnik RS br. 66/2019.
- » Zakon o državnoj arhivi, 1898.

Larisa MALIĆ
Institute for Literature and Arts, Belgrade
Jelena BANOVIĆ
Institute of Economic Sciences, Belgrade

ARCHIVAL AND DOCUMENTARY MATERIAL AS PRIMARY SOURCES FOR RESEARCH IN ECONOMIC HISTORY

The paper provides an overview of the most commonly used sources of archival material and documentary material in economic-historical research and their division in accordance to the archival basis, with special attention given to the ways of their legal protection and use. Keeping in mind the incalculable significance of this material, two basic principles have been accepted in the world as well as in our country: the principle of publicity and the principle of accessibility, from which arises the right of researchers to use it under certain conditions and in certain scientific, cultural or educational needs, better known as *copyright*. For the proper use of archival materials and later potential digitization, it is necessary to have a thorough knowledge of the principles of copyright and its practical application to various types of material - old monographs, doctoral dissertations, memoirs and epistolary materials, works of inaccessible copyright holders, photographs, archival videos.

ARHIV NARODNE BANKE SRBIJE KAO IZVOR ZA IZUČAVANJE FINANSIJSKE ISTORIJE

100

Apstrakt: Rad je posvećen analizi značaja arhivske građe emisionog zavoda. S jedne strane, sagledava se rad institucije kao simbola modernosti i političnosti u celini, imajući u vidu da je sačuvana u neprekinutom nizu, što je retkost usled svih potresa u vidu ratnih razaranja i promena društveno-političkih okolnosti. S druge strane, kroz arhivsku građu oslikava se finansijska istorija, a posebno bankarska tematika, u zavisnosti od toga o kojem periodu je reč, počev od kreditne politike i tokova novca, preko privrednih prilika i monetarnih aktivnosti, sve do podržavanja bankarskog sektora i fenomena samoupravljanja.

Ključne reči: *Arhiv, Narodna banka, finansijska istorija, arhivski fond*

Formiranje Arhiva Narodne banke Srbije, 2005. godine, na inicijativu profesora Andreja Mitrovića, označilo je početak sređivanja i obrade arhivske građe koja je nastala radom emisionog zavoda. Namera je bila da se, baštineći iskustva emisionih zavoda Zapadne Evrope, stvori specijalizovani arhiv koji će na osnovu bogate arhivske građe omogućiti dalje izučavanje i povezivanje ekonomskih i istorijskih tema (Aleksić, 2013, 74).

Privilegovana narodna banka Kraljevine Srbije otpočela je sa radom 1884. godine, međutim, već najstariji dokument iz 1873. godine predstavlja važan izvor za istoriju srpskog bankarstva jer govori o traganju za adekvatnim modelom centralne banke na osnovu preispitivanja evropskih uzora (Bulajić, 2019, 335-375).

U Arhivu Narodne banke Srbije najznačajniji fond je Narodna banka, koji je podeljen na pet fondskih celina (podfondova):

1. Privilegovna Narodna banka Kraljevine Srbije (1884–1920);
2. Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (1920–1945);

3. Narodna banka Jugoslavije (1945–1992);
4. Narodna banka Jugoslavije SRJ (1992–2003) i
5. Narodna banka Srbije (od 2003).

Ova arhivska građa, koja je još u postupku sređivanja, ima poseban značaj jer je celovita, sačuvana je u neprekinutom kontinuitetu od osnivanja. Dokumentacija oslikava ne samo instituciju već daje podatke koji su različiti i uslovljeni pre svega njenim funkcijama. Deo računovodstvenih isprava je tokom Velikog rata pratio i trezor Narodne banke do Marseja, a po povratku u Beograd, nakon austrijske okupacije, deo građe je zatečen rasturen i razbacan po tavanu i trezoru. Međutim, neprijatelj nije sistemski uništavao građu kao što je to bio slučaj sa dokumentacijom drugih institucija, te je tako još 1922. godine Narodna banka odredila rokove čuvanja svog arhivskog materijala u zavisnosti od njegovog značaja.¹ Iz nekog razloga doneta odluka nije prilježno izvršavana, te nam je, pored esencijalnih zapisnika sa sednica Uprave, koji čine najvažniji i najbogatiji deo sa obiljem podataka, ostala i dokumentacija koja je nastala radom bančinih čelnika, u prvom redu viceguvernera Marka Stojanovića, koji je sve od osnivanja pa do svoje smrti, 1923. godine, obavljao i dužnost advokata emisionog zavoda.

Shodno Zakonu iz 1883. godine² Narodna banka je osnovana *da jeftinijim kreditima unapredi trgovinu i radinost*, upravo zato dokumentacija koja je nastala u periodu delanja u Kraljevini Srbiji odnosi se pre svega na poslove kreditiranja u prvom redu države, a posredno preko privatnih novčanih zavoda i privrede. Zaduživanje države kod Narodne banke započelo je odmah nakon uplate dela akcijskog kapitala, dok još nisu bili ni otvoreni šalteri, što je kasnije dalo povoda za izjave da je Narodna banka kreditirala državu i pre osnivanja. Posezanje države u kasu emisio-nog zavoda neminovno je značilo i povećavanje opticaja novca, te je tako došlo do pojave ažije kao razlike prilikom plaćanja u *lošijem novcu*. Ovaj problem je opterećivao

---

1 “1. Da se sva arhiva starija od 24 godine spali. Od spaljivanja ove potpuno zastarele arhive, da se poštede samo dnevnic, zapisnici Upravnog, Nadzornog i Glavnog odbora i godišnji bančini izveštaji. 2. Da se spale sve starije od 10 godina odložene pomoćne i sporedne knjige, kako knjigovodstva, tako i ostalih bančinih odeljenja. Od spaljivanja ovih knjiga starijih preko 10 godina da se poštede pored dnevnika još i Glavne knjige i knjige Tekućih računa italijanskog sistema. 3. Da se bez obzira na vreme koje su važile, spale sve knjige o potpuno zastarelim kamatnim i dividendnim kuponima i banknotama bančininim.“, Arhiv Narodne banke Srbije (ANB) Narodna banka Kraljevine SHS/Jugoslavije (1/II), Uprava, Zapisnik sa 14. sednice Upravnog odbora, 11.4.1922, a.k. 1.

2 Srpske novine br. 13, 19.1.1883.

srpske finansije i pre osnivanja Narodne banke i bio je karakterističan za sve privredno nerazvijene zemlje sa spoljnim zajmovima, s obzirom da se pri isplati dugovanja pojavljivala razlika između domaćeg novca i novca kojim su se morale izmiriti obaveze. U Kraljevini Srbiji, ova razlika je dobila na zamahu uvođenjem novčanice u srebru 1885. godine. U čitavom periodu, iznos ažijske je varirao i zavisio je od mnogo faktora: prinosa, izvoza odnosno uvoza, deficita u budžetu... Iako je u prvo vreme Banka pokušavala da otkupom, odnosno prodajom zlata utiče na umanjenje ažijske, ova mera se pokazala kao neadekvatna i dodatno je pospešila razne špekulacije. Tek sa uravnoteženjem budžeta problem ažijske je znatno umanjen. Ovo pitanje, iako izvorno ekonomsko, prerاسlo je i u političko, te je emisioni zavod napadan, naročito od strane radikalskih prvaka, da utiče na porast ažijske tezuranjem zlata i izdavanjem novčanica na bazi podloge u srebru (Vujić, 1896, 138-145; Narodna banka, 1934, 38-41; Jerković, 2018, 15-19).

Primeri u kojima kroz arhivsku građu sagledamo centralnu banku kao jednog od važnijih tvoraca progressa (Mitrović, 2004, 207) su brojni, počev od uvođenja papirnog novca koji nije bio svojstven orijentalnom načinu poslovanja beogradske čaršije, preko promocije štednje i transfera novca koji nije više uključivao njegovu taktilnu vrednost. U trenutku osnivanja Narodne banke, u Srbiji je poslovala svega nekoliko banaka, odnosno štedionica koje su po veličini svoga kapitala i načina poslovanja bile svedene na uski regionalni okvir. Do početka Prvog svetskog rata, broj zavoda je iznosio preko stotinu, i većina ih je bila korisnik kredita emisionog zavoda te, samim tim, dokumentacija koja je nastala u postupku dodeljivanja zajma govori o privrednim resursima i raspodeli moći.

Arhivski materijal koji je nastao u periodu rada Narodne banke Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije težište premešta sa kreditne funkcije na pitanje stabilnosti nacionalne valute. To je prisutno od samog početka konstituisanja emisionog zavoda na novoj teritoriji, gde se, nakon rešavanja krunskog pitanja, naporedo nameću i problemi faktičke i zakonske stabilizacije dinara. Narodna banka postaje instrument države u ozdravljenju nacionalne valute i sprečavanju berzanskih spekulacija od 1923. godine, kada po naredbi ministra finansija učestvuje u radu Berze.

Iako bez zakonskih okvira u domenu privatnog bankarskog sektora, uz podršku države, Narodna banka je tokom 1926. i 1927. godine insistirala na udruživanju banaka i propisala uslove pod kojima novčani zavodi mogu dobiti od nje kredit, imajući u vidu da je čak 87 odsto banaka bilo sa osnivačkim kapitalom do 5 miliona dinara, bez mogućnosti da uspešno kreditiraju privredu i stanovništvo. Ova akcija je dala rezultate krajem 1930. godine, kada su poslovale 642 banke sa glavnicom od tri

milijarde, što je pomak u odnosu na 1927. godinu kada je broj banaka iznosio 711, sa osnovnim kapitalom ispod dve milijarde (Tasić, 1992, 147-207). Ipak, veliki broj banaka i štedionica ostao je karakteristika jugoslovenskog bankarstva. Platežna sposobnost banaka, štedionica i firmi koje su bile kreditirane bila je enigma za emisioni zavod koji je pokušavao da što više sazna o njihovoj likvidnosti. U tom cilju se nastojalo da se bankarski sektor obaveže na redovno izveštavanje i slanje podataka osnivanjem Obaveštajnog kreditnog odseka 1929. godine.³ Iako rad odseka nije dugo trajao, sačuvani su podaci koji su dragoceni u sagledavanju funkcionisanja sistema bankarskog poslovanja, posebno imajući u vidu društvene i političke promene koje su usledile nakon Drugog svetskog rata. U socijalističkom periodu likvidacija poslova novčanikih zavoda i štedionica neminovno je vodila i uništavanju dokumentacije, te je do danas sačuvano malo arhivskih fondova koji se odnose na bankarski sektor, imajući u vidu njegovu razuđenost u Kraljevini Jugoslaviji.

Zaseban segment arhivskog materijala predstavlja dokumentacija nastala radom Odeljenja za ekonomska izučavanja. To odeljenje je formirano 1928. godine na inicijativu Društva naroda, kao rezultat napora da se nakon završetka svetskog sukoba umanje potresi koji su preko nestabilnih ekonomskih prilika doveli do političkih nemira. Tada su emisione banke država članica dobile precizna uputstva o dostavljanju statističkih podataka o najvažnijim privrednim granama i prilikama na novčanom tržištu, a sve to u formi mesečnih izveštaja. Na osnovu tih izveštaja nastali su bilteni koji su se distribuirali svim emisionim zavodima.⁴ Po shvatanju same Banke, u njenom okviru je stvorena neka vrsta naučnog instituta koji je pratio sva interna i eksterna dešavanja u privrednom i finansijskom smislu.⁵ Jedan od poslova Odeljenja bio je praćenje kretanja cena i izrada odgovarajućih indeksa, a dokumentacija koja je tom prilikom nastala će sasvim sigurno pokrenuti nova istraživanja. S obzirom da se shvatilo da ekonomije evropskih država nisu zatvoreni krugovi i da se oscilacije, naročito po pitanju valutnih kurseva, odražavaju na privredu uopšte, svi izveštaji primljeni od drugih emisionih zavoda su pažljivo analizirani i na osnovu njih činovnici Odeljenja su izrađivali referate na brojne teme, ne samo za potrebe svoje institucije već i za razna državna nadležstva (Jerković, 2018). Prvi starešina Odeljenja bio je Aleksandar Jovanović, profesor narodne ekonomije na Pravnom fakultetu, sve do 1937. kada je postavljen za rektora novoosnovane Ekonomsko-komercijalne škole u Beogradu.

3 ANB 1/II, Uprava, Zapisnik sa 12. sednice Glavnog odbora, 7.11.1928, a.k. 23.

4 Prvi Bilten objavljen je juna 1929. godine na francuskom i engleskom jeziku, a od 1931. godine i na srpskom jeziku (Narodna banka, 1934, 259).

5 ANB 1/II, Uprava, Zapisnik sa 27. sednice Upravnog odbora, 2.10.1928, a.k. 5.

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, emisioni zavod je pratio sudbinu izbegličke vlade, a njegova delatnost, faktički kao dela ministarstva finansija u Londonu, bila je ograničena na izvršavanje raznih plaćanja.

Završetak Drugog svetskog rata uveo je Jugoslaviju u red zemalja socijalističkog bloka. Korenite promene društvenog sistema neminovno su se odrazile i na shvatanje ekonomije i finansija. U toj situaciji Narodna banka je stavljena pod punu kontrolu države, prvo sa namerom da se izvrši likvidacija poslova Srpske narodne banke i privatnih novčanih zavoda i štedionica. U nemogućnosti da sama obavlja poslove oko zamene okupacijskog i kvislinškog novca i vraćanja zlatnih rezervi iz inostranstva, država je u potpunosti stavila u svoju službu stručni kadar emisionog zavoda bez obzira na njihovu delatnost tokom rata.⁶

U traženju *idealnog* rešenja za bankarski sistem Jugoslavije, dolazilo je do čestih promena te je jedno vreme Narodna banka funkcionisala kao *banka svih banaka*, da bi postepeno bila izvršena podela prema vrstama poslova koji su se izvršavali. Tako su, prema Zakonu o bankama i Zakonu o kreditnim i drugim bankarskim poslovima iz 1961, bankarski sistem činile Narodna banka, poslovne banke (Jugoslovenska banka za spoljnu trgovinu, Jugoslovenska investiciona banka i Jugoslovenska poljoprivredna banka), kao i komunalne banke (Dugalić i dr., 2004, 195). Međutim, ova podela poslova je izvršavana sa dosta opreza i Narodna banka je i dalje obavljala poslove na kreditiranju najbitnijih grana privrede.

Sve ove promene, kroz izrazitu centralizaciju i koncentraciju svih poslova, vidljive su i kroz arhivsku građu. Dokumentacija koja je nastala u prvim godinama nakon slobodjenja je istovremeno i dokumentacija ministarstva finansija, a kasnije i dokumentacija poslovnih banaka koje su preuzimale poslove emisionog zavoda.⁷ Imajući to u vidu, ponekad je teško odrediti stvaraoce dokumentacije i razgraničiti fondske celine. Osobenost jugoslovenskog socijalizma – samoupravljanje, takođe je našlo mesta u dokumentaciji kroz sačuvane zapisnike sa sednica radničkih saveta.

Mere privredne reforme sredinom 1965. godine predstavljale su radikalni zahvat u ekonomskoj politici. U bankarski sistem pored Narodne i poslovnih banaka ulazi

6 Pojedini činovnici koji su radili u Narodnoj banci Kraljevine Jugoslavije, a potom i u Srpskoj narodnoj banci nastavili su službu i u emisionom zavodu socijalističke Jugoslavije. Takav slučaj bio je, na primer, sa Miodragom Ugričićem. ANB 1/D, Dosijei – Personalni dosijei.

7 Slučaj Odeljenja za državne zajmove preko kojeg su vršene isplate za oduzimanje zemljišta po osnovu Zakona o eksproprijaciji iz 1947. godine i Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu iz 1953. godine, koji je prvo bilo deo emisionog zavoda, a potom Državne investicione banke.

i Služba društvenog knjigovodstva kao nova institucija i nosilac platnog prometa u čitavoj Jugoslaviji. Birokratski sistem poslovanja, razuđenost organizacionih delova Narodne banke, kao i različita vrsta poslova (primer Zavoda za izradu novčanica i kovanog novca), usloveli su nastajanje mnoštva dokumentacije koja je stvarala probleme u svakodnevnom radu.⁸

Ustavne promene na osnovu amandmana iz 1971. godine, koje su potvrđene usvajanjem Ustava SFRJ 1974. godine, uspostavile su nove odnose između federacije i republika i pokrajina. Ovakvo stanje se odrazilo i na emisioni zavod, koji je sada funkcionisao u sistemu narodnih banaka republika i pokrajina koje su osnovane kao zasebna pravna lica. Ovaj monetarni federalizam je značio rukovođenje centralnom bankom preko Saveta guvernera, koji su činili guverneri narodnih banaka republika i pokrajina i guverner Narodne banke Jugoslavije (Dugalić i dr., 2004, 204). Dokumentacija iz ovog perioda pokazuje procese dezintegracije koji su bili rezultat različitih ekonomskih odnosno političkih interesa. Samim tim težište kreditno monetarne i devizne politike bilo je prebačeno sa Narodne banke Jugoslavije na narodne banke republika i pokrajina.

U skladu sa aktima koji su se odnosili na zaštitu arhivske građe federacije, Narodna banka Jugoslavije uredila je svoje kancelarijsko poslovanje i donela Listu kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja za dokumentaciju koja je nastala nakon 1945. godine. Uz saglasnost Arhiva Jugoslavije, Narodna banka je do 1990. godine dvanaest puta vršila odabiranje arhivske građe i izlučivanje dokumentarnog materijala čiji su rokovi čuvanja istekli u količini od 2.694 dužnih metara.⁹

Dramatične promene početkom devedesetih godina 20. veka, ratovi, raspad jedinstvenog platnog prometa, hiperinflacija i monetarni slom, presudno su uticale na poslovanje centralne banke. Ovaj arhivski materijal ne nalazi se još u postupku sređivanja i obrade, imajući u vidu da su, shodno Zakonu o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, određeni rokovi dostupnosti za korišćenje nakon isteka 30 godina od dana nastanka, odnosno 50 godina ako sadrže podatke koji se odnose na odbranu zemlje i nacionalnu bezbednost, kao i na privredne i druge interese Republike Srbije.¹⁰

8 "Usled decentralizacije načina rukovanja sa bančinom dokumentacijom, nepostojanja odgovarajućih propisa, odsustva evidencije i jedinstvenog načina signiranja, ovaj materijal je teško dostupan za praktičnu upotrebu, kao i što je zbog nepravilne selekcije materijala za čuvanje i nedovoljnog korišćenja mogućnosti mikrofilmovanja dokumenata došlo do zaugušivanja prostornih kapaciteta za smeštaj dokumentacije." ANB 1/III, Narodna banka Jugoslavije (1945–1992), O. br. 37, 4.4.1963.

9 ANB1/III, Lista kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja Narodne banke Jugoslavije, O. br. 266, 23. 5. 1991.

10 *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 6/2020.

Uporedo sa poslovima na sređivanju i obradi arhivske građe, sa željom da ona bude što pre dostupna naučnoj, stručnoj i najširoj javnosti, Arhiv Narodne banke Srbije prvo je digitalizovao *Srpske novine*, zvanično službeno i dnevno-političko glasilo Kraljevine Srbije, i to za period 1883–1919. godina,¹¹ a potom i dve serije godišnjih izveštaja – godišnje izveštaje Privilegovane narodne banke Kraljevine Srbije za period 1884–1920. godina i godišnje izveštaje Narodne banke Kraljevine SHS/Jugoslavije za period 1920–1940. godina.¹² Godišnji izveštaji predstavljaju nezaobilazan izvor za proučavanje, ne samo istorije institucije centralne banke već i istorije i razvoja srpske i jugoslovenske privrede u celini. Namera je da se ovaj digitalni arhiv periodično dopunjuje novim sadržajima, ne samo sa ciljem zaštite arhivske građe već i radi lakšeg pristupa budućih istraživača izvornoj osnovi Arhiva Narodne banke Srbije (Ilić i Jerković, 2010, 91).

Pored fonda Narodne banke, u Arhivu NBS čuva se i dokumentacija institucija čiji je Narodna banka Srbije pravni sledbenik. Reč je o Službi društvenog knjigovodstva, Narodnoj banci Srbije (socijalističke republike) i Narodnoj banci Vojvodine (socijalističke autonomne pokrajine). Arhivski materijal Službe društvenog knjigovodstva, najvažnije institucije platnog prometa, iako još nesređen, sigurno će istraživačima omogućiti sagledavanje ekonomije socijalizma kroz analizu statističkih podataka koji su se slivali u ovu instituciju.

Za izučavanje funkcionisanja finansijskog sistema tokom Drugog svetskog rata, od osobite vrednosti je dokumentacija nastala radom Srpske narodne banke koja je bila zadužena da obavlja emisionu delatnost na području vojnog zapovednika za Srbiju i Ministarstva finansijske Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu.

Po obimu su manji fondovi banaka koji sadrže ili dokumentaciju personalne provenijencije ili razne računovodstvene knjige, dok zbirka reprodukovanih materijala sadrži dokumentaciju koja se čuva u Arhivu banke Francuske i omogućava viđenje *druge strane* o radu srpskog i jugoslovenskog emisionog zavoda, kao i dokumentaciju Arhiva Narodne banke Belgije.¹³

Ovaj pregled sumarnog karaktera dat je sa ciljem da se ukaže na bogatstvo arhivskog materijala, s nadom da će u budućnosti predstavljati važnu tačku u razvoju inter-

11 Dostupno na: https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/srpske-novine/ (pristupljeno 1.12.2020).

12 Dostupno na: https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/privilegovana-banka-gi/ (pristupljeno 1.12.2020).

13 ANB 25-2, Zbirka reprodukovanih materijala, Narodna banka Belgije 1883–1886, Reprodukција iz dosijea Narodne banke Belgije pod nazivom *Misssion de Mr Boschmans á Belgrade 1884/1885*. U dosijeu prvo pismo datira od 3. januara 1884. godine.

disciplinarnih istraživanja. Rezultati rada na sređivanju i obradi arhivskog materijala su već vidljivi, jer je do sada objavljeno preko 130 radova u kojima je korišćena dokumentacija Arhiva Narodne banke (o kojima Arhiv ima evidenciju), uključujući studije, monografije, spomenice i jubilarne monografije, doktorske teze, članke u naučnoj i stručnoj periodici i zbornicima radova, naučno-publicističke priloge u štampi, enciklopedijske odrednice, televizijske emisije itd.

Prilog: Fondovi i zbirke Arhiva Narodne banke

1. Narodna banka, 1883– (ANB 1)
2. Narodna banka Srbije, 1971–1992 (ANB 2)
3. Narodna banka Vojvodine, 1971–1992 (ANB 3)
4. Služba društvenog knjigovodstva / Služba za platni promet / Zavod za obračun i plaćanje, 1962–2002 (ANB 4)
5. Srpska narodna banka, 1941–1944 (ANB 5)
6. Ministarstvo finansija Kraljevine Srbije, ?–1918 (ANB 6)
7. Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu, 1941–1945 (ANB 7)
8. Državna hipotekarna banka, ?–1946 (ANB 8)
9. Poštanska štedionica, ?–1946 (ANB 9)
10. Privilegovana agrarna banka, 1929–1945 / Zadružno-poljoprivredna banka, 1945–1946 (ANB 10)
11. Zanatska banka (ANB 11)
12. Prometna banka (ANB 12)
13. Industrijsko-kreditna banka (ANB 13)
14. Šumadijsko-kreditna banka, Aranđelovac – Beograd (ANB 14)
15. Jugoslovenska banka (ANB 15)
16. Dunavska banka (ANB 16)
17. Banovinska zadruga (ANB 17)
18. Zaostavština Miodraga Ugričića (ANB 18)
19. Zbirka fotografija (ANB 19)
20. Zbirka štampe (ANB 20)
21. Zbirka audio-vizuelnih zapisa (ANB 21)
22. Zbirka mikrofilmova (ANB 22)
23. Zbirka foto-video hronika, od 2007 (ANB 23)

24. Zbirka digitalnih zapisa – digitalni arhiv (ANB 24)
25. Zbirka reprodukovanih materijala (ANB 25)
26. Zbirka pečata, žigova i štambilja (ANB 26)
27. Francusko-srpska banka (ANB 27)
28. Zbirka poklona, otkupa i depozita (ANB 28)
29. Zbirka artefakata (ANB 29)
30. Zbirka hartija od vrednosti (ANB 30)

Izvori i literatura

Arhiv Narodne banke Srbije:

ANB 1/II, Narodna banka Kraljevine SHS/Jugoslavije 1919/20–1945;
ANB 1/III, Narodna banka Jugoslavije 1945–1992;
ANB 1/D-PER, Narodna banka – Dosije, Personalni dosije;
ANB 25-2, Zbirka reprodukovanih materijala, Narodna banka Belgije 1883–1886.

- » Aleksić, Vesna. „Andrej Mitrović o važnosti izučavanja ekonomske istorije.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 2 (2012): 69-76 (ćirilica)
- » Bulajić, Vladimir. „Izveštaj Ilije Margetića ministru finansija iz 1873 – važan detalj za istoriju srpskog bankarstva.“ *Arheon, časopis Arhiva Vojvodine* 2 (2019): 335-375 (ćirilica)
- » Vujić, Mihailo V. *Načela narodne ekonomije, Ekonomska teorija, knjiga 2*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1896. (ćirilica)
- » *Godišnji izveštaj Narodne banke*. Beograd: Narodna banka, 1884–1941 (ćirilica) https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/privilegovana-banka-gi/ (pristupljeno 1. 12. 2020)
- » Dugalić, Veroljub i dr. *Narodna banka 1884–2004*. Beograd: Jugoslovenski pregleđ, 2004. (ćirilica)
- » Ilić, Saša i Jerković, Sonja. „Digitalizacija kao vid kulturne baštine u Narodnoj banci Srbije“, u *Modernizacija kancelarijskog i arhivskog poslovanja u registraturama*, 89-99. Beograd: Arhivističko društvo Srbije, Arhiv Srbije, 2010. (ćirilica)
- » Mitrović, Andrej. *Propitivanje Klio, Ogledi o teorijskoj historiografiji*. Beograd: Medija centar Odrbrana, 1996. (ćirilica)

- » Mitrović, Andrej. *Strane banke u Srbiji 1882–1914, politika, progres, evropski okviri*. Beograd: Stubovi kulture, 2005. (ćirilica)
- » *Narodna banka 1884–1934*, Beograd: Narodna banka, 1934. (ćirilica)
- » *Službeni glasnik Republike Srbije* (2020) (ćirilica)
- » Sonja Jerković. *Narodna banka Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1931*, 2018, doktorska disertacija. Beograd, Filozofski fakultet, 2018. (ćirilica), <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10625> (pristupljeno 1. 12. 2020)
- » *Srpske novine* (ćirilica), https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/srpske-novine/ (pristupljeno 1. 12. 2020)
- » Tasić, Antonije. „Jugoslovensko bankarstvo između dva rata.“ *Glas CCCLXVI Srpske akademije nauke i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka*, knjiga 26, Beograd, 1992 (ćirilica)

Sonja JERKOVIĆ
National Bank of Serbia

ARCHIVES OF THE NATIONAL BANK OF SERBIA AS A SOURCE FOR STUDYING FINANCIAL HISTORY

The paper is dedicated to the analysis of the significance of the archival material of the broadcasting institute. On the one hand, the work of the institution is seen as a symbol of modernity and politics as a whole, bearing in mind that it is preserved in an uninterrupted sequence, which is a rarity due to all the turmoil in the form of war blight and changes in socio-political circumstances. On the other hand, the archives reflect the financial history, especially the topics related to banking, depending on the period in question, starting from credit policy and cash flows, through economic opportunities and monetary activities to the support of the banking sector and the phenomenon of self-government.

ELEKTROPRIVREDA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE IZVORI ZA EKONOMSKO-ISTORIJSKO IZUČAVANJE, S OSVRTOM NA DOSTUPNU LITERATURU

Apstrakt: Elektrifikacija je, uz industrijalizaciju, činila stub razvoja socijalističke privrede. Izgradnja energetskeg sistema bila je uslov razvitka industrije i faktor modernizacije; struja je menjala delatnost u kolektivu i transformisala svakodnevicu. Literatura o elektroprivredi ne pruža celovit uvid u obim i posledice razvoja sistema u zemlji koja se u politički autoritarnim uslovima preobraćala iz zaostale u modernu. Bogata izvorna podloga u radovima nije znatnije korišćena. Dokumenti centralnih organa sadrže obilje deskriptivnih, analitičkih, sintetičkih i drugih podataka koji omogućuju izučavanje opštih i lokalnih tokova istorije elektroprivrede, stepen razvoja, uticaje politike, stanje kadra. Izvori prikazuju sistem na makro i mikro planu, fazu centralizma i samoupravljanja, spoljnotrgovinske poslove, nove tehnologije, troškove, grandiozne uspehe i teškoće.

Ključne reči: *elektroprivreda, elektrifikacija, socijalistička Jugoslavija, izvori, literatura*

Razvoj elektroprivrede 1945/46–1991. godine

Upotreba električne energije pojava je modernog doba i jedan od uzročnika izuzetno krupnih promena u životu ljudi. Čim je čovek dovoljno ovladao električnom energijom, počela je njena primena u praktične svrhe, a proces širenja proizvodnje i upotrebe električne energije označen je pojmom elektrifikacije. Oblasti od kojih će biti sačinjena Jugoslavija imale su različita iskustva s ranom elektrifikacijom. Dok su neki krajevi relativno brzo počeli sa korišćenjem električne struje, drugi su imali više-decenijsko kašnjenje u odnosu na najrazvijenije zemlje.¹ Međutim, ukupno uzev, Jugo-

1 U Srbiji je prva elektrana jednosmerne struje pokrenuta 1882. godine u Tekstilnoj fabrici braće Minh, u Paraćinu, prva javna elektrana u Beogradu, na Dorćolu 1893, a prva elektrana sa naizmeničnom strujom u Užicu 1900. godine. U Sloveniji je električno osvetljenje

slavija je u međuratnom periodu bila privredno veoma zaostala zemlja koja je ostala daleko iza najrazvijenijih privreda Evrope, pa su i njena proizvodnja i potrošnja energije bile veoma skromne.²

Razvoj socijalističke privrede, kako su ga zamislili i sprovodili sovjetski teoretičari i praktičari i njihovi jugoslovenski parnjaci posle preuzimanja vlasti na izmaku Drugog svetskog rata, počivao je na dva neraskidivo povezana i isprepletana stuba – industrijalizaciji i elektrifikaciji. Kao okosnica svakog daljeg razvoja (ne samo privrednog) pretpostavljena je industrijalizacija, ali njena zavisnost od električne energije bila je tolika da se najčešće govorilo o jedinstvenom procesu. Industrijalizacija za novu jugoslovensku upravu nije bila nekakva *fixs ideja*, kako su pisali kritičari sa Zapada, već neophodnost i uslov za održanje na vlasti. Jedan od najznačajnijih ideologa, Edvard Kardelj, objašnjavao je kako socijalističke snage mogu da održe svoju pobjedu nad kontra-revolucijom i nad birokratizmom samo ako budu u stanju da unose u društvo sve slobodnije odnose, za šta je bio uslov ekonomska snaga kojom bi se povukao čitav ekonomski razvitak zemlje (Laker 1999, 277; Petranović 1988, 79; Kardelj 1956, 11).³

---

stiglo u Maribor 1883, a elektrana počela s radom u Kočevju 1896. Za potrebe rasvete u industriji u Hrvatskoj je 1884. izgrađena hidroelektrana na Mrežnici (Duga Resa), a u Rijeci je 1892. proradila prva javna elektrana s naizmjeničnom strujom. U Bosni i Hercegovini prva centrala na parni pogon izgrađena je 1888. u rudniku uglja Zenica, a prva javna termoelektrana 1895. u Sarajevu. Vojvodina je jednosmernu centralu dobila u Staroj Pazovi, 1893, a naizmjeničnu u Senti, 1895. Prva sijalica u Makedoniji zasvetlela je u Skoplju 1909. godine, kada je izgrađena i prva centrala na parni pogon, a Crna Gora je električnu centralu na dizel pogon dobila na Cetinju, prilikom krunisanja Nikole Petrovića, 1910. godine. Kosovo je poslednje dobilo električnu struju, kada je 1922. u Uroševcu pokrenuta jednosmerna elektrana, a 1926. godine proradila je naizmjenična centrala u Kosovu Polju. (Milaković, 2007, 53-71; Zagomilšek, 2014, 5, 11; Ravlić, 2020; Andrijašević et al., 2010, 5, 12). *Elektroljubljana, Tradicija za prihodnost*, <https://www.elektro-ljubljana.si/zgodovina> (pristupljeno 24. 9. 2020); *Elektroprijenos BiH, Istorija*, <http://www.eiprenos.ba/BS/IstorijaBS.aspx> (pristupljeno 24. 9. 2020); *ЕВНАД Скопје, Историја*, <https://evn.mk/Za-nas/Istorija.aspx> (pristupljeno 24. 9. 2020).

- 2 Centrale su u međuratnoj Jugoslaviji po jedinici snage proizvodile oko 2000kWh godišnje, naspram 4000kWh u razvijenim zemalja. U proizvodnji struje po glavni stanovnika lošija je bila samo Bugarska, a 1937. godine potrošnja energije iznosila je 0,17 tona *per capita* (u Italiji 0,66, Austriji 1,04, Francuskoj 2,12, Nemačkoj 3,02, Velikoj Britaniji 4,28, SAD 5,89 tona) (Dragičević 1956, 129; Čalić 1963, 33; Čepo 1986, 79).
- 3 Kardeljeva misao bila je razrada Staljinovog uverenja u nužnost socioekonomske transformacije kao sredstva za uspostavljanje pune kontrole, koji je izvrao iz marksističke doktrine o (re)distribuciji sredstava za proizvodnju kao ključnom elementu pri oblikovanju društveno-političkih odnosa. Transformacija ekonomske moći počinje uspostavljanjem kontrole nad ekonomskim procesima, odnosno podržavljenjem privrede (Wettig 2008, 36-37)

Industrijalizacija i elektrifikacija, utemeljene kao *conditio sine qua non* razvoja i opstanka na vlasti, nisu samo stavljane na prvo mesto pri definisanju glavnih tokova privredne politike u periodu obnove, već su bile okosnica akta kojim će se u Jugoslaviju uvesti centralno-planska privreda, Prvog petogodišnjeg plana.⁴ Elektrifikaciji i razvoju elektroprivrede dato je značajno mesto. Tačka 7. nalagala je izgradnju elektroindustrije i rast elektrifikacije, za šta je preduslov bilo podizanje hidroelektrana, kao izvora jeftine energije i kaloričnih elektrana na bazi uglja, kao dopunskih postrojenja, ukupne snage od 1,55 miliona kilovata. Društvu je stavljeno u zadatak da proizvodnju sa 1,17 milijardi kilovat-časova (kWh) u 1939. godini podigne do 1951. na 4,35 milijardi kWh, a količinu struje *per capita* poveća sa 71kWh na 272kWh. Realizaciju plana trebalo je da prati organizacija moderne dispečerske službe, ugradnja savremenih električarskih uređaja, tipiziranje mašina, dalekovodnog materijala, rasklopnih uređaja i sl.

Takvu ambiciju nametala je potreba za izgradnjom teške industrije, koja je bila imperativ. Međutim, strateški zaokret od lake industrije, koja je umeren stepen razvoja doživela pre Drugog svetskog rata, ka teškoj zahtevao je ogromne količine struje. S druge strane, Jugoslavija je tek otkrivala rezerve fosilnih goriva i hidropotencijal.⁵

Uloženi su veliki napor u izgradnju kapaciteta elektroprivrede, ali, usled nerealnih finansijsko-investicionih pretpostavki, preambicioznosti i naročito ekonomske blokade nakon Rezolucije IB-a i raskida sa SSSR i zemljama Istoka (1948), Petogodišnji plan nije dostignut ni do produženog roka (kraj 1952). Ipak, ostvareno nije bilo značajno. Proizvodnja električne struje je 1951. iznosila 2,55 milijardi kWh, a 1952. godine 2,7 milijardi kWh. Planom zacrtanih 4,35 milijardi kWh dostignuto je početkom 1956, a do kraja godine porasla je na 5,04 milijarde kWh (Miljković 1989, 250; Čepo 1986, 80-86; Tanasijević 1994, 205).⁶

Ambiciju vlasti za munjevitom industrijalizacijom i elektrifikacijom nisu omele samo loše nasleđe, ratna razaranja, nedostatak finansija i kadra, već i spoljnopolitička preorijentacija. Cilj o rastu bruto nacionalnog proizvoda sa 40% (1939) na 64%

4 *Sl. list FNRJ*, 36 (1947).

5 Sredinom pedesetih godina 20. veka procenjivalo se da hidropotencijal zemlje iznosi 16,5 miliona kilovata, odnosno oko 1,6% ukupne hidroenergije na planeti, što bi bilo dovoljno za proizvodnju čak 66,5 milijardi kWh godišnje. Procenjivano je da je u vodnim snagama od Jugoslavije u Evropi apsolutno bogatija samo Norveška, a relativno (po stanovniku) još Švajcarska, Švedska i Finska (Dragičević 1956, 129-131).

6 Prilikom rebalansa, krajem 1949. godine, Boris Kidrič izrazio je nadu da će plan elektroprivrede biti produžen za jednu godinu, ali sa smanjenim očekivanjima (oko 3 milijarde kWh), međutim ni taj plan nije realizovan. „Privredni plan 1950. godine“, *Politika*, 28. 12. 1949.

(1951) omeo je rascep sa SSSR. Od 278 miliona dinara potrošenih za realizaciju plana, elektrifikaciji je pripalo gotovo 11%, ali to je bila veoma osetljiva investicija i na prekid saradnje sa Istokom najmanje otporna delatnost. Do prekida je došlo u trenutku kada je po investicionom sporazumu sa SSSR, iz jula 1947, vrednom 135 miliona dolara (koji je realizovan u iznosu od 0,5%) trebalo opremiti hidroelektrane Jablanica, Jajce II, Vlasina, Ovčar Banja, Međuvršje, Moste, Zavrelje i Manojlovac i termoelektrane Kakanj, Lukavac, Kolubara i Šoštanj (*Bela knjiga* 1951, 256-257, 263; Čepo 1986, 80, 82-83; Lagendijk 2008, 174-175; Ilić 2020, 213).⁷

Blokada je pokazala da se ne može živeti od „revolucionarnog entuzijazma“ (Rusinow 1977, 39), pa je, osim štednje i dodatnih unutrašnjih napora, izlaz potražen u okretanju Zapadu.⁸ Ipak, na polju elektrifikacije, prvi rezultati nisu bili bez značaja. Do 1950. godine, pre nego što je izdašnja pomoć Zapada počela da stiže, u nerazvijenoj Crnoj Gori mreža dalekovoda koja je do rata iznosila 29 kilometara povećana je za novih 255 kilometara, a broj trafostanica porastao je sa 11 na 27. Do 1953. godine struja je uvedena u 135 crnogorskih naselja, što je bilo za pet puta više nego 1939. godine (Andrijašević et al. 2010, 106-107).

Pedesete godine 20. veka predstavljale su veliki napredak u elektrifikaciji, mada će puni procvat na izgradnji proizvodnih i prenosnih kapaciteta uslediti od sredine šezdesetih. Elektrifikacija domaćinstava zabeležila je tokom decenije i po nakon rata izuzetan rast. Broj elektrifikovanih domaćinstava u BiH, koji je 1939. godine iznosio 12,24%, do 1960. godine povećao se na 34,7%. U istom periodu osvetljena domaćinstva u Crnoj Gori porasla su sa 7,68% na 52,7%, u Hrvatskoj sa 30,65% na 66,2%, u Makedoniji sa 17,13% na 63,7%, u Sloveniji sa 40,10% na 88,9% i u Srbiji sa 29,86% na 55,8% (Andrijašević et al. 2010, 109).

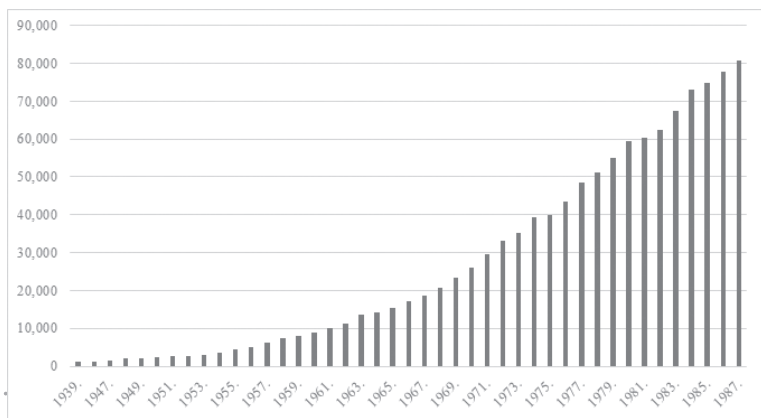
Do kraja 1958. godine u elektroprivredu Jugoslavije investirano je oko 400 milijardi dinara. Sagrađeno je 366 većih i velikih hidrocentrala, 16 termocentrala, preko 4000km dalekovoda visokog napona i 7300 km srednjeg napona. Statistički pokazatelji potvrđuju da je do početka šezdesetih godina između 30 i 40% ukupnih industrijskih investicija odlazilo na energetiku, znatno više od ulaganja u metalurgiju (s nemetalima), metaloprerađivačku i ostale grane industrije.⁹ Ipak, veliki porast potrošnje (godišnje

7 Nekoliko meseci pre Rezolucije Jugoslavija je zaključila sa Upravom sovjetske imovine u Austriji ugovor o kupovini šest turbina (1,36 miliona dolara), koje su isplaćene za više od 50%, ali ne i isporučene.

8 Jugoslavija je očekivala od SSSR ogromnu pomoć u novcu, sredstvima, tehnološkim idejama i kadru, pa i sam SSSR je obećavao izdašnu pomoć. Međutim, realizacija te pomoći bila je znatno manja od obećanja, a naročito od očekivanja jugoslovenskog vrha (Ilić 2016, 35-62).

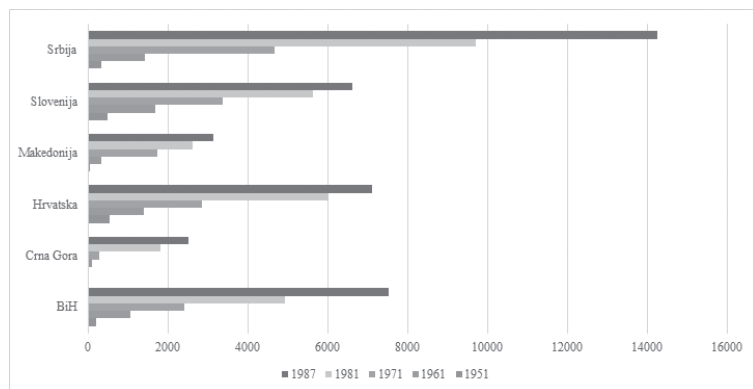
9 Metalurgija je 1952. i 1953. godine zabeležila veća investiciona ulaganja (za oko 2-2,5%), a

15–20%) usled potreba industrije, elektrifikacije saobraćaja i domaćinstava učinio je da i tako narasla proizvodnja bude nedovoljna, pa su nestašice i krize u snabdevanju strujom postale česte (Brelj i Marković 1959, 23-24; Ilić 1996, 243-259).¹⁰

Proizvodnja električne energije 1939–1987. (miliona kWh)

Izvor: Miljković (1989)

Potrošnja električne energije u industriji 1951–1987. (miliona kWh)

Izvor: Miljković (1989)

Bez obzira na krize i nestašice, rast obima proizvodnje i potrošnje električne struje bio je konstantan. Proizvodnja je sa 1,15 milijardi kWh (1946. godine) narasla na 80,79 milijardi kWh (1987), tj. oko sedamdeset puta. Proizvodnja struje *per capita* porasla je sa 93kW (1947) na 3451kW (1987), ili blizu četrdeset puta. Rast potrošnje struje takođe je bio impozantan. Sa početnih 1,59 milijardi kWh potrošnje u industriji iz 1951. godine, došlo se na 41,1 milijarde kWh, pri čemu je porast po republikama znatno varirao – u Sloveniji i Hrvatskoj oko 13,4 puta, BiH i Srbiji oko 40 puta, Makedoniji preko 76 puta i u Crnoj Gori od čak 862,7 puta, sa 2,9 miliona kWh na 2,5 milijardi kWh (Miljković 1989, 185, 251, 257).

ostale industrije dobile su više investicija tek u nekoliko navrata, 1956, 1958, 1960. i 1961. godine (Čalić 1963, 66).

10 Prva ozbiljna nestašica i kriza u snabdevanju strujom nastupila je 1949. godine. Javna i individualna rasveta, liftovi i štednjaci i novi uređaji koji su ulazili u stanove (grejalica, rešo, pegla, fen za kosu, radio-aparat, gramofon itd.) ostali su bez napona. Ubrzana elektrifikacija nadmašila je proizvodnju struje, izgradnja novih i remont postojećih elektrana nisu završeni zbog blokade, preopterećene elektrane postajale su podložne kvarovima, industrija je dobijala sve manje struje, a zvanične statistike prema kojima je proizvodnja rasla bile su proizvod birokratskog naduvavanja (Ilić 1996, 243-259).

Nesumnjivi rast elektroprivrede socijalističke Jugoslavije imao je svoje uspješne i manje uspješne faze. Opšte krize i periodi stagnacije odražavali su se na elektroprivredu. Ona je često bila u kašnjenju za ogromnim rastom potrošnje izazvanim širenjem industrije i potreba stanovništva. Nije bila imuna ni na ekonomske protivurečnosti socijalističke privrede i njene samoupravne verzije, na nedostatak investicionog kapitala, nisku produktivnost, gubitke. Ipak, njen razvoj doprineo je krupnoj transformaciji ne samo industrije, već i modernizaciji saobraćaja, poljoprivrede, usluga i civilizacijskim promenama u svakodnevnom životu ljudi.¹¹

Literatura o elektroprivredi

Upotreba električne energije kao krupan generator modernizacije i indikator nje uspješnosti u istoriografijama Jugoslavije i njenih država sukcesora nije dobila sveobuhvatnu studiju, mada postoji veći broj radova koji se dotiču elektroprivrede i njenih pojedinih elemenata. Pretragom baza podataka regionalnih biblioteka, a naročito baze COBISS, u naslovima ili ključnim rečima uočava se na stotine dela koja sadrže pojmove elektr- i energ-, međutim najčešće se radi o stručnim radovima koji pripadaju korpusu tehničkih nauka i ređe ekonomskih nauka. Dela koja za sadržaj imaju neki od istoriografskih aspekata energetike, elektroprivrede ili elektrifikacije znatno je manje, a i od njih velika većina spada u spomenice i radove sačinjene povodom obeležavanja jubileja, neretko autora koji nemaju formalnih dodirnih veza s istorijskom naukom, mada to nije pravilo. U toj spomeničkoj literaturi mogu se ipak naći, uz primenu adekvatne kritike, informacije o istorijatu elektroprivrede, elektrifikaciji oblasti, gradova, sela i železnica, gradnji elektrana, radu distributivnih i remontnih preduzeća itd. u svim republikama i pokrajinama i njihovim glavnim gradovima, ali i u drugim većim i srednjim gradovima, pa i malim mestima.¹²

11 Stagnacija je u elektroprivredi Srbije zabeležena na kraju epohe. Prema podacima o lančanim indeksima proizvodnje prvi put je 1989. godine zabeleženo da je indeks bio jednak prošlogodišnjem (u prethodnih deceniju i po je uvek bio veći nego u prethodnoj godini, za 3–16%), a 1990. uočen je pad (-3% nego 1989. godine). Poređenje potrošnje električne struje po radniku (u industriji) sa produktivnošću daje pak znatno lošije rezultate i tokom perioda rasta i razvoja elektroprivrede, posebno u nerazvijenim oblastima poput Kosova i Metohije. Produktivnost kosovskog radnika 1990. godine bila je jednaka produktivnosti iz 1966. godine (mada je u prvoj polovini osamdesetih godina bila za 50% veća), pri čemu je potrošnja struje po radniku porasla za više od pet puta (sa 4,8 na 24,2MWh). Tokom osamdesetih godina produktivnost je počela da stagnira pa i da opada i u najrazvijenijim republikama (Vuk i Šimurina 2009; *Statistički godišnjak Srbije* 1991, 289, 299; *Statistični letopis Republike Slovenije* 1990, 208-209; *Статистички годишник на Република Македонија* 1999).

12 Vidi: Dodatak.

Studija kojima je za cilj bilo isključivo ili dominantno istraživačko interesovanje o funkcionisanju i razvoju elektroprivrede, i njenih bitnih elemenata na celini državne teritorije i u sveukupnom vremenskom opsegu (1945–1991), koliko je uočeno, nema. Ipak, postojeća literatura mogla bi biti od koristi budućim istraživačima istorije socijalističke elektroprivrede. Ovde je važno kao inspirativne primere navesti solidne radove o elektroprivredi u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji (Andrijašević et al. 2010; Moser 2003; Roslavcev i Nešić 2018), studije opšteg jugoslovenskog konteksta o razvoju delatnosti i društvenim odnosima (Vučković 197?; *Samoupravljanje* 1970; Dašić 1981; Šimović 1984), studije i članke o elektrifikaciji Vojvodine, Slovenije, BiH (Tripalo 1955; Korošec 1984; Velagić 2016) ili razvoju distribucije u Srbiji (Marinković 2008). Posebno zanimljiva je disertacija I. Vučetić (2018) o uticaju hidroenergetskih postrojenja na modernizaciju.

Usled informativnosti, vredna su pomena sećanja, razgovori i biografija zaslužnih delatnika elektrifikacije (Vasić 1996, 2006; Golubović 1997; Crnišanin 2010; Perović 2014), a jubilejima elektroprivrede u više navrata upriličene su izložbe praćene katalogima ili vodičima bogatog ilustrativnog materijala.¹³

U ranijoj istoriografskoj produkciji, sudeći prema *Bibliografiji o ekonomskoj historiji Jugoslavije* (Erceg 1978, 117–142) od 422 rada o domaćoj radinosti, cehovima, zanatu, manufakturi i industriji od najranijih vremena do savremenog doba istoriji elektroprivrede, elektrifikacije i elektroindustrije posvećeno je, bez naslova opšteg tipa (istorija industrije, razvoj industrije i sl.) svega osam radova (Čermelj 1953; Gašperšić 1956; Industrijskoenergetskikombinat 1971; Komac 1975; Kos 1970, 1976; Štrajnar 1954; Узунов 1959), a prema savremenom članku V. Aleksić, *Ekonomska istorija Srbije u domaćoj istoriografiji* (2018) iz oblasti elektroprivrede naveden je samo jedan rad (Gašić 2014).

Ništa bolja nije situacija ni kada je reč o istoriografskoj periodici, što je pokazala analiza bibliografije desetak istoriografskih časopisa. Časopis Instituta za savremenu istoriju *Istorija 20. veka*, od pokretanja (1983), ni u jednom radu nije tretirao istoriju elektroprivrede ili elektrifikacije.¹⁴ Ni jedan rad te vrste nisu objavili ni *Istorijski za-*

13 Neke od njih su: *Vek elektrike* (Radivoje Marković i Dragoje Mitrović, Beograd, 1994); *Dvadeset pet godina Hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“* (Radivoje Marković i Dragoje Mitrović, Beograd, 1997); *Vek elektrifikacije Niša i okoline 1902–2002*. (Bratislav Živić, Niš, 2003); *Svetlosti Negotina: 85 godina Negotinske električne centrale i elektro-distribucije 1923–2008*. (Miodrag Stefanović, Negotin, 2008); *Od sumraka do svitanja: 120 godina elektrifikacije Srbije* (Zorica Civrić, Beograd, 2013).

14 Svi radovi na: <https://istorija20veka.rs/arhiva/> (Pristupljeno 22. 9. 2020).

pisi (Zapisi) Istorijskog instituta Crne Gore, od 1927, (Jovović i Drašković 2008),¹⁵ niti časopis Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu (ranije Instituta za istoriju radničkog pokreta) *Prilozi*, od 1965.¹⁶ Saradnici Instituta za nacionalnu istoriju iz Skoplja nisu objavili niti jedan rad o istoriji elektroprivrede od osnivanja, 1948. godine, kao ni u brojevima časopisa Instituta, *Glasnik (Гласник)*, dostupnim na internetu, od 2011. do 2019.¹⁷ U *Tokovima istorije (Tokovi revolucije, Tokovi)*, Instituta za noviju istoriju Srbije, od 1967, objavljen je jedan rad u, široko gledano, vezi sa elektroprivredom (Gašić 2014).¹⁸ Po jedan rad objavili su i *Godišnjak za društvenu istoriju*, od 1994, o teškoćama usled nestašica električne energije (Ilić 1996)¹⁹, *Istorijski časopis*, glasnik Istorijskog instituta u Beogradu, od 1948, o iskustvima elektrifikacije (Велинова–Тренчева 2011)²⁰ i *Zgodovinski časopis*, od 1947, o kranjskim elektranama (Kos 1976).²¹ *Časopis za suvremenu povijest* od 1969. do 1989. godine nije objavio ni jedan rad o istoriji elektroprivrede ili elektrifikacije, već samo dva članka o elektroindustrijskim fabrikama (Kolar–Dimitrijević 1987, 1988), a u narednim godinama jedan rad o lokalnoj elektrifikaciji (Anić, 2020).²² Iako sa objavljivanjem tema iz privredne istorije počinje ranije nego većina ostalih časopisa, ljubljanski *Prispevki za novejšozgodovino (Prispevki za zgodovinske delavske gibanja)* se takođe ne mogu pohvaliti većim brojem radova o elektroprivredi – u dosadašnjoj produkciji tri se rada mogu povezati sa istori-

-
- 15 Brojevi za 2008. i 2009. godinu na: <http://www.istorijskizapisi.ac.me/page.php?id=9> (Pristupljeno 23. 9. 2020).
  - 16 Sporadično objavljuvani radovi sa privrednom tematikom, o saobraćaju, finansijama, eksploataciji ruda, vojnoj industriji, trgovini, radnoj snazi, privredi, obnovi itd. Svi brojevi časopisa na: <http://iis.unsa.ba/prilozi/arhiva/> (Pristupljeno 19. 10. 2020). Među više stotina radova saradnika Instituta tokom prve dve decenije nije objavljen ni jedan koji u naslovu pominje elektroprivredu ili elektrifikaciju (Miličić 1978).
  - 17 *Хронолошки каталог на изданијата на Институтот за национална историја од неговото формирање до денес*, Скопје: Институтот за национална историја, 2014, https://www.ini.ukim.mk/naslovna/KATALOG%20_hronoloski_%20so%20ceni%20MK.pdf (Pristupljeno 26. 10. 2020). Radovi za period 2011–2019. na: <https://www.ini.ukim.mk/?m=7&p=1&t=0> (Pristupljeno 29. 10. 2020).
  - 18 Svi radovi na: <http://tokovi.istorije.rs/cir/arhiva/> (pristupljeno 22. 9. 2020).
  - 19 Brojevi časopisa za period 2005–2019. godina na: <http://udi.rs/home/godisnjak/> (Pristupljeno 23. 9. 2020).
  - 20 Bibliografija časopisa 1948–2017: <http://www.iib.ac.rs/assets/files/wwwbiblcasopis.pdf> (Pristupljeno 23. 9. 2020).
  - 21 Svi brojevi časopisa na: <https://zgodovinskicasopis.si/zc/issue/archive> (Pristupljeno 5. 11. 2020).
  - 22 Bibliografija: *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 1/1969. – 21/1989., na: <http://www.isp.hr/periodika/casopis-za-suvremenu-povijest/csp-bibliografija1/>. Radovi ČSP na: <https://hrcak.srce.hr/casopis-za-suvremenu-povijest> (Pristupljeno 23. 9. 2020).

jom elektroprivrede i razvojem energetike (Prinčić 2013, 2014; Vodopivec 2014).²³ *Analni Pravnog fakulteta* u Beogradu, od 1953, sadrže dva članka pravne tematike i jedan prilog iz sudske prakse koji dotiču pojmove električne energije²⁴ (Mirčov et al. 2020), u *Arhivu*, časopisu Arhiva Jugoslavije, od 2000, objavljen je jedan rad o organima elektroprivrede i arhivskoj građi (Ilić 2000),²⁵ kao i u časopisu *Ekonomska i ekohistorija*, od 2005, o elektrifikaciji, ali između dva svetska rata (Feletar 2006).²⁶ Ova kratka analiza pokazuje stepen (ne)zainteresovanosti naučne historiografije za istoriju elektroprivrede, iako se njeni efekti na prošlost ljudi ni u kom slučaju ne mogu dovesti u pitanje. Iako malobrojni, članci u regionalnim historiografskim časopisima istraživaču svakako mogu ukazati na osvetljene pojave istorije elektroprivrede i sugerisati načine i pravce istraživanja.

Sem historiografskih časopisa poželjno je konsultovati i periodiku drugih disciplina u kojoj se može naići na radove upotrebljive za sagledavanje prošlosti razvoja elektroprivrede,²⁷ materijale sa naučnih i stručnih skupova i savetovanja,²⁸ stručne

23 Privredne teme pojavljuju se od druge polovine osamdesetih, a naročito su zastupljene nakon 2000. godine (prilozi o rudarstvu, industriji, zanatstvu, seljaštvu, cenama, kapitalu, bankarstvu, berzi, obnovi, snabdevanju, ekonomskoj politici, razvoju privrede itd.). Posebni brojevi časopisa posvećeni su preduzetništvu (*Podjetništvo na slovenskem*, Razprave s simpozija v Ljubljani 19. januarja 1994, 1/1994) i modernizaciji u privredi (*Modernizacijski procesi v slovenskem gospodarstvu v 20. stoletju*, 2/2002).

Časopis za period 1960–2017. dostupan na: <https://www.sistory.si/11686/menu76?start=0>, a za period 2002–2020. i na: <https://ojs.inz.si/pnz/issue/archive> (Pristupljeno 30. 9. 2020).

24 Radović, Marko i Tomić Marko. „Sudska zaštita državine smetane obustavom isporuke električne energije“. (SR), 2 (2018); Slavnić, Jovan. „Odgovornost i osiguranje od odgovornosti za štete koje nastanu iz delatnosti organizacije udruženog rada koje se bave distribucijom električne energije“. 6 (1982); Sukijasović, Miodrag. „Slučaj 'Električni kontrolni uređaji' u svetlu američkog antitrustovskog prava“. 2-3 (1961).

25 Svi brojevi časopisa na: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/izdanja/casopis_arhiv_v01/dosadasnji_brojevi.html (Pristupljeno 30. 9. 2020).

Radove o istoriji elektroprivrede povremeno sadrže i drugi arhivski ili muzejski časopisi: *Baštinik: godišnjak Istorijskog arhiva u Negotinu*; *Glasnik MIA Valjevo*; *Užički zbornik*; *Baština sjeveroistočne Bosne*, Tuzla; *Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* itd.

26 Svi brojevi časopisa na: <https://hrcak.srce.hr/ekonomska-i-ekohistorija> (Pristupljeno 30. 10. 2020).

27 U tu periodiku spadali bi: *Ekonomika*: stručni časopis za organizaciju rada i ekonomiku poslovanja tercijarne privrede; *Privredna izgradnja*: časopis ekonomista Vojvodine; *Ekonomski anali Ekonomskog fakulteta u Beogradu*; *Phlogiston*: časopis za istoriju nauke, Beograd; *Studia lexicographica*, Ljubljana itd.

28 Na primer: *Problemi elektroprivrede NR Srbije: izvodi referata i zaključci doneti na Save-tovanju marta 1955. g. u Beogradu*, Beograd, 1955; *Nuklearna energija u elektroprivredi*,

časopise i institucionalne listove elektroprivrednih preduzeća, organa i organizacija u kojima su sačuvani mnogobrojni zvanični podaci, dokumenta i analize koji imaju upotrebnu vrednost pri izučavanju prošlosti,²⁹ kao i brojne zvanične publikacije organa nadležnih za elektroprivredu i preduzeća za proizvodnju i distribuciju, koje često sadrže preglede razvoja, saopštenja, statute, izveštaje o radu organizacija udruženog rada, tehničke izveštaje, zbirke propisa, statistike, albume i sl.³⁰

---

referati za savetovanje, Beograd, 1956; *IV savetovanje ekonomista elektroprivrede Jugoslavije*, Sarajevo, 1964, Beograd, 1964; *VIII savetovanje ekonomista elektroprivrede Jugoslavije*, Portorož, 1974, Ljubljana, 1974.

- 29 Neke od takvih serijskih publikacija su: *Elektrotehniškivestnik*, Ljubljana (od 1931. godine); *Elektroprivreda*, organ Biroa za unapređenje elektroprivrede (od 1948); *Електро Маврово*, лист на младинските работни бригади за изградба на хидроцентралите, Скопје (1948–1952); *Elektroprivreda Jugoslavije* (od 1983. *Jugoslovenska elektroprivreda*) godišnjak Zajednice jugoslovenske elektroprivrede (1953–1989); *Elektrosrbija* (od 1954. *Elektrifikacija*), Beograd (1953–1968); *Energija*, časopis elektroprivrede Hrvatske, Zagreb (od 1957); *Elektrogospodarstvo Slovenije* (1960–1984), od 1985. godine: *Elgo, glasilo delavcev Elektrogospodarstva Slovenije*); *Електро Македонија, весник на дистрибутивно-производниот погон-Скопје* (od 1966); *Elektroprivreda Zagreb*, informativni list RO (od 1968); *Elektroprivreda Dalmacije*, informativni bilten radne zajednice združenog poduzeća, Split (od 1968); *Elektrodistribucija*, bilten o distribuciji električne energije, Beograd (od 1971); *Elektroprivreda*, informativni list RO, Rijeka (od 1974); *Primorsko elektrogospodarstvo, glasilo delavcev Elektrogospodarstva Primorske*, Nova Gorica (1976–1981); *Elektroprivreda Bosne i Hercegovine*, informativni list SOUR, Sarajevo (od 1977); *Elektroprivreda*, list radnih ljudi Elektroprivrede Crne Gore, Nikšić (od 1979); *Poslovni informator*, Elektroprivreda Zagreb (1979); *Elektroprivreda Kosovo*, list SOUR, Priština (od 1980); *Združena elektroprivreda Beograda* (od 1983) i drugi.
- 30 Na primer: *Statistički godišnjak elektroprivrede SFRJ*; Krndija, Drago, *Značaj industrijalizacije i elektrifikacije za naše selo*, Sarajevo: Odjeljenje za agitaciju i štampu Zemaljskog odbora NF za BiH, 1947; *Razvoj elektroprivrede Jugoslavije 1945–1955*, Beograd: Zajednica jugoslovenske elektroprivrede, 1957; Deletis, Ratimir, *Zbirka propisa iz elektroprivrede*, Sarajevo: Elektroprenos, 1966; *Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju Elektroprivreda, Rijeka*, Rijeka: Elektroprivreda, 1973; *Elektroprivreda – faktor privrednog i društvenog razvoja: saopćenje Elektroprivrede Dalmacije*, Split: [s. n.], 1974; *Elektroprivreda SR Srbije*, Beograd: Združeno elektroprivredno preduzeće, Borba, 1974; *Извештај за работата на ООЗТ Електро-Скопје за 1974 година*, Скопје: Електро-Македонија, ООЗТ Електро-Скопје, 1975; Ivanković, Radmilo i Obradović, Mirjana (red.), *Elektroprivreda SR Srbije '74*, Beograd: Export-press, 1975; *Izveštaj o radu OOUR-a i Radne zajednice za 1978. godinu*, Kostolac: IEK, 1979; *Elektroprivreda BiH Sarajevo 1975–1976*, Sarajevo: RO Elektroprivreda BiH, 1976; *Elektroprivreda BiH Sarajevo 1985–1990*, Sarajevo: Elektroprivreda BiH, 1991; *Razvoj elektroenergetskih kapaciteta i proizvodnja električne energije u 1981. i 1982. godini*, Beograd: Združena elektroprivreda, PZ elektrodistribucije Srbije, 1983; Markovčić, Boris (red.), *Razvoj elektrifikacije Hrvatske*, Dio 1: Od početka elektrifikacije do 1945. g. i Dio 2: Od 1945. do 1983., Zagreb: Institut za elektroprivredu, 1984;

Nepresušan izvor informacija o elektroprivredi i elektrifikaciji sačuvan je u dnevnoj štampi i političkoj periodici socijalističke Jugoslavije. U pitanju su hiljade članaka o izgradnji i razvoju elektroprivrede koji neretko nadilaze novinske vesti i sadrže podatke karakteristične za izveštaje. Konačno, neophodno je i konsultovanje opštih privrednih istorija većeg broja domaćih i stranih autora u kojima se, uz ostalo, mogu pronaći podaci o istoriji elektroprivrede.

Arhivski izvori za izučavanje istorije elektroprivrede

Izučavanje istorije jugoslovenske elektroprivrede na federalnom nivou, sem analizom literarnih izvora, neophodno je zaokružiti proučavanjem arhivskih dokumenata, sačuvanih u više arhivskih fondova saveznih organa i organizacija koji se nalaze u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Ovde se prvenstveno misli na fondove koji, u potpunosti ili pretežno, sadrže dokumente o organizaciji i radu savezne elektroprivrede, međutim, iako nije predmet ovog osvrta, pažnju istraživača morali bi privući i drugi fondovi koji takođe sadrže vredne materijale u vezi sa elektrifikacijom i razvojem elektroprivrede, kao što su fondovi centralnih državnih, privrednih, finansijskih, investicionih i političkih organa: Ministarstvo finansija Vlade FNRJ (broj fonda 12), Državni sekretarijat za poslove narodne privrede (26), Privredni savet Vlade FNRJ (40), Savezna planska komisija (41), Predsedništvo Vlade FNRJ (50), Savezno izvršno veće (130), Savezna komisija za nuklearnu energiju (177), Savezna uprava za investicionu izgradnju (187), Savez komunista Jugoslavije (507), Savezni sekretarijat za privredu (596), Sekretarijat za investicije SIV-a (609), Predsedništvo SFRJ (803), Savezno ministarstvo finansija (827), Kabinet predsednika Republike (837) itd.

Arhivska podloga za istoriju elektroprivrede bogata je i sastoji se od preko 220 metara dokumenata u fondovima: Ministarstvo elektroprivrede Vlade FNRJ (broj 11),³¹ Savet za energetiku i ekstraktivnu industriju (SEEI) Vlade FNRJ (59),³² Izdavačko-štamarsko preduzeće SEEI Vlade FNRJ (292),³³ Jugoslovenski nacionalni komitet Svetske konferencije za energiju (539),³⁴ Komitet za elektroprivredu Vlade

---

Potrebica, Filip, *Razvoj elektrifikacije i plinifikacije u Požeškoj kotlini*, Slavonska Požega: Elektrodistribucija, 1988; *Ostvareni razvoj jugoslovenske elektroprivrede 1986–1988*, Beograd: Zajednica jugoslovenske elektroprivrede, 1989; itd.

31 Period 1947–1950. godina (granične godine građe 1945–1950), građe: 35 metara, informativno sredstvo: inventar.

32 Period 1950–1951 (1946–1951), građe: 3,10 metara, informativno sredstvo: inventar.

33 Period 1950–1951 (1948–1953), građe: 2 metra, informativno sredstvo: popis.

34 Period 1951–1992, građe: 7,50+8,50 metara, informativna sredstva: popisi.

FNRJ (556),³⁵ Savezni komitet za energetiku i industriju (575),³⁶ Direkcija za elektrifikaciju SEEI (625),³⁷ Savezni sekretarijat za energetiku i industriju (714),³⁸ Zajednica jugoslovenske elektroprivrede (850),³⁹ Savez SIZ-a elektroprivrede Jugoslavije (851)⁴⁰ i Savez jugoslovenske elektroprivrede (852).⁴¹

Arhivska građa tih fondova pruža mogućnost za istraživanje najšireg spektra tema, od uspostavljanja elektroprivrednih organa, izgradnje prvih elektrana i početne elektrifikacije, razvoja elektroenergetskog sistema i naučno-istraživačkog napretka, do urbanizacije, razvoja saobraćaja i promene svakodnevice svih ljudi.

Informaciju o sadržaju arhivskih fondova podeliću na dve celine, grubo govoreći – na deo o elektroprivredi Jugoslavije u početnoj fazi socijalističke izgradnje, od završetka rata do početka pedesetih godina 20. veka, i na deo od uvođenja samoupravljanja do kraja epohe. Uzrok tome nije samo istorijske prirode (prvi deo bi se odnosio na fazu obnove, uvođenja planske privrede i centralizacije, a drugi na početak decentralizacije i sve njene potonje reperkusije), već i formalno-praktične. Većina fondova iz rane epohe arhivistički je obrađena, sadrži iscrpne inventare (dostupne na internetu), sa istorijskim beleškama, analitičkim opisima građe i registrima, dok su fondovi iz donje epohe u najboljem slučaju opremljeni popisima, od kojih su neki slabo ili gotovo nikako upotrebljivi.

Arhivska građa ranijih fondova sadrži mnoštvo izvora za istoriografska istraživanja iz najšireg domena privredne i socijalne istorije (Ilić 2000). Uočavaju se promene organizacije resora savezne elektroprivrede, što pruža mogućnost za istraživanje dinamične istorije institucija. Dokumenta oslikavaju nastanak, menjanje i nestanak elektroprivrednih institucija, njihovu fazu planske privrede i razvlašćivanje putem prenošenja nadležnosti na republike, kakvi su bili metodi rukovođenja. Građa omogućuje i sagledavanje istorijata republičkih i lokalnih električnih preduzeća, direkcija, general-

35 Period 1950 (1948–1950), građe: 13,05 metara, informativno sredstvo: inventar.

36 Period 1974–1992, građe: 44,50 metara, informativno sredstvo: popis.

37 Period 1950–1951 (1947–1951), građe: 1,10 metara, informativno sredstvo: inventar.

38 U Arhivu Jugoslavije kao poseban fond vodi se Savezni sekretarijat za energetiku i industriju (714), za koji je u opštem informativnom sredstvu navedeno da sadrži 3,50 metara dokumenata za period 1974–1988. i da ima popis. Međutim, radi se o dokumentaciji preuzetoj 2007. godine koja obuhvata samo period 1991–1992, dok se građa za sve prethodne godine nalazi u okviru fonda 575.

39 Period 1955–2009 (1947–2009), građe: 112 metara, informativno sredstvo: popis.

40 Period 1982–1987, građe: 0,50 metara, informativno sredstvo: popis.

41 Period 1954–1956, građe: 0,60 metara, informativno sredstvo: popis.

nih i glavnih uprava, kao i saveznih projektantskih, montažnih, istražnih i elektrifikacionih preduzeća i biroa. Izvori prikazuju elektrifikaciju privrede i naselja, početni elan i neorganizovanost, centralizaciju radova, na mahove megalomansko planiranje, stanje stručnog kadra, teritorijalnu rasprostranjenost i uticaj modernizacijskih procesa, faktore koji su usporavali dinamiku, nestašicu i štednju struje. Postoji obilje građe za istraživanje istorijata elektroenergetskih objekata, pre svega termo i hidroelektrana, od projektovanja i izgradnje, nabavke opreme i materijala iz zemlje i uvoza i montaže, preko puštanja objekata u pogon, proizvodnje i potrošnje, tehnološkog nivoa, planiranja i izvršenja plana, do problematike cena, finansijskog poslovanja, evidencije i kontrole i kadra, ali i o nepravilnostima prilikom izgradnje elektrana, koje su se manifestovale u vidu čestih havarija i zastoja u radu.

Arhivska građa omogućuje istraživanja međunarodnih odnosa i saradnje Jugoslavije sa svetom u vidu uvoza tehnologije, opreme i materijala, inostranih nabavki na ime reparacija, angažovanja stranih specijalista zaduženih za montažu i obučavanje domaćih stručnjaka, pomoći UNRRA-e, izvoza električne energije, stručne i materijalne pomoći u podizanju albanske elektroprivrede, preorijentaciju nakon 1948. godine, kao i elektroenergetsku problematiku Slobodne Teritorije Trsta.

Za oblast radne snage i kadra u novom sistemu vlasti, arhivska građa pruža uvid u brojnost zaposlenih, produktivnost, (ne)stručnost, proces guranja seljaštva u industriju, pitanja stručnog uzdizanja, slanje zanatlija i stručnjaka na specijalizaciju u inostranstvo i rad stranih stručnjaka u Jugoslaviji, mobilizaciju radne snage i problem fluktuacije, kao i rano samoupravljanje. U okviru istraživanja finansijske prošlosti, građa nudi pojedine odgovore o opštoj finansijskoj i kreditnoj problematici elektrifikacije i elektroprivrede, visini planiranih i stvarnih troškova za pojedine akcije, objekte i postrojenja, finansiranju kapitalne izgradnje, načinima izrade, visini i realizaciji deviznih nerobnih i robnih planova, plaćanjima, kontroli i nepravilnostima u trošenju novca, problematici dugovanja.

Uz brojne druge teme iz oblasti društvene i privredne istorije Jugoslavije, u periodu 1945–1950, arhivska građa sadrži manje ili više celovite odgovore na pitanja o: ratnoj šteti i posleratnoj obnovi u elektroprivredi, sprovođenju eksproprijacije i nacionalizacije imovine za potrebe elektroprivrede, organizovanju, provođenju i rezultatima akcije takmičenja u elektroprivredi, te normiranju, udarništvu i racionalizatorstvu, sindikalnom radu u preduzećima i ustanovama elektroprivrede, izdavačkoj delatnosti i o opštem pitanju modernizacije elektroprivrede, kako u tehničkom i tehnološkom tako i u idejnom smislu.

Arhivska građa docnijih fondova sadrži znatno više dokumenata, ali je njeno istraživanje otežano. Ipak, popisi jasno sugerišu moguće istraživanje osnivanja i organizacije saveznih energetskeg organa i zajednica. Dostupni su programi, planovi rada i izveštaji, tehnički standardi, analize, energetske bilansi, propisi o energetici, materijali sa sednica, simpozijuma i savetovanja. Građa prikazuje međuresorsku i saradnju sa inostranstvom (bilateralnu i sa međunarodnim organizacijama, naročito sa Svetskom konferencijom za energiju) od razmene tehnologije i uvoza i izvoza, do investicionih radova. U dokumentima se pojavljuju novi vidovi energije (nuklearna), pitanja standardizacije, energenata, zaštite životne sredine i jonizujućih zračenja, proizvodna kooperacija i ulaganja stranaca u domaće organizacije, ogledaju se društveni dogovori, samoupravni sporazumi i problematika cena, pitanje narodne odbrane i bezbednosti, rad i radni odnosi, raspodela radne snage, lični dohoci i prosek zarada, stambena pitanja, stručno obrazovanje, specijalizacije i seminari, odlazak stručnjaka u inostranstvo, istraživački radovi (naročito su zanimljivi istraživački projekti Međunarodne agencije za nuklearnu energiju), statistički podaci, štednja i racionalizacija i mnoga druga pitanja. Fondovi sadrže prvorazrednu građu o planu razvodnih mreža, elektrifikaciji sela i poljoprivrede, radu upravnih tela Jugoslovenske elektroprivrede i saveta za hidro, termo i nuklearne elektrane, izgradnji informacionog sistema, koordinaciji interkonekcije električnih mreža balkanskih zemalja, saradnji sa SEV-om, izdavačkoj delatnosti itd. Konačno, zanimljivo je pomenuti, u zemlji koja je kroz fazu programa dugoročne ekonomske stabilizacije išla ka destabilizaciji, materijale koji svedoče o razmeni električne energije među republikama, planiranju razvoja i zajedničkog rada u jugoslovenskom elektroenergetskom sistemu, kao i koordinaciji izgradnje tehničkog sistema upravljanja u zajedničkom elektroenergetskom sistemu i izgradnje dispečerskog centra.

Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije bila je delatnost koja je gotovo neprestano beležila znatan rast (izuzev kratkog perioda nakon 1948. godine i na samom kraju postojanja jugoslovenske zajednice), omogućivši time ne samo funkcionisanje industrije već i duboku promenu svakodnevice svih ljudi. Pojedini segmenti istorije elektroprivrede solidno su obrađeni, ipak hronološki i teritorijalno opštih studija nema u istoriografijama Jugoslavije i njenih zemalja naslednica. Međutim, fondovi savezne elektroprivrede nude bogatu arhivsku građu koja otvara mogućnost raznovrsnih istraživanja, od proučavanja opštih tokova društvene i privredne (elektroprivredne) istorije, preko socijalnih, finansijskih i spoljnotrgovinskih istraživanja, do izučavanja modernizacijskih strujanja i sagledavanja prošlosti pojedinaca i svakodnevice.

Izvori i literatura

- » Aleksić, Vesna. „Ekonomska istorija Srbije u domaćoj historiografiji“. *Ekonomska i ekohistorija* 14 (2018): 212-224.
- » Andrijašević, Živko M., Folić, Zvezdan i Papović, Dragutin, *100 godina crnogorske elektroprivrede*, Nikšić: Elektroprivreda Crne Gore, 2010.
- » Anić, Tomislav. „Poduzeća SUFID i La Dalmatienne od osnutka do Drugoga svjetskog rata: crtice iz povijesti elektrifikacije Šibenika.“ *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2020): 441-459.
- » *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd: Ministarstvo inostranih poslova FNRJ, 1951.
- » Brelih, Miloš i Marković, Aleksandar, *Elektroprivreda*, Beograd: Savezni odbor Jugoslovenskog društva za širenje i unapređenje nauke i tehnike „Nikola Tesla“, 1959.
- » Crnišanin, Ramiz, *Sjećanja Jakupa Rahića neimara elektroprivrede*, Novi Pazar: Sandžački intelektualni krug, 2010.
- » Čalić, Dušan, *Izgradnja industrije u FNRJ*, Zagreb: Naprijed, 1963.
- » Čepo, Zlatko. „Četiri decenija nakon prvoga petogodišnjeg plana FNRJ“. *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (1986): 77-87.
- » Čermelj, Lavo, *Nikola Tesla in razvoj elektrotehnike*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1953.
- » Dašić, David, *Samoupravni odnosi u elektroprivredi*, Titograd: Marksistički centar CK SK Crne Gore, 1981.
- » Dragičević, Nikola. „Energetika“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, red. Vladimir Cerić, 129–147. Beograd: Nolit, 1956.
- » Đurić, Miloš, *Četiri decenije jugoslovenske elektroprivrede 1945–1955–1985*, Beograd: Zajednica jugoslovenske elektroprivrede i Turistička štampa, 1985.
- » *Elektroljubljana, Tradicija za prihodnost: 120 let pozitivne energije*, <https://www.elektro-ljubljana.si/zgodovina> (pristupljeno 24. 9. 2020)
- » *Elektroprijenos BiH, Istorija*, <http://www.elprenos.ba/BS/IstorijaBS.aspx> (pristupljeno 24. 9. 2020)
- » Erceg, Ivan (ur.), *Bibliografiji o ekonomskoj historiji Jugoslavije*, Zagreb: Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije, 1978.
- » *EBH АД Скопје, Историја*, <https://evn.mk/Za-nas/Istorija.aspx> (pristupljeno 24. 9. 2020)

- » Feletar, Dragutin. „Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do Drugoga svjetskog rata, s posebnim osvrtom na Koprivnicu.“ *Ekonomska i ekohistorija* 1 (2006).
- » Gašić, Ranka. „Strani kapital u elektrifikaciji Beograda 1918–1941: Slučaj električne centrale Snaga i Svetlost.“ *Tokovi istorije* 2 (2014): 12-32.
- » Gašperšič, Janez. „Razvoj elektrifikacije konzumnega področja občine Škofja Loka.“ *Loški razgledi* 1 (1956): 129-136.
- » Golubović, Mihajlo, *Sećanja*, Beograd: Elektroprivreda Srbije, 1997.
- » Grgurević, Slavenko, „Država i elektroprivreda“, *Ekonomski anali* 104 (1990): 109-120.
- » Ilić, Saša. *Stranci „gastarbajteri“: Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020.
- » Ilić, Saša. „Od nade do razočaranja – pomoć Sovjetskog Saveza u izgradnji jugoslovenske privrede (1945–1948)“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1 (2016): 35-62.
- » Ilić, Saša. „Savezna elektroprivreda 1945–1951: Institucije i značaj arhivske građe fondova iz oblasti elektroprivrede.“ *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije* 1 (2000): 49-71.
- » Ilić, Saša. „Štednja električne energije: Neki problemi odnosa države i pojedinca u nestašici struje 1949–1950. godine“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 3 (1996): 243-259.
- » *Industrijsko energetska kombinat Kostolac 1870–1970*, Odbor za proslavu 100 godina rudnika i 25 godina termo elektrana, Kostolac–Požarevac, 1971.
- » Jovović, Vasilije i Drašković, Nada, *Zapisi – Istorijski zapisi 1927–2007: Bibliografija*, Podgorica, 2008.
- » Kardelj, Edvard, „Socijalistički put razvoja privrede FNRJ“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, red. Vladimir Cerić, 9-21. Beograd: Nolit, 1956.
- » Kolar–Dimitrijević, Mira. „Munja, tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920–1945.)“ *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1987).
- » Kolar–Dimitrijević, Mira. „Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine (Prilog povijesti elektroindustrije Jugoslavije)“ *Časopis za suvremenu povijest* 1–2 (1988).
- » Komac, Branko. „Razvoj industrije za telekomunikacije, elektroniko in elektromehaniko Iskra Kranj.“ *Kranjski zbornik* (1975): 46-52.
- » Korošec, Vekoslav, *Elektrifikacija Slovenije v letih od 1945 do 1980*, Ljubljana: Elektrotehniška zveza Slovenije, 1984.

- » Kos, Janez. „Elektrifikacija kranjskega območja 1892–1940.“ *Kranjski zbornik* (1970): 378-389.
- » Kos, Janez. „Kranjske deželne elektrane.“ *Zgodovinski časopis* 1–2 (1976): 79-144.
- » Lagendijk, Vincent, *Electrifying Europe: The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*, Amsterdam: Aksant, 2008.
- » Laker, Volter, *Istorija Evrope 1945–1992*, Beograd: Clio, 1999.
- » Marinković, Milovan, *Od prve sijalice do savremene elektrodistribucije*, Beograd: Čin, 2008.
- » Milaković, Mladen. „Električne centrale u Srbiji 1882–2006.“ *Phlogiston* (2007): 53-71.
- » Miličić, Budimir. „Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i objavljenih radova saradnika instituta 1959–1978.“ *Prilozi* 14–15 (1978): 471-575.
- » Miljković, Dušan (red.), *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- » Mirčov, Svetlana et al., *Bibliografija Anala Pravnog fakulteta u Beogradu 1953–2018* (2. izd.), Beograd: Pravni fakultet, 2020, <http://anali.ius.bg.ac.rs/Bibliografija/Anali%20-%20Bibliografija%201953-2018%20latinica.pdf> (pristupljeno 23. 9. 2020)
- » Moser, Josip, *Pregled razvoja elektroprivredne djelatnosti u Hrvatskoj 1875–2000*, Zagreb: Kigen, 2003.
- » Perović, Drago. „Elektrifikacija Golije: povodom 35 godina elektrifikacije intervju sa Slobodanom Babićem.“ *Golija – obraznik* 20 (2014): 82-83.
- » Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd: Prosveta, 1988.
- » *Politika*, 28. 12. 1949: 6 („Privredni plan 1950. godine“).
- » Prinčič, Jože. „Pospešena elektrifikacija – temelj energetske strategije Slovenije v času obnove in centralnoplanske ureditve (1945–1950).“ *Prispevki za novejšo zgodovino* 2 (2013): 120-132.
- » Prinčič, Jože. „Strategija energetske stabilnosti ter pridobivanje in poraba premoga v letih 1945–1991.“ *Prispevki za novejšo zgodovino* 1 (2014): 158-176.
- » Ravlić, Slaven (ur.), *Hrvatska enciklopedija* [mrežno izdanje] Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, „Elektrana“, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17558> (pristupljeno 24. 9. 2020)
- » Roslavcević, Sanja i Nešić, Valentina (prir.). *Energija za budućnost: Elektroprivreda Srbije: 125 godina*, Beograd: JP EPS, 2018.

- » Rusinow, Denison, *The Yugoslav experiment 1948–1974*, Berkeley and Los Angeles: UCLA Press, for the Royal Institute of International Affairs, London, 1977.
- » *Samoupravljanje u elektroprivredi Jugoslavije*, Beograd: Radnička štampa, 1970.
- » *Službeni list FNRJ* 36 (1947).
- » *Статистички годишник на Република Македонија 1999*. Скопје, 1999 (14, Индустија),
<http://www.stat.gov.mk/PrikaziPublikacija.aspx?id=34&rbr=407> (pristupljeno 16. 10. 2020)
- » *Statistički godišnjak Srbije 1991*, Beograd: Republički zavod za statistiku, 1991.
- » *Statistični letopis Republike Slovenije 1990*, Ljubljana: Zavod za statistiko, 1990.
- » Šimović, Jure, *Elektroprivreda i privredni razvoj*, Zagreb: Informator, 1984.
- » Štrajnar, Franc. „Razvoj elektrogospodarstva v LRS.“ *Kronika* 2 (1954): 131-134.
- » Tanasijević, Branko, *Početak i razvoj elektrifikacije na području Elektrosrbije Kraljevo*, Kraljevo: Elektro distribucija, 1994.
- » Tripalo, Antun. „O razvoju i problemima elektrifikacije Vojvodine.“ *Privredna izgradnja* 4 (1955): 21-29.
- » Узунов, Никола. „Енергетска база на индустријализацијата на НР Македонија.“ *Преглед* 4 (1959): 55-64.
- » Vasić, Slobodan. *Rođeni u znaku svetlosti: skice, zapisi, portreti, razgovori*, Beograd: Elektroprivreda Srbije, 1996.
- » Vasić, Slobodan. *Sećanja i tragovi Siniše Ćirića*. Beograd: ICNT, 2006.
- » Velagić, Adnan. „Elektrifikacija Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata.“ u: *Prilozi historiji urbanog razvoja BiH u 20. stoljeću*, ur. Kamberović, Husnija, 105-114. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2016.
- » Велинова–Тренчева, Зорница. „Как Белградчани и Софијанци посрещнаха електрификацијата.“ *Istorijski časopis* (2011): 461-480.
- » Vodopivec, Nina. „Energija kot družbeni fenomen: energija v antropološkem preučevanju.“ *Prispevki za novejšo zgodovino* 1 (2014): 177-193.
- » Vučetić, Ivana T. *Uticao hidrogenetskih postrojenja na razvoj i modernizaciju naselja u Srbiji i Jugoslaviji tokom 20. veka*. Univerzitet u Beogradu, Istorija i filozofija prirodnih nauka i tehnologije, doktorska disertacija, Beograd, 2018, <https://nardus.mppn.gov.rs/handle/123456789/11809> (pristupljeno 8. 8. 2020)
- » Vučković, Joka. *20 godina naše elektroprivrede*, Beograd: „Nikola Tesla“, [197?].

- » Vučković, Joka. *Perspektivni razvoj elektroprivrede Jugoslavije*, Beograd: „Nikola Tesla“, 1963.
- » Vuk, Branko i Šimurina, Ivan, *Energija u Hrvatskoj od 1945. do 2007. godine*, Zagreb: Energetski institut „Hrvoje Požar“, 2009.
- » Wettig, Gerhard, *Stalin and the Cold War in Europe, The Emergence and Development of East–West Conflict 1939–1953*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2008.
- » Zagomilšek, Karin (ur.). *130 let elektrifikacije Slovenije, 115 let distribucije električne energije v Mariboru, 100 let javne službe distribucije električne energije v Mariboru*, Maribor: Elektro Maribor, 2014.

Dodatak:

Izbor radova (članci, zbornici, studije, spomenice i dr.) o izgradnji objekata, radu preduzeća i institucija, elektrifikaciji, elementima elektroenergetskog sistema i sl.

- » 50 godina elektrodistribucije Užice (1948–1998. godina), zbornik. Užice: Elektrodistribucija, 1998.
- » 50 godina elektroprivrede grada Zagreba 1907–1957. Zagreb: [s. n.], [1957?].
- » 60 години електрификација на Скопје, Скопје: Електромакедонија, [196?].
- » Балкански, Стојче (ред.). 40 години електрификација на Струмица. Скопје. Електромакедонија, Струмица: Електродистрибуција, 1977.
- » Bláha, Karel. „100 godina električne energije u Daruvaru.“ *Vrela* 27/28 (2006): 27-32.
- » Blaj Hribar, Neja, Živel napredek, živila svetloba!: zgodovina elektrifikacije Ljubljane. Ljubljana: Elektro, 2019.
- » Branković, Milanče. „120 godina elektrike u Srbiji.“ *Baštinik* 15 (2013): 365-374.
- » Branković, Milanče. *I bi svetlost (povodom 85 godina Elektrodistribucije Negotin)*. Negotin: Istorijski arhiv, 2009.
- » Branković, Milanče. „Mala istorija Elektro-distribucije Negotin.“ *Baštinik* 17 (2015): 119-124.
- » Brate, Tadej, *Sto let Mestne elektrarne ljubljanske*. Ljubljana: Elektro, 1997.
- » Brkan, Ante et al. *90 godina prve žarulje u Zadru 1894–1984*. Zadar: Elektra, 1985.
- » Cilar, Marjan (red.), *Elektrogospodarstvo Slovenije 1945–1955: 10 let v službi ljudstva*. Ljubljana: Uprava elektrogospodarske skupnosti, 1956.

- » Cvetković, Bora (ur.). *Elektrifikacija Srbije 1893–1941 (sa osvrtom na stanje 1977)*, Beograd: PZ Elektrodistribucije Srbije, 1979.
- » Cvetković, Momčilo, Aleksić, Miodrag. *55 godina elektrifikacije Pirota*. Pirot: Sloboda, 1977.
- » Čampa, Zvonko i Jeraj, Franjo, *100 let elektrifikacije Dolenjske in Bele krajine 1909–2009*. Ljubljana: Elektro, 2009.
- » Čavlina, Čedomil. *Elektrifikacija željeznica u svijetu i u Jugoslaviji*, Zagreb: [s. n.], 1970.
- » Čavlina, Čedomil. *Modernizacija željezničke vuče Zagreb–Jadran*. Zagreb: [s. n.], 1971.
- » Čolić, Svetozar B. *Snaga naših reka: izvor energije za elektrifikaciju*. Beograd: Kolarčev narodni univerzitet, 1948.
- » Ćetković, Dragoslav S., i Inić, Branko V. *Vek postojanja i razvoja Kombinata „Kosovo“ u Obiliću: sto godina istraživanja i eksploatacije uglja i šezdeset godina proizvodnje električne energije*. Beograd: Obeležja plus i Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, 2015.
- » Ćetković, Jelena. *Elektroprivreda Srbije*. Beograd: Електропривреда Србије, 1998.
- » Deranja, Ivica, Tomašić, Ivan i Žmak, Ruža. *Elektroistra 1900–’45, ’50–1990: u povodu obljetnica elektrifikacije*. Pula: Elektroistra, Zagreb: Tehnička knjiga, 1990.
- » Đorđević, Ljubomir. *Četvrt veka Elektroremonta*, Subotica. Elektromont, 1978.
- » *Elektrifikacija naših sela*. Zagreb: Narodna tehnika, 1948.
- » *Elektrifikacija slovenskega podeželja*. Videm ob Ščavnici: Zavod za elektrifikaciju podeželja, 1973.
- » *Elektrifikacija ustaničkog Kupirova*. Kupirovo, Srpski klanac, Srb: Odbor za elektrifikaciju, 1968.
- » *Elektrifikacija*. Beograd: Ministarstvo industrije FNRJ, Odeljenje za kapitalnu izgradnju, 1947.
- » *Elektrolika Gospić 1956–1976*. Rijeka: Elektroprivreda, 1976.
- » Faor, Đorđe et al. *Elektrifikacija Sremske Mitrovice*. Sremska Mitrovica: Elektrodistribucija, 2012.
- » Feletar, Dragutin, Eisenbeiser, Dražen i Herceg, Hrvoje. *Distribucijsko područje „Elektra“ Koprivnica: razvoj elektrifikacije Podravine, u povodu 80. obljetnice koprivničke munjare 1925.–2005*. Koprivnica: Elektra, Samobor: Meridijani 2005.
- » Gluščević, Miodrag D. „Elektrifikacija Bajine Bašte i okoline.“ *Užički zbornik* 30 (2006): 83-112.
- » *Godina Nikole Tesle i jedan vek elektroprivrede Srbije*. Kragujevac: Elektrošumadija, 1993.
- » Grgurević, Slavenko. „Država i elektroprivreda.“ *Ekonomski anali* 104 (1990): 109-120.

- » Horvat, Vlado, Mravak, Ivan i Polhert, Ivan. *Stoljeće vukovarskog svjetla 1909.-2009.* Zagreb: HEF, 2009.
- » Христов, Борис (ур.). *40 години електрификација на Струмица.* Скопје: Електромакедонија, Струмица: Електродистрибуција, 1977.
- » Hujdurović, Senad. „Energetika sjeveroistočne Bosne u periodu obnove i Prvog petogodišnjeg plana (1945.-1952.)“ *Baština sjeveroistočne Bosne* 6 (2013): 49-53; isto i u: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* 43 (2013): 266-272.
- » *I sinu videlo iz rijeke.* Beograd: EPS, 2011.
- » Ilić, Jelica i Tomić, Suzana. *Hydrocentrala „Gamzigrad“ 1909-2009.* Zaječar: JP EPS, 2009.
- » Ivanković, Radmilo (ur.). *Vek elektrike 1893-1993,* zbornik. Beograd: Elektroprivreda Srbije, 1993.
- » Ivković, Dobrivoje M. „Stodesetogodišnjica Elektrodistribucije Beograd.“ *Elektrodistribucija* 2 (2003): 5-10.
- » Ivković, Dobrivoje i Todorović, Radomir. „Trideset godina rada sistema mrežne tonfrekventne komande na području Elektrodistribucije Beograd.“ *Elektrodistribucija* 2 (2003): 40-49.
- » Jelić, Zdenka (ur.). *Trideset pet godina Instituta za elektroprivredu.* Zagreb: Institut za elektroprivredu, 1988.
- » Jergović, Darko. „Elektrifikacija Hrvatskih željeznica.“ *Željeznica u teoriji i praksi* 3/4 (1996): 52-58.
- » Jerić, Jerko. *Plan elektrifikacije FNRJ.* Beograd: Ministarstvo industrije FNRJ, 1946.
- » Jesih, Stane. *60 let elektrifikacije Ljubljane.* Ljubljana: Elektro Ljubljana mesto, 1958.
- » Joksimović, Aleksandar et al. *Devedeset godina elektrifikacije Beograda 1893-1983: period 1973-1983.* Beograd: Elektrodistribucija, 1983.
- » Jovanović, Lazar et al. (red.). *Sto godina hidroenergetike u Srbiji: zbornik radova.* Beograd: JP EPS, Institut za vodoprivredu „Jaroslav Černi“, Energoprijekt, Časopis „Izgradnja“, 2001.
- » Kokot, Vinko. *Razvoj elektrifikacije železniških prog v SRS.* Ljubljana: RSS, 1987.
- » Korica, Siniša (ur.). *Energija lidera: Elektrovjvodina doo. Novi Sad 1958-2008.* Novi Sad: Elektrovjvodina, 2008.
- » Korica, Siniša et al. *Elektrifikacija Sombora.* Sombor: Elektrovjvodina, Elektrodistribucija, 2012.
- » Korica, Siniša et al. *Elektrifikacija Subotice.* Subotica: Elektrovjvodina, Elektrodistribucija, 2011.
- » Korica, Siniša et al. *100 godina elektrifikacije Novog Sada 1910-2010.* Novi Sad: Elektrovjvodina, 2010.
- » Korica, Siniša et al. *Elektrifikacija Rume.* Novi Sad: Elektrovjvodina, Ruma: Amgraf, 2011.

- » Kostić, Aleksandar Aca. *Elektrifikacija naselja u opštini Kuršumljia: hronologija i opšti podaci (1946–1986)*. Kuršumljia: Skupština opštine, Elektrodistribucija, 1996.
- » Kovačević, Milenko. *Elektrifikacija Nevesinja*. Nevesinje: Opština, 2017.
- » Kuzele, Petar (ur.). *80 godina elektrifikacije grada Zagreba*. Zagreb: Elektra, 1987.
- » Lenarčič, Tine (ur.). *Termoelektrarna Trbovlje 1906–1988: proizvodnja električne energije od začetkov do danas*. Trbovlje: Rudarski elektroenergetski kombinat Edvarda Kardelja, DO Termoelektrarna, 1989.
- » Lung, Tomislav et al. *75 godina elektrifikacije Vukovara 1909–1984*. Osijek: Elektroslavonija, Odsjek za informiranje, 1984.
- » Mađar, Čaba. „Prilog za biografiju Adorjana Mađara.“ *Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 36 (2016): 273-284.
- » Mandić, Jovo. „Razvoj i elektrifikacije Herceg Novog i okolice.“ *Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 36 (2016): 241-259.
- » Markovčić, Boris. „Kako je počela široka elektrifikacija u Hrvatskoj.“ *Energija* 46 (1997): 49-51
- » Mihajlović, Vlastimir. *Elektrifikacija Velike Plane: od čuče do lasera*. Lapovo: Kolor pres, 2014.
- » Милошевски, Драги (ur.). *Електро-Скопје 1944–1974: три децении слободен развој*. Скопје: Електро-Скопје, 1974.
- » Mišković, Martin. „Vinkovačka električna centrala 'Munjara.'“ *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* 17 (1999): 289-308.
- » Mustafa, Ejupi, Krasojević, Ljubomir. *Četiri decenije elektroprivrede Kosova i Metohije 1922–1962*. Priština: Elektrokosmet, 1962.
- » Novak, Gregor. *Zgodovina dravskih hidroelektrarn med Dravogradom in Mariborom*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta v Mariboru, 2016, <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=57204> (pristupljeno 8. 11. 2020).
- » Orest Jarh i Rezar Grilc, Barbara. „Nova odkritja o zacetkih elektrifikacije Slovenije.“ *Elektrotehniški vestnik* 1 (2017): 66-67.
- » Palinić, Nana i Lakoš, Aante. *125 godina električne energije u Rijeci*, posebna izdanja. Rijeka: Državni arhiv, 2006.
- » Papić, Radivoje. *Svetlost nad Užicem: hidrocentrale na Đetinji*. Užice: Narodni muzej, 2010.
- » Papler, Drago. „Osemdeset let elektrifikacije Godešiča 1927–2006.“ u: *Godešič skozi tisočletje 1006 – 2006*, ur. Šega, Judita, 445-457. Godešič: Odbor za pripravo tisočletnice, 2006.

- » Paunović, Dragoljub. *85 godina elektrifikacije područja Elektrodistribucije Niš 1908–1993*. Niš: Elektrodistribucija, 1993.
- » Perše, Katja i Garb, Aleksander. *Elektrifikacija Mislinjske doline*. Slovenj Gradec: autori, 1994.
- » Pešaković, Milentije. *Elektrifikacija domaćinstava u Jugoslaviji*. Beograd: Kultura, 1959.
- » Pivk, Olga i Žitko, Janez. „Elektrika na Notranjskem: prispevek k zgodovini elektrifikacije.“ *Vrhniški razgledi* 9 (2008): 241-257
- » Поп Стефанија, Илија (ур.). *Електромакедонија Охрид: 55 години електрификација на Охрид*. Охрид: Електро-Македонија, 1973.
- » Protić, Emilijan. *Vekovni bruji na Moravici (1911–2011)*. Ivanjica: Elektrodistribucija, 2011.
- » Radonjić, Velizar. „Prva sijalica u Crnoj Gori.“ *Pogled, časopis inženjerske komore Crne Gore* 19 (2017): 132-138.
- » Radović, Miodrag. *Rankove centrale*. Novi Pazar: Istorijski arhiv Ras, 2001.
- » Radunić, Petar. *Izgradnja HE „Orlovac“ kao etape razvoja „Elektroprivrede Dalmacije“*. Split: Institut za pomorsku, turističku i obalnu privredu, 1972.
- » Rakić, Bogdan et al. *Elektrifikacija Sremske Mitrovice*. Sremska Mitrovica: Sremska privredna komora, 2010.
- » Roslavcev, Sanja. *Stara termocentrala na Dorćolu u Beogradu: prva u Srbiji*. Beograd: EPS, 2005.
- » Roslavcev, Sanja. *Svetlo sa Crnog Timoka: Hidroelektrana „Gamzigrad“ kod Zaječara*. Beograd: EPS, 2009.
- » Roslavcev, Sanja. *Vila sa Nišave: Hidrocentrala „Sveta Petka“ kod Niša*. Beograd: EPS, 2008.
- » Spasojević, Aleksandar Kale i Glušćević, Miodrag D. *Sto godina elektrifikacije Užica 1900–2000*. Užice: EPS – JP Elektrodistribucija, 2000.
- » Spasojević, Aleksandar Kale i Glušćević, Miodrag D. *Vek elektrifikacije Užica*. Kraljevo: Elektrosrbija, Užice: Elektrodistribucija, 2008.
- » Spasojević, Aleksandar Kale. „Uticaj elektrificiranih Valjeva i Užica na primenu električne energije u Srbiji posle 1900. godine.“ *Glasnik MIAV* 34 (2000): 11-40.
- » Stanković, Nebojša. *Sto godina hidroelektrane Vučje: U kamenu voda, iz vode svetlost*. Leskovac: EPS, Elektrodistribucija, 2003.
- » Sušec, Đurđa (ur.). *Zadarsko svjetlo: od prve žarulje do danas – 110 godina elektrifikacije*. Zadar: HEP Distribucija, Elektra, 2004.
- » Sušec, Đurđa i Sušec, Ivan. *110 godina električnog svjetla u Varaždinu: 1895. – 2005*. Varaždin: HEP, DP Elektra, 2005.

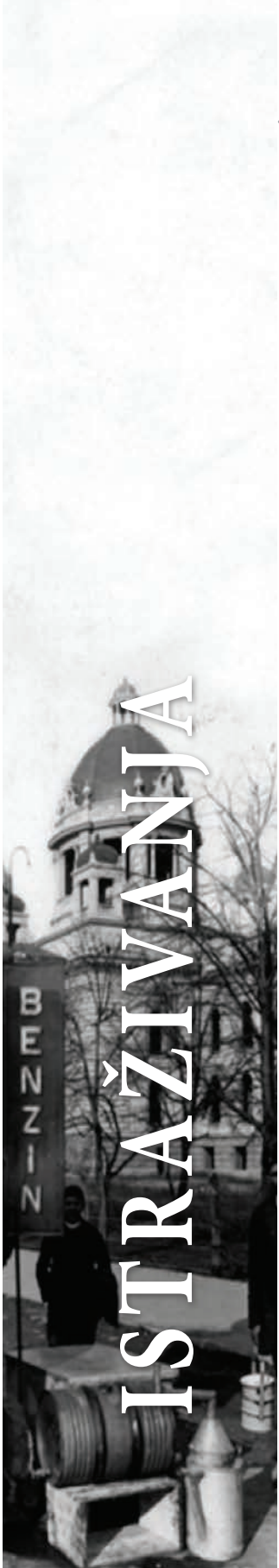
- » Šorak, Čedomir, Nikolić, Dragić i Madžarević, Sveta. *Svetlo nad Šumadijom: monografija „Elektrošumadije“ Kragujevac*. Kragujevac: PD Centar, Elektrošumadija, 2014.
- » Štirski, Miroslav M. *Elektrifikacija Jugoslavije od 1900. god. do danas*. Beograd: Štamparija Ministarstva građevina FNRJ, 1946.
- » Tadić, Aleksandar T. et al. *80 godina elektrifikacije Beograda 1893–1973*. Beograd: Ekspert pres, 1973.
- » Tanasijević, Branko, Jakovljević, Milutin i Stefanović, Mladen. *Pola veka elektrifikacije čačanskog kraja: 1921–1971*. Čačak: Elektrodistribucija, Elektromorava, 1972.
- » Tanasijević, Branko i Gavrilović, Radoslav. *Svetlost u vremenu: osam decenija Elektrodistribucije Trstenik*. Kraljevo: Elektrosrbija, Trstenik: Elektrodistribucija, 2004.
- » Tari, Laslo. *Elektrifikacija Sente*. Senta: Udruženje prijatelja muzeja i arhiva „Dudaš Đula“, 1995.
- » Vasić, Slobodan. *Hronika jedne svetlosti: devet decenija elektrifikacije trsteničkog kraja*. Trstenik: EPS, 2012.
- » Vasić, Slobodan. *Hronika jedne svetlosti: povodom osam decenija elektrifikacije trsteničkog kraja*. Beograd: EPS, 2003.
- » Vetnić, Savo, Aleksić, Miodrag i Jovanović, Dobrivoje. *Više od svetlosti: sedamdeset godina elektrifikacije Jagodine*. Jagodina: Elektrodistribucija, 1997.
- » Vidmar, Milan. *Elektrifikacija*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1948.
- » Virant, Kazimir. *Podatki razvoja prve razsvetljave in elektrifikacije na območju Laškega od leta 1840 do 1984*. Laško: [samozaložba], 1984.
- » Vladisavljević, Nikola. *Elektrika u Donjoj Jasenici*. Beograd: Odbor za proučavanje sela SANU, Smederevska Palanka: Skupština opštine, 1993.
- » Vučetić, Majovski et al. *Hidroelektrana na velikoj reci: povodom tri decenije HEPS „Đerdap“*. Beograd: EPS, 2002.
- » Vučetić, Majovski, Roslavcev, Sanja i Bečejac, Lazar. *Užička elektrana „Pod gradom“*. Beograd: EPS, 2000.
- » Vučetić, Majovski, Roslavcev, Sanja i Bečejac, Lazar. *Lepotica na Moravici: povodom 90 godina HE „Ivanjica“*. Beograd: EPS, 2001.
- » Zloković, Vladimir. *Elektrifikacija poljoprivrednih procesa i njena ekonomičnost*. Beograd: Institut „Nikola Tesla“, 1955.
- » Žepić, Vladimir (ur.). *Spomenica o izgradnji Hidroelektrane „Nikola Tesla“ Tribalj – Vinodol*. Zagreb: Elektropriredni sistem NR Hrvatske, 1953.
- » Živanović, Dragan. *Istorija pisana strujom: „Elektromorava“ juče, danas i sutra*. Požarevac; Elektromorava, 2012.
- » Žunić Vojslav et al. *Limske hidroelektrane: HE Bistrica*. Nova Varoš: Limske hidroelektrane, 1960.

Saša ILIĆ
National Bank of Serbia

**ELECTRIC POWER INDUSTRY
OF SOCIALIST YUGOSLAVIA.
SOURCES FOR ECONOMIC-HISTORICAL RESEARCH,
WITH REFERENCE TO AVAILABLE LITERATURE**

.....
134

In addition to industrialization, electrification defined the pillar of the development of socialist economy. The construction of the energy system was a condition for the development of the industry and a factor of modernization, electricity was changing the activity in the collective and transformed everyday life. Literature concerning the power industry does not provide a complete insight into the scope and consequences of the development of the system in a country that, under politically authoritarian conditions, has transformed from a backward to a modern country. The rich original background in the research was not appropriately used. The documents of the central authorities contain an abundance of descriptive, analytical, synthetic and other data which enable the study of general and local currents in the history of the electric power industry, the degree of development, political influences, and the state of the cadre. The sources showcase the system at a macro and micro level, a phase of centralism and self-government, foreign trade affairs, new technologies, costs, grandiose successes and difficulties.

BENZIN

ISTRAŽIVANJA

O IZAZOVIMA UKRŠTANJA KULTURNE I EKONOMSKE ISTORIJE: FILM IZMEĐU TRŽIŠTA I IDEOLOGIJE U SFRJ

Apstrakt: Tema rada je razumevanje ekonomske istorije socijalističke Jugoslavije kroz analizu odnosa filma, ideologije i tržišta. Cilj je da se kroz primere vezane za promet i distribuciju američkih i istočnoevropskih filmova u Jugoslaviji, kao i jugoslovenskih filmova u Africi, pokaže da je tržište bilo iznad ideologije i da je tržišni način razmišljanja bio dominantan među jugoslovenskim filmskim distributerima, često na štetu ideologije i u suprotnosti sa proklamovanom kulturnom politikom.

Ključne reči: *kulturna istorija, ekonomska istorija, film, tržište, ideologija, SFRJ*

Film je često obrađivana tema kulturne i društvene istorije u novijoj historiografiji u Srbiji. Kroz različite analize u vezi s filmom ili kroz analize filma kao istorijskog izvora, proučavane su mnoge teme poput propagande, sovjetizacije, amerikanizacije, socijalističke ideologije i ideologizacije, cenzure, svakodnevice, raspada Jugoslavije...¹ S druge strane, ekonomska istorija socijalističke Jugoslavije je nedovoljno obra-

1 Vidi, na primer, Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd: Rad, 1988; Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada: 1948–1965*, Beograd: Službeni list SRJ, 1996; Andrej Mitrović, *Kultura i istorija*, Beograd: Arhipelag, 2008; Pavle Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu: estetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2009; Zoran Janjetović, *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, Beograd: INIS, 2011; *Ideologija filmske slike. Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla*, Beograd: Filozofski fakultet, 2011; Goran Miloradović, *Lepota pod nadzorom: sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012; Milan Dević, *Strani film u beogradskim bioskopima od novembra 1944. do kraja 1955. godine*, Beograd: Filmski centar Srbije, 2015; Radina Vučetić, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd: Clio, 2016, itd.

đena tema, iako je celokupnu jugoslovensku istoriju tog perioda, odnose Jugoslavije s drugim zemljama, ali i unutar nje, nemoguće razumeti bez ekonomske dimenzije.

Jugoslavija je svoj novi život posle Drugog svetskog rata počela kao jedan od najodanijih sovjetskih satelita, što je značilo i preuzimanje sovjetskog modela privrede i ekonomije, ali je sukob sa Sovjetskim Savezom 1948. doprineo tome da se ona od ranih 1950-ih postepeno udaljavala od sovjetskog modela centralizovanog upravljanja u privredi i gradila specifičan „tržišni socijalizam”, uz veliko oslanjanje na SAD i Zapad. Decentralizacija i liberalizacija dovele su do toga da su mnoga jugoslovenska preduzeća poslovala suštinski nezavisno. To je još više naglašeno privrednom reformom iz 1965, kojom je nezavisnost preduzeća dodatno ojačana i čime im je dat podsticaj da postanu glavni akteri na privrednoj sceni (Lempi, Adamović i Priket 1990, 12, 77). Na visok stepen nezavisnosti delovanja jugoslovenskih preduzeća je posebno uticalo uvođenje samoupravljanja, a promene u načinu upravljanja privredom i preduzećima odrazilo se i na popularnu kulturu, jer je veća sloboda upravljanja preduzećima značila i veću zavisnost od tržišta. To se naročito odnosilo na novinske i izdavačke kuće, filmska i bioskopska preduzeća, kao i preduzeća za proizvodnju ploča. Potreba za samostalnim sticanjem dohotka, još više se pojačala sredinom 1960-ih, posle privredne reforme (Janjetović 2011, 47-49).

Ove nove okolnosti, u kojima su preduzeća, pa i filmska, dobila veću samostalnost, dovele su do nove dinamike u odnosima između ideologije, kulturne politike i ekonomije. U takvim okolnostima, postavlja se pitanje na koji način je tržišno razmišljanje uticalo na ideologiju jugoslovenske države. Odgovori na ovo pitanje mogu da pomognu boljem razumevanju jugoslovenske kulturne politike i ekonomije, ali i čitavog jugoslovenskog sistema. Analiza odnosa filma, tržišta i ideologije, dobra je polazna osnova za dalje promišljanje ukrštanja kulturne i ekonomske istorije, jer je film od svog nastanka, pa tako i tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, pored svoje umetničke, imao i političku i ekonomsku dimenziju.

Za vreme Hladnog rata, film je igrao izuzetno važnu ulogu u kulturnoj diplomatiji i korišćen je za ostvarivanje *meke moći*. Amerika je vrlo rano uvidela značaj filma kao propagandnog sredstva, te je on u Hladnom ratu intenzivno korišćen u borbi „za srca i duše” i za plasiranje sopstvene (kapitalističke) ideologije ostatku sveta. Prikazivanje američkih filmova „iza Gvozdene zavese”, pružalo je gledaocima sliku ostvarenja *američkog sna*. Velike kuće s bazenima, veliki automobili, puni frižideri i lepi glumci obučeni po poslednjoj modi činili su sliku Amerike koja se s filmskog platna trajno urezivala u svest ljudi širom planete. Upravo zbog ovako važne uloge filma, vrlo brzo po okončanju Drugog svetskog rata, uspostavljena je veza između

Stejt departmenta i Holivuda. Ideja je bila da se američki uticaji, kulturni, ekonomski, ali i politički, šire uz pomoć filma, te ne čudi da je Holivud vrlo brzo postao jedan od glavnih aktera američke spoljne politike, jer je ove uticaje trebalo širiti ne samo među ideološkim neprijateljima nego i u Zapadnoj Evropi i Trećem svetu.

U Zapadnoj Evropi je Amerika prvenstveno poslovala tržišno, težeći da obezbedi premoć američke produkcije u zapadnoevropskim bioskopima, ali su nalaženi i različiti načini da se tržište proširi i u ideološki neprijateljske zemlje (Jarvie 1990, 277). Da filmski proizvođači ne bi bili na gubitku, a da bi se postizali i politički pomeni, američki producenti i distributeri su, zarad strateških ciljeva (širenje američkih uticaja, od kulturoloških do političkih), tražili pomoć američke vlade. U ovoj simbiozi države i Holivuda, obe strane su imale iste ciljeve – da se dođe do značajnog profita, odnosno da Amerika ekonomski dominira evropskim filmskim tržištem, kao i da se putem filma šire američki uticaji, da se utiče i na ideološke protivnike ili na one koji su se, naročito za vreme procesa dekolonizacije, našli u središtu borbe supersila za „srca i duše“. Takva kulturna politika tražila je i posebne „igrače“. Jedan od glavnih takvih „igrača“ bio je Erik Džonston, dugogodišnji predsednik američke Privredne komore, vatreni zagovornik upotrebe američkog filma u propagandne svrhe, a potom i direktor Udruženja filmskih producenata i distributera Amerike.² Već u izboru ličnosti koja je bila iskusna u vođenju američke Privredne komore, a koja je potom vodila Udruženje filmskih producenata i distributera, vidi se da je film još na početku Hladnog rata spajao ekonomiju sa propagandom. Ispostavilo se da je sa svojim poznavanjem ekonomije, privrede, politike i kulture Erik Džonston bio idealna ličnost i za sprovođenje američke spoljne politike.

Džonston je krenuo u američku „ofanzivu“ u leto 1944, kao specijalni Ruzveltov ekonomski pregovarač sa Sovjetskim Savezom, kada je pregovarao sa Staljinom o posleratnoj ekonomskoj saradnji Amerike i Sovjetskog Saveza. Godinu dana kasnije, on je već na čelu Udruženja filmskih producenata i distributera, i nastavlja da, ovog puta kroz filmske teme, vodi važne spoljnopolitičke razgovore u novim, hladnoratovskim okolnostima (Blahova 2010, 347). Kao ključni spoljnopolitički pregovarač, vodeći razgovore o filmu, ali i o mnogo širim temama od filma, on se sreće sa Hruščovom 1958, a potom, od 1960, i sa mnogobrojnim afričkim liderima, u periodu hladnoratovske borbe za „srca i duše“ afričkih naroda.

2 Udruženje filmskih producenata i distributera Amerike (Motion Picture Producers and Distributors Association) je bila trgovinska organizacija koja je zastupala komercijalne i političke interese osam vodećih holivudskih filmskih kompanija, a Džonston se na čelu ovog Udruženja nalazio od 1945, do svoje smrti 1963, formulišući i sprovodeći i holivudsku i američku spoljnu politiku.

Otud ne čudi što je ovakav spoljnopolitički pregovarač bio prvi američki zvaničnik koji je posetio Jugoslaviju posle sukoba sa Staljinom. Vodeći ozbiljne političke pregovore s Titom, 4. oktobra 1948. u Beogradu, Džonston je otvorio i novu etapu za plasman američkog filma na jugoslovensko tržište, te već tada pregovori o filmu postaju neodvojivi od pregovora o jugoslovensko-američkim odnosima, ali i o globalnoj politici u tom trenutku (Miloradović 2012, 256; Vučetić 2012, 87).³ Da se radilo o prvom otvaranju Jugoslavije ka Americi, svedoči i pisanje *Borbe*, koja je kao rezultat posete navela da „američki film najbolje predstavlja Ameriku u inostranstvu“, te da američka roba dolazi za njim (Janjetović 2011, 33-34). Sledeći značajan korak u američkoj filmskoj diplomatiji bilo je potpisivanje IMG⁴ programa sa Jugoslavijom 1952, što je značilo da je Jugoslavija počela da od SAD, u sklopu Tehničke pomoći za nabavku filmova, kupuje američke filmove po izuzetno povoljnim cenama.

U dosadašnjem proučavanju filma kao propagandnog sredstva američkih i jugoslovenskih vlasti, prvenstveno je analiziran odnos filma i ideologije. Dodatne analize, međutim, otkrivaju da je u razmatranju jugoslovenske ideologije važno i to kako su tadašnji distributeri, ali i vlasti u Jugoslaviji, razumevali tržište, jer to pruža mnogo dublju i kompleksniju sliku jugoslovenske ideologije i jugoslovenske okrenutosti Zapadu, ne samo kada je američki film u pitanju nego i razumevanje tržišnog poslovanja. Pored toga, shvatanje tržišta u jugoslovenskom socijalizmu ukazuje i na mnogobrojne kontradiktornosti te države i tog sistema.

Posle razlaza sa Sovjetskim Savezom, jugoslovenska filmska industrija razvijala je tržišno poslovanje na socijalistički način, uz samoupravnu organizacionu strukturu, trpeći nekad manje, a nekad veće ideološke pritiske, ali i mereći uspeh u bioskopima prvenstveno profitom (kao u komercijalnim bioskopima na Zapadu), što je, prema Guldingu, činilo da je jugoslovenski sistem istovremeno imao i najbolje i najgore osobine kinematografskih obeležja Istoka i Zapada (Goudling 2004, IX). Štaviše, filmovi koji su bili najviše ideologizovani – partizanski filmovi, imali su izrazito važnu ekonomsku komponentu, jer se od njih nije samo očekivalo da pošalju važne idejne poruke nego i da ostvaruju veliki profit u zemlji, ali i inostranstvu. Pored filmskih distributera i producenata, mnogi filmski autori su računali na veliku zaradu, koristeći ideološko dodvoravanje kao sredstvo da se odobre visoki državni budžeti za proizvodnju njihovih filmova, te Nemanja Zvijer zaključuje da iz te perspektive politička ideologija iskrsava kao sekundarna, dok je primaran prvenstveno ekonomski aspekt. Ako se tome doda i zaključak ideološke komisije CK KPJ još iz 1950. da

3 „Eric Johnston Sells Films to Yugoslavia; Talks With Tito for 2 Hours on World Issues“, *The New York Times*, October 5, 1948, p. 3.

4 Information Media Guaranty Program

je film vrlo rentabilna roba, ovo dokazuje da su „čuvari ideološke čistote“ često ume- li da podlegnu ekonomskim čarima filma, na šta naročito nisu bili imuni film- ski radnici (Zvijer 2011, 50-51). Ovakvi zaključci ideološke komisije poklapali su se hronološki sa godinama koje su donele decentralizaciju organizacije i kontrole nad jugoslovenskom filmskom industrijom i dovele do uvođenja načela i prakse radnič- kog samoupravljanja u sve faze filmske proizvodnje i distribucije. Nakon donošenja zakona o samoupravljanju 1950, filmska proizvodnja, filmska trgovina i filmska distri- bucija su decentralizovani, filmska proizvodnja je potpala pod kategoriju privrednih delatnosti, dok je filmska trgovina ušla u kategoriju domaće i međunarodne trgo- vine (Goudling 2004, 33-36). Upravo je u toj deceniji, a potom i 1960-ih godina, jugo- slovenska filmska proizvodnja počela da stiže sve veći međunarodni ugled, kao i da se sve više otvara ka uticaju filmova sa Zapada.

Da bi se razumela logika poslovanja jugoslovenskih distributera, treba naglasiti da je u filmove i filmsku proizvodnju najviše ulagala država, te da su producentske i distributerske kuće bile državne firme. Preduzeća za prikazivanje filmova su, prema zvaničnoj klasifikaciji Saveznog zavoda za statistiku, činila posebnu granu umetnič- ko-zabavne delatnosti (Madžar 1974, 118). Dalja istraživanja ekonomske strane filma u Jugoslaviji i detaljniji uvid u rashode države i ulaganja u filmsku umetnost i pro- ducentske kuće, kao i u prihode producenata i distributera od proizvodnje i prometa filmova, pružili bi dublju i kompleksniju sliku odnosa države i ovih preduzeća i po- mogli bi da se dobije precizna slika ulaganja države u jugoslovensku kinematografiju i u to ko je i koliko zarađivao od proizvodnje i prometa filmova, što prevazilazi okvire ovog rada. Ovde će, zato, biti analizirani slučajevi koji pokazuju primat tržišnog pos- lovanja ovih kuća.

Dominacija američkog filma, prisutna i u politici distributera i u željama publi- ke, ali i u spoljnopolitičkoj orijentaciji, bila je očigledna u Jugoslaviji vrlo brzo po razlazu s Moskvom (Janjetović 2011; Miloradović 2012; Vučetić 2012; Dević 2015). Vlastima je to odgovaralo, jer je takva situacija pokazivala da se, gledano kroz uvoz i prikazivanje filmova, jedna zemlja s komunističkom ideologijom priklanja Americi i Zapadu. Time je Jugoslavija slala u svet sliku donekle demokratske komunističke zem- lje, koja posluje po tržišnim, dakle kapitalističkim principima. U Izveštaju Komisije za kulturne veze sa inostranstvom naglašeno je i da „treba imati u vidu da naša kinema- tografija, kao privredna grana, odvija samostalno svoje odnose sa inostranstvom na normalnim, komercijalnim osnovama“.⁵ To, međutim, nije bilo u potpunosti tačno, jer postojanje unapred propisanih kvota za kupovinu filmova iz Istočnog bloka nije uka-

5 AJ, 559, F-170, 1961, Izveštaj Komisije za kulturne veze s inostranstvom za 1960. godinu

zivalo na „komercijalne osnove“, već je bilo deo jugoslovenskog balansiranja između Istoka i Zapada (Vučetić 2012, 103-104).⁶

Dva slučaja u vezi sa odnosom filma i ideologije, koja su u istraživanju amerikanizacije jugoslovenske filmske svakodnevice, a potom i u istraživanju jugoslovenskih kulturnih veza sa Afrikom, služila da pokažu jugoslovensku poziciju između Istoka i Zapada, ali i u Trećem svetu, dodatno osvetljavaju značaj tržišta u filmskoj proizvodnji i prometu filmova, i ukazuju na njihov primat u odnosu na ideologiju, što pomaže boljem razumevanju ne samo ekonomske i kulturne istorije Jugoslavije nego i mnogo dubljem razumevanju istorije te zemlje.

142

Šezdesete su u socijalističkoj Jugoslaviji predstavljale vrhunac demokratizacije u jednopartijskom sistemu. Došlo je do popuštanja stega u političkom životu, 1963. je donet novi ustav, a 1965. je inaugurisana tržišna reforma koja je trebalo privredu da oslobodi dominacije politike (Horvat 1989, 127). S demokratizacijom su krenule i prve promene na polju kulture, još 1950-ih. Šezdesete su predstavljale vrhunac i kada je bio u pitanju broj bioskopa, a i broj njihovih posetilaca.⁷ U finansiranju filma, kao i kulture generalno, tržište nije igralo veliku ulogu do sredine 1960-ih, jer je budžetsko finansiranje predstavljalo glavnu materijalnu osnovu na kojoj su počivala ova preduzeća. Pojedini ekonomisti, poput Ljubomira Madžara, koji su se bavili pitanjem odnosa tržišta i kulture, smatrali su da budžetski način finansiranja predstavlja svojevrsni anahronizam „koji je ekonomski necelishodan i politički neprihvatljiv.“ Upravo je zbog toga tržište viđeno kao jedno od mogućih rešenja.⁸ Iako je, dakle, najveći deo prihoda delatnosti iz oblasti kulture i umetnosti stizao preko različitih društvenih fondova, vremenom je učešće sopstvenih prihoda raslo, i ono je, u slučaju filma, nekad prelazilo i 80%, što ukazuje na to da je u ovim delatnostima bilo moguće ostvarivanje visokog profita (Madžar 1974, 138-139). Ovo je posebno značajno s obzirom na činjenicu da „za razliku od preduzeća u privredi, radne organizacije u kulturi imaju obično neki širi značaj i, uporedo sa ostvarivanjem svog dohotka, obavljaju izvesnu društvenu misiju“ (Madžar 1974, 96-97). Jugoslovensko razumevanje „društvene misije“ i tržišta pokušaćemo da osvetlimo kroz dva primera koja pokazuju da su distributeri često delovali mimo dogovora, a često i u direktnoj suprotnosti sa vlastima. Ovakvo samostalno delovanje filmskih distributera bi moglo, s jedne strane, da ukazuje i na demokratizaciju i decen-

6 Vučetić, Koka-kola socijalizam, 103-104.

7 Jugoslavija je 1960. imala 1958 bioskopa i čak 130 miliona posetilaca (Madžar, 1974, 128).

8 AS, fond Institut ekonomskih nauka, P/762, Ljubimir Madžar, Sofija Popov, „Kultura kao delatnost i stvaralaštvo u uslovima robne proizvodnje“ (Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja), Beograd, 1968, 48-49.

tralizaciju kulture, što je bilo u skladu sa ciljevima socijalističkog kulturnog razvoja⁹, mada upadljivo ignorisanje državnih spoljnopoličkih ciljeva i „direktiva” više puta dobijenih sa najvišeg državnog nivoa, pre ukazuje na kontradiktornosti, pa i na slabosti, nego na vrline jugoslovenskog sistema.

Samostalno delovanje distributera bilo je vidljivo i u odnosu prema istočnoevropskim i američkim filmovima. Iako je naglašavano da se posluje po tržišnim principima, kao što je već rečeno, postojale su projektovane kvote za uvoz filmova.¹⁰ Iako ove kvote nisu poštovane ni prilikom uvoza filmova, na njih se još manje obraćala pažnja prilikom puštanja filmova u promet. Ispostavlja se da su distributeri često ignorisali kvote koje je diktirala politika, tako što su izbegavali puštanje sovjetskih i istočnoevropskih filmova u bioskopima. Ovo nije bilo samo rezultat „poštovanja volje” gledalaca, koji su po svim anketama najviše voleli američke filmove, nego su ovi američki filmovi bili i drastično jeftiniji od sovjetskih i istočnoevropskih, a samim tim i daleko isplativiji distributerima. Primera radi, prosečna cena američkog filma je iznosila oko 4.000 dolara, a zahvaljujući IMG programu i kupovini američkih filmova po izuzetno povoljnom kursu, američki film plaćen 4.000 dolara je jugoslovenskom distributeru mogao da donese profit od 66.000 do 133.000 tadašnjih dolara. Zahvaljujući američkoj politici da svoje filmske hitove prodaju po neverovatno niskim cenama, ako za to postoji politički interes, stanovnici Jugoslavije su gledali najveće holivudske blokbastere u svojim bioskopima, a na njima su zarađivali jugoslovenski distributeri. Ova „povoljna filmska ponuda” Amerike je tako dovela do paradoksa – američki filmski hitovi su bili četiri do pet puta jeftiniji od sovjetskih i istočnoevropskih filmova¹¹, koji su bili slabo posećeni, te nisu donosili skoro nikakvu zaradu distributerima. Upravo zbog takvog stanja i pritisaka distributera, Komisija Saveta za kinematografiju je predlagala da „sa istočnoevropskim zemljama treba uspostaviti isključivo ekonomske i tržišne odnose, po kojima bi kupovali samo filmove za koje smo zainteresovani” (Vučetić 2012, 104-105). Ovo politički nije prolazilo, jer je, makar na nivou forme, čuvan prijateljski odnos sa sovjetskim blokom, ali je prolazilo u realnosti, jer je ideologija često zanemarišana zarad tržišta i ukusa publike – dakle, zarad komercijale.

9 AS, fond Institut ekonomskih nauka, P/762, Ljubimir Madžar, Sofija Popov, „Kultura kao delatnost i stvaralaštvo u uslovima robne proizvodnje” (Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja), Beograd, 1968, 7.

10 Kvote za uvoz filmova pojedinih kinematografija bile su unapred projektovane. Tako je, početkom šezdesetih, sugerisano da se sa Zapada uvozi 100-120 filmova godišnje, a 60-80 sa Istoka, ali ovo nije poštovano, jer je mnogo veći broj filmova uvožen sa Zapada, i mnogo manji sa Istoka (i 65% manje od predviđene kvote).

11 Prosečna cena sovjetskih i istočnoevropskih filmova je bila između 16.000 i 23.000 dolara.

144 Jedan od upečatljivih primera odnosa filma, ideologije i tržišta vezan je za obeležavanje pedesetogodišnjice Oktobarske revolucije 1967. godine. Tom prilikom, filmski kritičar *Politike*, Milutin Čolić, oštro je kritikovao filmske distributere i njihovo ignorisanje ovog važnog datuma. Tri dana uoči obeležavanja ovog jubileja, on je u *Politici* postavio pitanje „zar je moguće da niko među distributerima, u bioskopskom preduzeću i tolikim domovima kulture i narodnim i radničkim univerzitetima glavnog grada nije došao na ideju da bi stavljanjem na repertoar izvanrednih starih filmova o Oktobru, mogao doprineti izuzetnosti ovog trenutka?... Zar je moguće verovati da bi pred filmovima kakvi su: *Viborska strana*, *Povratak Maksima*, *Sekretar rejkoma*, *Mi iz Kronštata*, *Lenjin u oktobru*, *Čapajev*, *Mladost Maksima*, *Deputat iz Baltika*, *Čovek s puškom*, današnji gledalac u današnjem trenutku mogao biti ravnodušan?“ No, ne samo da je to bilo moguće nego je došlo i do svojevrsnog skandala kada je s repertoara munjevito skinut sovjetski film *Oktobarska revolucija* Federika Rosifa. Naime, posle svečane premijere, film je stavljen na repertoar jednog od centralnih beogradskih bioskopa, a potom bio skinut već sutradan. Po Čoliću je iza ovakvog ponašanja stajao distributer, „Beograd film“, koji je smatrao da duže prikazivanje *Oktobarske revolucije* donosi finansijsku štetu, te da treba da ustupi mesto i termin filmovima „koji donose više, koji treba da ispunjavaju plan komercijalne kombinatorike“ (Vučetić 2012, 109-110). Zbog sličnog tržišnog ponašanja distributera, samo drugom prilikom, reagovao je još jedan filmski kritičar, Mića Milošević, koji je uočio da u sastavljanju bioskopskih repertoara nije bilo nikakve kulturne politike, što je i po Zoranu Janjetoviću predstavljalo jasan trijumf socijalističkog komercijalizma na jugoslovenski način nad kulturnom politikom SKJ (Janjetović 2011, 61).

Drugi slučaj, koji je još direktnije vezan za pitanje odnosa ideologije i tržišnog poslovanja, odnosi se na jugoslovensku filmsku politiku u Africi. U borbi za dekolonizaciju, afrički narodi su pokušavali da se osamostale u svim vidovima života, da rade na stvaranju svoje kinematografije i da formiraju ozbiljnu bioskopsku publiku (Ukadike 2014, X; Vučetić 2017, 58). Da je Afrika postala novo polje hladnoratovske borbe i kad je film u pitanju, svedoči borba za „filmsku premoć“ koju u Africi, pored bivših metropola, počinju da vode Amerika, Sovjetski Savez, istočnoevropske zemlje, Kina i Kuba, a u tu borbu među prvima ulazi i Jugoslavija, jer je za nju to bila prilika da pored političkog ugleda stekne i prednost u trci za afričko filmsko tržište. Amerika je, primera radi, 1960. organizovala turneju Erika Džonstona po Africi, da bi u aprilu 1961. osnovala američku kompaniju AMPEA („American Motion Picture Export Co. Africa“), na čijem se čelu nalazio Džonston, a koja je organizovala distribuciju američkih filmova i podizanje bioskopa u afričkim zemljama engleskog, a potom i francuskog govornog područja (Guback 1985, 8-9; Vučetić 2017, 60).

Zbog svoje spoljnopoličke pozicije i uloge u Trećem svetu, Jugoslavija je mnogima u Africi postala kinematografski partner (nekima, poput Alžira, još za vreme rata za nezavisnost), ali i uzor. I na ovu temu, koja je bila prvenstveno politička jer se radilo o kulturnoj diplomatiji u Hladnom ratu, gde je Afrika bila novo bojno polje za upotrebu *meke moći* zarad ostvarivanja prestiža i političke premoći, odmah se razmišljalo i tržišno. Već 1962, jugoslovenska pozicija u Africi, kada je film u pitanju, bila je uzdržana upravo zbog tržišnog razmišljanja. Kako je navedeno u Odboru za film Savezne komisije za kulturne veze s inostranstvom, istočnoevropske zemlje su se brzo našle u prednosti u odnosu na Jugoslaviju, jer su pružale više nego povoljne uslove za eksploataciju filmova, davale besplatno sav materijal i kopije sinhronizovane na strane jezike, a sebi su zadržavale samo 15% od prihoda (Vučetić 2017, 60).¹² Dok su se Sovjetski Savez, Kina, Kuba i istočnoevropske zemlje s jedne strane, i Amerika i bivše metropole s druge, utrkivale koja će u Afriku da pošalje više filmova po povoljnim cenama, ili besplatno, Jugoslavija je vrlo brzo odustala od ovakve politike, pomislivši da može da osvoji afričko filmsko tržište na drugi način.

Zemlje koje su se utrkivale u širenju svoje propagande putem filma, najčešće su to činile prodajom ili ustupanjem svojih filmova, izgradnjom bioskopa, slanjem svojih filmskih radnika u Afriku da bi obučavali tamošnje filmske radnike, ali se najveća filmska propaganda svih zemalja odvijala u okviru takozvanih nedelja filma, koje su različite zemlje organizovale kao promociju sopstvenih kinematografija, a kroz njih i država.¹³ Kako je Kairo bio centralno mesto borbe za uticaj sila u Africi, Jugoslavija počinje tamo da organizuje Nedelje jugoslovenskog filma od 1961, odakle tu vrstu propagande širi dalje u Istočnoj i Zapadnoj Africi (Vučetić 2017, 63). S obzirom na to da su Nedelje filma bile prilika da se kroz filmove promovišu i ideologije i politički sistemi, pažljivo se pravio odabir filmova koji bi trebalo da predstavljaju Jugoslaviju. S jedne strane su za slanje bila predviđena najbolja ostvarenja jugoslovenske kinematografije, a s druge partizanski filmovi, koji su imali naročito veliku ulogu što u oslobodilačkim pokretima Afrike, što u periodu posle osamostaljivanja afričkih zemalja. Upravo zbog važnosti filmske propagande, u pripreme Nedelja jugoslovenskog filma i promocije jugoslovenskog filma u Africi, bile su uključene jugoslovenske ambasade u afričkim zemljama, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom i Ministarstvo spoljnih poslova. Kada bi oni sugerisali izbor filmova, filmski distributeri bi trebalo da dogovorene filmove šalju za projekcije u afričke zemlje.

12 Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (559), Odbor za film 1961–1966, 12.01.1962. (nesređena građa).

13 AJ, 559, Kulturna saradnja sa Trećim svetom, maj 1968. (nesređena građa)

Realnost je, kako mnogobrojni primeri pokazuju, bila drugačija. Iako su državne institucije pažljivo osmišljavale i usmeravale i kulturno i političko delovanje kroz organizaciju Nedelja jugoslovenskog filma, one su sve vreme bile sabotirane od strane filmskih distributera, koji su vodili samostalnu politiku, vođenu profitom, a ne državnim politikom.¹⁴ Umesto da šalju najbolje jugoslovenske filmove i ratne spektakle, koji bi sigurno pridobijali nove gledaoce, distributeri su i u Kairo, a potom i u ostale zemlje u kojima su organizovane Nedelje jugoslovenskog filma, slali loše filmove koji nisu punili bioskopske sale ni u Jugoslaviji, smatrajući da im je slanje dobrih filmova, koji u isto vreme mogu da se eksploatišu u jugoslovenskim bioskopima, u potpunosti neisplativo.¹⁵ Uprkos kritikama i pritiscima iz Ministarstva spoljnih poslova i Savezne komisije za kulturne veze s inostranstvom, posle svakog fijaska koji bi doživela Nedelja jugoslovenskog filma zbog ovakve samovoljnosti distributera, distributeri nisu menjali svoju politiku, ceneći profit više od državnih direktiva i ideologije (Vučetić 2017, 64-65). To je bio jedan od razloga što je Jugoslavija, koja je zbog svoje politike imala najbolju startnu poziciju u novooslobođenim afričkim zemljama, ovakvom filmskom propagandom gubila i političke poene, te je njena propaganda, zbog načina na koji je sprovedena, išla na ruku samo filmskim distributerima u Jugoslaviji, ali ne i jugoslovenskoj spoljnoj politici.

I poseta poznatog jugoslovenskog filmskog reditelja Živorada Žike Mitrovića Ujedinjenoj Arapskoj Republici 1966, u okviru kulturne razmene, dodatno ilustruje nemogućnost države pred filmskim distributerima. Ovaj autor čuvenih partizanskih vesterna je sigurno svojim filmovima mogao još više da približi i NOB i jugoslovensku kinematografiju Egipćanima, ali i drugima u Africi koji su željno iščekivali jugoslovenske filmove, ali je u Kairu svedočio situaciji da je „Jugoslavija film“ prodao egipatskoj televiziji „stare filmove koje verovatno nije mogao da plasira ni na jednom drugom tržištu, a koji nanose štetu ne samo ugledu naše filmske industrije već i ugledu zemlje“. Iako je tada apelovao da se „zanemari samo komercijala, a da se u obzir uzme i kulturna politika“, ništa se dalje nije desilo u tom pravcu (Vučetić 2017, 64).

Ovakva situacija sa distribucijom i plasmanom jugoslovenskih filmova nastavljala se iz godine u godinu, a arhivska građa pokazuje da „Jugoslavija filmu“ ni opomene s najvišeg vrha nisu ništa značile, jer su permanentno na afričko tržište slali lošije

14 AJ, 559, Opšti poverljivi materijali IV, 1960, 18.05.1961. (nesređena građa)

15 Kopije filmova su u to vreme bile izuzetno skupe i distributeri su imali ograničen broj kopija filmova. Nekada se dešavalo, kada su popularni filmovi u pitanju, da bioskopski radnici trče od jednog bioskopa do drugog, noseći lično filmske rolne, da bi jedna kopija bila prikazana u što više bioskopa. S obzirom na mali broj kopija, a veliki broj bioskopa u Jugoslaviji, slanje popularnih filmova u Afriku ili bilo gde gde se nije očekivao veliki broj gledalaca kao u centralnim jugoslovenskim bioskopima, smatran je neisplativim.

filmove, dok su bolje čuvali za tržišta koja su im bila isplativija. Ovakvo tržišno poslovanje distributera koji su ignorisali kulturnu politiku svoje države doprinelo je tome da Jugoslavija izgubi mnogo, te je posle obećavajućih početaka, uprkos visokim domaćima tadašnje jugoslovenske kinematografije i uprkos željama vlasti da to iskoriste, Jugoslavija već krajem šezdesetih izgubila svoju odličnu startnu poziciju, koju su umesto nje zauzeli drugi.

Primer ignorisanja ideologije u slučaju obeležavanja pedesetogšnjice Oktobarske revolucije možda ne treba da čudi previše, jer pored toga što govori o želji distributera za zaradom, dodatno govori i o jugoslovensko-američkim i o jugoslovensko-sovjetским odnosima, u kojima su ovakve igre često igrane, i gde se, kad su kultura i umetnost u pitanju, prednost često davala Zapadu. Pogled na jugoslovensko društvo 1960-ih i slika bioskopa u kojima su američki vesterni i akcioni filmovi poželjniji od filmova o Oktobarskoj revoluciji, dosta govore o odnosu i građana i distributera prema ideologiji. Pitanje je, međutim, da li je, i koliko, profit bio važniji od ideologije i samim vlastima. Primer očiglednog ignorisanja direktiva države zarad profita distributera u Africi, a kroz njega i pitanje odnosa filma, tržišta i ideologije, još je kompleksnije. Uprkos jugoslovenskoj socijalističkoj ideologiji, ovi primeri pokazuju da je tržišno razmišljanje bilo iznad te ideologije i da su filmski distributeri često „bili gluvi” na zahteve koji su dolazili sa samog državnog vrha. Ostalo je neistraženo, zbog nedostatka arhivske građe vodećih producenata i distributera, da bi se videlo o kolikom se profitu radilo, zarad kojeg je ideologija stavljena u drugi plan.

I bez ovih podataka, primeri tržišnog delovanja distributera i u Jugoslaviji i u Africi govore dosta o jugoslovenskoj državi, njenoj politici, kulturnoj diplomatiji i funkcionisanju filmske industrije. Pored toga, ovi primeri pokazuju da je u jugoslovenskim 1960-im uveliko bilo dominantno tržišno razmišljanje i da je ideologija dolara često bila važnija od socijalističke ideologije. Izrazito kapitalistički pristup u određenim privrednim granama, konkretno u filmskoj industriji, odnosno u preduzećima za prikazivanje filmova, tema je za dalja istraživanja i promišljanja o značaju ukrštanja kulturne i ekonomske istorije socijalističke Jugoslavije.

Primeri vezani za odnos ideologije i tržišnog poslovanja u filmskoj delatnosti donekle potvrđuju i tezu Branka Horvata o nastanku tržišne anarhije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, čiji se koreni upravo mogu naći u brojnim nekonzistentnostima u različitim segmentima jugoslovenskog društva (Horvat 1989, 127). Pogled na film, ideologiju i tržište, kao i mnogobrojni primeri iz socijalističke Jugoslavije, pokazuju da se sve nalazilo „na pola puta” – film je bio i industrija i umetnost, nalazio se između

tržišta i ideologije, u većitim kontradiktornostima, kao i cela Jugoslavija. Termin „tržišni socijalizam“, baš kao i „koka-kola socijalizam“, pokazuje, zapravo, suštinu jugoslovenske države. Uprkos brojnim pokušajima, specifični jugoslovenski eksperiment, u kome će reč socijalizam (dakle socijalistička ideologija) ići uz kapitalističke pojmove (tržište ili koka-kola), na kraju ipak nije uspeo.

Izvori i literatura

Izvori:

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (nesređena građa)

Arhiv Srbije (AS), fond Institut ekonomskih nauka, P/762, Ljubimir Madžar, Sofija Popov, „Kultura kao delatnost i stvaralaštvo u uslovima robne proizvodnje“ (Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja), Beograd, 1968.

„Eric Johnston Sells Films to Yugoslavia; Talks with Tito for 2 Hours on World Issues“, *The New York Times*, October 5, 1948, p. 3.

Literatura:

- » Adamović Ljubiša S., Lempi, Džon R. i Priket, Rasel O., *Američko-jugoslovensko ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*. Beograd: NIP "Radnička štampa, 1990.
- » Blahova, Jindriska. „A Merry Twinkle in Stalin’s Eye: Eric Johnston, Hollywood, and Eastern Europe.“ *Film History*, vol. 22, Issue 3 (2010): 347-359.
- » Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- » Vučetić, Radina, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd: Clio, 2016.
- » Vučetić, Radina, „Uspostavljanje jugoslovenske filmske saradnje sa Afrikom.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 2(2017): 57-80.
- » Goulding, Daniel J., *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945-2001*. Zagreb: Tridvajedan, 2004.
- » Guback, Thomas. „American Films and the African Market.“ *Critical Arts* Vol. 3, No. 3(1985): 1-15.
- » Dević, Milan, Dević, *Strani film u beogradskim bioskopima od novembra 1944. do kraja 1955. Godine*. Beograd: Filmski centar Srbije, 2015.

- » Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura*. Beograd: Rad, 1988.
- » Zvijer, Nemanja, *Ideologija filmske slike. Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla*. Beograd: Filozofski fakultet, 2011.
- » Janjetović, Zoran, Janjetović, *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: INIS, 2011.
- » Jarvie, Ian. „The Postwar Economic Foreign Policy of the American Film Industry. Europe 1945-1950.“ *Film History* 4 (1990): 277-278.
- » Levi, Pavle, *Raspad Jugoslavije na filmu: estetika i ideologija u jugoslovenskom i post-jugoslovenskom filmu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2009.
- » Marković, Predrag J., Marković, *Beograd između Istoka i Zapada: 1948-1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
- » Madžar, Ljubomir. „Ekonomski aspekti kulturnog razvitka.“ *Kultura* 26(1974): 116-144.
- » Miloradović, Goran, *Lepota pod nadzorom: sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945-1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- » Ukadike, Nwachukwu Frank (ed.), *Critical Approaches to African Cinema Discourse*. Plymouth: Lexington Books, 2014

Radina VUČETIĆ
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ON THE CHALLENGES OF CROSSING CULTURAL AND ECONOMIC HISTORY: A FILM BETWEEN THE MAR- KET AND IDEOLOGY IN THE SFRY

The topic of the paper is the understanding of the economic history of socialist Yugoslavia through the analysis of the relationship between film, ideology and the market. The aim is to show, through examples related to the sale and distribution of American and Eastern European films in Yugoslavia, as well as Yugoslav films in Africa, that the market was above ideology, and that market thinking was dominant among Yugoslav film distributors, often to the detriment of ideology, and contrary to the proclaimed cultural policy.

ŠKODA I CRVENA ZASTAVA: RAZVOJ AUTOMOBILSKE INDUSTRIJE U ČEHOSLOVAČKOJ I JUGOSLAVIJI DO SREDINE 1960-IH GODINA

150

Apstrakt: Rad predstavlja dva različita „puta u komunizam“, posmatrana kroz komparativnu analizu razvoja automobilske industrije u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, u periodu između 1945. i sredine 1960-ih godina. Rezultati ove analize otkrivaju da su promene koje su se desile u obe zemlje tokom 1948. godine, proizvele specifične okolnosti u kojima je čehoslovačka automobilska industrija gotovo prestala da postoji, usled nasilne primene sovjetskog modela proizvodnje, dok je Jugoslavija uspela da razvije savremenu automobilsku industriju, oslanjajući se na podršku italijanske kompanije *FIAT*. Iako su obe zemlje uspele da proizvedu sopstveni „narodni automobil“, strukturni nedostaci planske ekonomije doveli su do sličnih rezultata, odnosno kvaliteta automobila koji je bio ispod projektovanog.

Ključne reči: *Škoda, Crvena zastava, Čehoslovačka, Jugoslavija, automobilska industrija*

Ekonomska obnova socijalističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope, u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata, uglavnom je podrazumevala ubrzanu industrijalizaciju, organizovanu u okviru centralno-planskog ekonomskog sistema. Iako je ovaj razvoj bio projektovan prema sovjetskim iskustvima i kontrolom, i, samim tim, uglavnom fokusiran na razvoj teške industrije i netržišne ekonomije, vrlo brzo je postalo jasno da bi motorizacija, bazirana na nacionalnom proizvođaču putničkih automobila, mogla da igra važnu ulogu u ubrzanju šireg procesa industrijalizacije i ekonomskog razvoja u celini. Na simboličnom nivou, kvalitet i kvantitet proizvodnje nacionalne automobilske industrije može se koristiti i kao specifičan lakmus papir uspešnosti čitave nacionalne ekonomije i političkog sistema, ali i kao važan indikator modernosti zemlje (Berend 2009, 179-181, 199-204; Edensor 2002, str, 122).

U radu se komparativno analiziraju iskustva Čehoslovačke i Jugoslavije u procesu razvoja nacionalne automobilske industrije, u periodu između 1945. i sredine 1960-ih godina. Ove dve zemlje su imale potpuno različite polazne tačke i planove, a u velikoj meri i razvojne putanje na „putu u komunizam“, što se reflektovalo i na njihove automobilske industrije. Fokus analize je na završnim godinama navedenog perioda, koje su veoma važne, budući da su, uprkos velikim razlikama između ove dve zemlje, njihova iskustva u razvoju automobilske industrije na kraju dovela do sličnih ili čak istih rezultata. Glavni zaključak je da su obe zemlje imale veliki problem sa integracijom strane tehnologije i tehnokratskog načina razmišljanja u lokalnu industrijsku tradiciju i ekonomsko-politički sistem, zbog čega je, do sredine 1960-ih, postalo jasno da će bez daljih reformi socijalističkog sistema ubrzo nastati mnogo ozbiljniji ekonomski problemi.

Automobilska industrija u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji u kontekstu Hladnog rata

151

Čehoslovačka se 1945. godine mogla pohvaliti sa već gotovo pola veka iskustva u automobilskoj industriji. Oslanjajući se na industrijsko nasleđe Austrougarske monarhije i samostalni razvoj u međuratnom periodu, zemlja je raspolagala sa dve velike fabrike automobila (*Tatra* i *Škoda*), koje su bile poznate kao jedne od najstarijih proizvođača automobila na svetu (Georgano 1973, 511).¹ U međuratnom periodu, čehoslovačka automobilska industrija je bila dobro poznata i konkurentna na evropskom tržištu, a izvozila je automobile na tržišta Bliskog istoka i Persije. Osim toga, čitav niz automobilskih komponenti je nabavljan kod zapadnoevropskih proizvođača, dok su čehoslovački inženjeri održavali stalnu komunikaciju sa svojim kolegama u Francuskoj, Italiji, Švajcarskoj i SAD (Fava 2007, 3).

Čehoslovačka automobilska industrija je nacionalizovana već 1945. godine. U tom procesu, fabrika automobila Škoda je preimenovana u Škoda AZNP² i uključena u planove posleratne ekonomske obnove kao centralna fabrika automobilske industrije u Čehoslovačkoj. Uprava fabrike je u tom periodu čak razvila ambiciozni projekat masovne proizvodnje „narodnog automobila za narodnu demokratiju“, što je ujedno predstavljalo i jedan od najvažnijih projekata u širem procesu rekonstrukcije čehoslovačke industrije (Fava, 2008, 9). Posmatrano u širem ekonomskom kontekstu, ovo je bila i odlična prilika za Škodu AZNP da iskoristi trenutnu slabost nemačke automobilske industrije i preuzme poziciju jednog od najvećih proizvođača automobila u Evropi (Fava 2011, 19).

1 „Our Heritage“, <https://www.skoda-auto.com/world/heritage>, (pristupljeno 25.11.2020).

2 *Škoda Automobilové Závody Národní Podnik (AZNP) – Škoda automobilske fabrike, nacionalno preduzeće*

Ovaj ambiciozni projekat je u velikoj meri bio proizvod političke klime u Čehoslovačkoj, čije su vlasti u tom trenutku bile optimistične prema mogućnosti prihvatanja Maršalovog plana (Fava 2008, 9; Berend 2009, 223, 229)³. Međutim, posle državnog udara i konsolidacije vlasti Komunističke partije Čehoslovačke u februaru 1948. godine (*Komunistická strana Československa* – KSC), zatim uvođenja Prvog petogodišnjeg

Godina	Čehoslovačka	Jugoslavija
1948.	17.971	/
1949.	20.769	
1950.	24.463	/
1951.	17.064	/
1952.	6.295	/
1953.	7.300	/
1954.	5.375	/
1955.	12.530	386
1956.	25.068	684
1957.	34.561	2,459
1958.	43.439	2,188
1959.	50.605	3,856
1960.	56.211	9,310
1961.	58.840	12,196
1962.	64.325	11,255
1963.	56.477	17,933
1964.	42.115	26,012
1965.	77.705	33,351
1966.	92.717	33,196
1967.	111.718	41,941
1968.	125.517	49,805
1969.	125.517	66,941

Proizvodnja putničkih automobila u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, 1948–1969.
Izvor: Fava 2008, 20; Kadarjan 2010, 111.

plana (1949–1954), osnivanja Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (*Совет экономической взаимопомощи* – SEV) 1949. godine pod strogom kontrolom SSSR-a, uz rastuće tenzije i sve ozbiljnije hladnoratovske krize⁴, situacija se u Čehoslovačkoj dramatično promenila, tako da su ambiciozni planovi za razvoj automobilske industrije napušteni, dok je prioritet dat razvoju teške i vojne industrije (Fava 2008, 9; Smula 2006, 156-157).

Sve ove promenjene okolnosti dovele su do gotovo potpunog obustavljanja proizvodnje automobila u Čehoslovačkoj, koja je bila u konstantnom padu sve do 1954. godine, kada je proizvedeno svega 5.375 automobila, više od tri puta manje nego 1948. godine. Naknadno obnavljanje proizvodnje tokom Drugog petogodišnjeg plana (1956–1960), kao i izgradnja novih, savremenih proizvodnih kapaciteta u

3 „Program za evropsku obnovu“, poznatiji kao Maršalov plan, prema Džordžu Maršalu, tadašnjem državnom sekretaru SAD, finansirala je američka vlada u iznosu od 1% BDP-a, u periodu između 1948. i 1952. godine. Iako je nominalno predstavljao ekonomsku pomoć u obnovi evropske ekonomije, Maršalov plan je bio i važno mirnodopsko sredstvo za borbu protiv komunizma u periodu razbuktavanja Hladnog rata.

4 Blokada Berlina 1948–1949, stvaranje NATO-a 1949, početak Korejskog rata 1950. godine.

fabrici *Škoda AZNP* u periodu između 1957. i 1960. godine, konačno je omogućilo čehoslovačkom proizvođaču da razvije svoj prvi „narodni automobil“, poznatu „škodu 1000 MB“. Međutim, ovaj automobil je plasiran na tržište tek 1963. godine, punih 15 godina pošto su prvi takvi planovi napravljeni, i sa zakašnjenjem u odnosu na druge socijalističke zemlje (Fava 2008, 15; *DDR-Fahrzeuge*, 66; Kadarjan 2010, 29; Miljković 2017, 25)⁵.

Razvoj automobilske industrije u Jugoslaviji je, u pravom smislu, započeo tek posle Drugog svetskog rata, uz veoma ograničeno iskustvo iz međuratnog perioda, stečeno prvenstveno u procesu montaže vojnih kamiona prema licenci čehoslovačke fabrike *Praga*, kao i američkog proizvođača *Chevrolet*, neposredno pred izbijanje rata (Denda 2008, 9-27; Đokić 2009, 129-163). Međutim, iako Jugoslavija nije uspela da razvije sopstvenu automobilsku industriju u međuratnom periodu, automobilizam kao kulturni fenomen je bio razvijan prvenstveno na osnovu američkih i zapadnoevropskih modela i uticaja (Miljković 2011). U prvim godinama posle Drugog svetskog rata, fokus ekonomske politike zemlje je bio na ubrzanju industrijalizaciji zemlje, a pre svega na razvoju teške i vojne industrije, odnosno programu „izgradnje tvornica koje proizvode tvornice“ (Bilandžić 1999, 224-225). Budući da se u Jugoslaviji snažno osećao nedostatak bilo kakvih stručnih znanja, sovjetski model industrijalizacije je kopiran, ne samo prilikom razvoja Prvog petogodišnjeg plana (1947), čime je ujedno postala prva zemlja koja je prihvatila taj model, nego i „u svemu drugome“, što je Jugoslaviju činilo verovatno jednom od najvernijih kopija Sovjetskog saveza (Bilandžić 1999, 224; Berend 2009, 180). Slične utiske su imali i američki ambasadori i diplomate u Jugoslaviji koji su u tom periodu slali izveštaje u Vašington, u kojima je Beograd opisivao i kao „glavni grad neke sovjetske republike“, a Tito kao „najdogmatskiji i najmilitantniji staljinista u celoj Evropi“, iako su u istim izveštajima sve vidljiviji bili i znaci da veze sa SSSR-om nisu tako monolitne kako su se na prvi pogled činile (Vučetić 2012, 49-50).

Prelomna tačka u procesu razvoja jugoslovenske automobilske industrije je bila ujedno i prelomna tačka istorije čitave zemlje. Politički i lični sukob između Tita i Staljina, koji je ozvaničen 1948. godine, između ostalog i kroz sovjetsku ekonomsku blokadu zemlje, u narednih par godina je gotovo zaustavio dalju industrijalizaciju zemlje. Osim toga, ovaj sukob je u velikoj meri bio uzrok postepenog uvođenja neke vrste socijalističke tržišne ekonomije u zemlji i radničkog samoupravljanja u fabrikama, kao i razvijanja dosta liberalnijeg odnosa u pogledu saradnje sa Zapadom. Važan preduslov za sve ove promene bila je i promena koncepta industrijalizacije zemlje, gde je, umesto teške i vojne industrije, fokus stavljen na razvoj lake industrije i proizvodnju robe

⁵ Proizvodnja popularnog „fiće“ u Jugoslaviji je započela 1955. godine, dok je istočnonemački „trabant“ predstavljen 1957. godine.

široke potrošnje. Posmatrano iz ugla vlasti, ova promena je bila jednako važna za legitimizaciju ovog specifičnog „jugoslavenskog eksperimenta“ ili „jugoslavenskog puta u socijalizam“, kako prema sopstvenom narodu tako i prema političkim i ekonomskim partnerima na Zapadu (Bilandžić 1999, 332-338, 375).

Međutim, proces destalinizacije Jugoslavije je bio veoma spor, a posebno kada je reč o konceptu i procesu industrijalizacije, koja je tek u drugoj polovini pedesetih godina 20. veka postigla opipljive rezultate u razvoju lake industrije, u velikoj meri zahvaljujući snažnom pritisku SAD i drugih zapadnih partnera, koji su odobravali kredite gotovo isključivo za razvoj proizvodnje robe široke potrošnje (Lampe et al. 1990, 44). S druge strane, iako je ostvareni ekonomski razvoj bio impresivan, zapravo je bio niži nego u drugim evropskim zemljama na istom ili sličnom stepenu razvoja, zbog čega je Jugoslavija i dalje zaostajala (Vučetić 2012, 280).

U datim okolnostima, ne iznenađuje da je proizvodnja putničkih automobila u Jugoslaviji započela 1954. Godine, u fabrici *Crvena zastava* u Kragujevcu, u pogonima bivše fabrike oružja, na osnovu licence italijanske kompanije *FIAT* (Gašić 2017, 12; Miljković 2014, 71-78; Duda 2010, 208). Iako je *Crvena zastava* u početku proizvodila veoma mali broj automobila (Tabela 1), proizvodnja je postepeno rasla i zahtevala modernizaciju i povećanje zastarelih proizvodnih kapaciteta. Novi fabrički pogon *Crvene zastave* je završen 1962. godine, uz veliku finansijsku podršku *FIAT*-a, te ova fabrika postaje i jedan od najsavremenijih proizvođača automobila u Evropi, iako sa još uvek skromnim proizvodnim kapacitetom od 32.000 vozila na godišnjem nivou (Gašić 2017, 34-40; Miljković 2014, 76).

Analizirajući rezultate formalnog procesa razvoja automobilske industrije u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata, jasno se uočava značaj procesa sovjetizacije Čehoslovačke i desovjetizacije Jugoslavije u posleratnoj rekonstrukciji i modernizaciji ovih zemalja. Intenziviranje Hladnog rata je godinu 1948. učinilo prelomnom za obe zemlje i dovelo do usvajanja koncepta industrijalizacije koji su bili veoma različiti u odnosu na početne planove. Uzimajući u obzir da su i polazne osnove ove dve zemlje bile veoma različite, čak gotovo suprotne, može se reći da je Jugoslavija nominalno prošla mnogo bolje, budući da je uspela da razvije modernu automobilsku industriju u kratkom roku i bez ikakvog prethodnog iskustva, dok su proizvođači automobila u Čehoslovačkoj iskusili, ne samo više od decenije stagnacije, na momente čak i dekonstrukcije postojećih kapaciteta, već i propustili veliku priliku da zauzmu značajan deo evropskog tržišta putničkih automobila krajem 1940-ih i početkom 1950-ih.

Američki ili sovjetski model proizvodnje automobila?

Osnovne pretpostavke američkog modela masovne proizvodnje jeftinih i pouzdanih automobila su: neprekidni rad montažne trake, zamenjivost delova, upotreba visoko kvalitetnih i savremenih alata koje opslužuje jeftina, polukvalifikovana radna snaga, decentralizovana proizvodnja komponenti – sve uz snažnu podršku odeljenja za razvoj i marketing (Womack et al. 1991, 27-40). Organizovana na ovom modelu, automobilska industrija u SAD je doživela svoj istorijski vrhunac 1955. godine sa gotovo 7 miliona proizvedenih automobila, što je činilo gotovo 75% svetskog tržišta. Pored toga, uz razorne efekte Drugog svetskog rata na evropsku automobilsku industriju i ekonomiju uopšte, američki model je praktično bio jedini funkcionalni model za uspostavljanje i razvoj automobilske industrije, zbog čega je intenzivno kopiran u zemljama Zapadne Evrope tokom ranih 1950-ih (Womack et al. 1991, 43-47; Jones 2008, 27-48). S druge strane, nijedna evropska kompanija nije u potpunosti usvojila američki model, već ga je adaptirala u skladu sa prethodnim iskustvom u organizaciji industrijske proizvodnje, ekonomskim mogućnostima, ali i drugim društvenim i političkim okolnostima (Fauri 2012, 42-43).

Američki model proizvodnje automobila je, već u međuratnom periodu, jednaku popularnost uživao i u SSSR-u, gde su fabrike GAZ (*Горьковский автомобильный завод* – Fabrika automobila Gorki) i AMO-ZIL (*Автомобильное Московское Общество - Завод имени Лухачёва* – Moskovsko automobilsko društvo – Fabrika Lihačeva) u potpunosti izgrađene i opremljene tokom Prvog petogodišnjeg plana (1928–1932) na osnovu tehnologije američkih proizvođača *Ford* i *Autocar* (Siegelbaum 2008, 17, 40). Međutim, sovjetska adaptacija američkog modela je do 1950-ih postala „karikatura originalne verzije fordizma“, fokusirajući se isključivo na kvantitet proizvodnje na montažnim trakama (Fava 2008, 48-49; Miljković 2014, 72-76; Pizzolato 2013, 19-45)⁶. U kombinaciji sa birokratizacijom i odgovarajućim sukobima i kontradiktornostima na različitim nivoima, sistem je bio dodatno opterećen problemom nepouzdanosti proizvođača različitih komponenti i lošim kvalitetom čak i osnovnih mašinskih alata. Ovaj sistem je zahtevao takozvanu vertikalnu integraciju proizvodnje, što je u potpunoj suprotnosti sa američkim modelom horizontalno integrisane proizvodnje (Fava 2008, 49)⁷, iako

6 Nazvan po Henriju Fordu, tvorcu ovog modela, termin „fordizam“ podrazumeva mnogo širi spektar fenomena koji obuhvataju i razvoj potrošačkog društva, kao i prateće društvene, političke i ekonomske promene. Za potrebe ove analize, termin će se koristiti samo u osnovnom značenju modela masovne proizvodnje automobila.

7 Horizontalna integracija proizvodnje prodraduje saradnju centralne kompanije sa velikim brojem kooperanata, dok je u sistemu vertikalne integracije čitav lanac proizvodnje pod kontrolom (obično i u vlasništvu) kompanije.

treba naglasiti da je i *FIAT* tokom 1950-ih godina pristupio konceptu vertikalne integracije, takođe usled nemogućnosti da obezbedi adekvatan kvalitet proizvodnje kod kooperanata (Fauri 1996, 189). U oba slučaja, ova strategija je omogućila brzu modernizaciju proizvodnje, iako se ne može govoriti o identičnim uslovima i motivima za usvajanje takve strategije. Sovjetski model nikada nije uživao blagodeti masovne proizvodnje, prvenstveno zbog nepostojanja tržišta i teške ruke centralizovanog sistema odlučivanja, a čak i kada su sovjetski proizvođači automobila bili u stanju da postignu veliki proizvodni kvantitet, njihova vozila su, u poređenju sa Zapadnim automobilima, bila skupa i nepouzdana.

U međuratnom i periodu neposredno posle Drugog svetskog rata, čehoslovačka automobilska industrija je funkcionisala prema modelu velikog zanatskog postrojenja koje je bilo u stanju da proizvede manje serije automobila. Međutim, već u prvim godinama posleratne obnove osmišljeni su ambiciozni planovi uvođenja američkog modela masovne proizvodnje automobila, sa svim glavnim karakteristikama, uključujući i decentralizovanu mrežu proizvođača različitih komponenti. Ovo poslednje je posebno bilo važno kada je reč o industrijalizaciji Slovačke, koja je u tom pogledu dosta zaostajala u odnosu na ostatak zemlje. Vodeća ličnost u ovom procesu je bio Aleksandar Taub (*Alexander Taub*), inženjer Dženeral Motors-a, kojeg je *Škoda AZNP* angažovala neposredno posle rata kako bi im pomogao u organizaciji buduće proizvodnje automobila i projektovanju „narodnog automobila za narodnu demokratiju“ (Fava 2008, 9).

U skladu sa promenama koje su se desile u Čehoslovačkoj tokom februara 1948. godine, Taub je bio primoran da se vrati u SAD, dok su tehničari i inženjeri koji su radili sa njim pokušali da adaptiraju postojeće planove prema zahtevima Prvog petogodišnjeg plana, u kojem je finansiranje automobilske industrije bilo preusmereno na proizvodnju kamiona i drugih vojnih vozila, dok je istovremeno bilo kakva finansijska pomoć iz inostranstva, a posebno kada je reč o Maršalovom planu, bila odbijena. U nedostatku sredstava za modernizaciju neophodne opreme i alata, čehoslovački planeri su bili fokusirani isključivo na organizacione aspekte Taubovih planova, iako je ovakav pristup nužno proizveo samo dalju centralizaciju ove industrijske grane (Fava 2008, 52-53). Primer *FIAT*-a dodatno otkriva koliko je ovakav pristup bio pogrešan, budući da je italijanski proizvođač, upravo zahvaljujući Maršalovom planu, iskoristio priliku da modernizuje svoje pogone i započne masovnu proizvodnju među prvima u Evropi (Fauri 1996, 178-180)⁸, vodeći se istom logikom kao i uprava *Škode AZNP*. Konačno, uz uvođenje sovjetskog sistema strogo centralizovane ekonomije, učestalih zahteva za

⁸ *FIAT* je svoju proizvodnju povećao sa 435.271 vozila proizvedenih u periodu 1941–1950, na čak 2.948.848 vozila u periodu 1951–1960.

maksimalnim planiranjem, ali i prinudne preorijentacije Škode AZNP na proizvodnju kamiona i malih vojnih vozila, proizvodnja putničkih automobila je doživjela oštar pad, što je ovaj industrijski sektor postepeno dovelo u potpuni kaos i, konačno, prozročilo nasilne nemire i štrajk radnika 1953. godine (Smula 2006, 153-175).

U ovakvim okolnostima bilo je neophodno napraviti nove planove za razvoj automobilske industrije, međutim, paradoksalno je da su oni bili bazirani na originalnim Taubovim planovima iz 1947/48. godine, što je nužno podrazumevalo integraciju originalnog američkog modela proizvodnje u okvire sistema centralno-planske ekonomije i sovjetskog modela upravljanja fabrikama (Fava 2008, 62-63). Prema tome, izgradnja novog fabričkog pogona Škode AZNP, koji je završen 1962. godine, značila je i početak primene ovog hibridnog modela čija je efikasnost i funkcionalnost već na teoretskom nivou bila upitna. Nezavisno od toga, sve i da se taj model pokazao dovoljno uspešnim, važno je naglasiti da je čehoslovačka automobilska industrija izgubila mnogo vremena u stagnaciji i eksperimentisanju sa različitim strategijama i modelima proizvodnje, dok je automobilska industrija sa druge strane Gvozdene zavese ubrzano modernizovana, što primer *FIAT*-a potvrđuje. Čak i na običnom statističkom nivou, važno je primetiti da je čehoslovačka automobilska industrija tek u drugoj polovini 1950-ih godina dostigla nivo proizvodnje iz 1937. godine, koji je ionako bio nizak i iznosio oko 12.000 putničkih automobila (Tabela 1)⁹.

U skladu sa pozicijom zemlje kao najodanijeg sovjetskog satelita, jugoslovenski planeri nisu imali tako ambiciozne planove za razvoj automobilske industrije u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata, što je donekle bila i racionalna odluka, budući da bi taj razvoj morao da počne od nule. Primera radi, prvi pokušaji proizvodnje kamiona i traktora su bili gotovo poražavajući; svega pet ispravnih kamiona je proizvedeno do 1949. godine, a donekle paradoksalno, bili su bazirani na predratnom modelu čehoslovačkog proizvođača *Praga*.¹⁰ Kada je reč o putničkim automobilima, jugoslovenski planeri su još 1947. godine pomerili početak njihove proizvodnje na 1957. godinu, pri čemu se nije mislilo o „narodnom automobilu“, već vozilu srednje klase koje bi, u skladu sa sovjetskim modelom, koristili prvenstveno visoki državni i partijski funkcioneri (Miljković 2017, 22).

Potpuno očekivano, ali i potpuno suprotno u odnosu na čehoslovačko iskustvo, čak i veoma skromna proizvodnja kamiona i traktora u Jugoslaviji bila je od samog

9 *Statistical Year-Book of the League of Nations, 1937/38, 196* (<https://wayback.archive-it.org/6321/20160901222216/http://digital.library.northwestern.edu/league/le0275ah.pdf>), (Pristupljeno 05.12.2020).

10 Velizar Zečević, “Prvi jugoslovenski automobil”, *Politika*, 28.11.1969, 16.

početka bazirana na sovjetskom modelu i znanju. U procesu uspostavljanja ove proizvodnje, važnu ulogu je imao sovjetski stručnjak Mirča Kadarjan, kojeg je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije formalno pozvao 1945. godine da preuzme razvoj ovog projekta kao vršilac dužnosti direktora plana Generalne direkcije savezne industrije motora.¹¹ Međutim, tokom 1948. godine, došlo je do dramatičnih promena u Jugoslaviji, što je uticalo i na mogućnosti buduće saradnje sa Sovjetskim savezom. Tako je već krajem godine Kadarjan izbačen sa posla i iz stana koji mu je dodeljen u Beogradu, a na njegovo mesto je doveden izvesni Jože Menton, iz SAD, za čije je mesto boravka, umesto stana u državnom vlasništvu, izgrađena posebna kuća u skladu sa visinom „standarda života, na koji je on navikao, naravno u mogućim i razboritim granicama“.¹² Na praktičnom, ali i na simboličnom nivou, sve ovo je nagoveštavalo veliku promenu u shvatanju značaja automobilske industrije, kao i njene uloge u budućem razvoju zemlje, koja se postepeno okretala saradnji sa partnerima na Zapadu.

Jugoslovenska automobilska industrija je u pravom smislu te reči započela svoj razvoj tek 1953. godine, u pogonima zastarele fabrike oružja u Kragujevcu, formalno na osnovu odluke Radničkog saveta fabrike, koji je odlučio da se započne proizvodnja putničkih automobila (Gašić 2017, 24; Miljković 2014, 76). Već u narednoj godini započela je montaža raznih FIAT-ovih modela, među kojima je „fiat 600D“, u zemlji poznatiji kao „fića“, ubrzo postao pravi „narodni automobil“ koji je motorizovao Jugoslaviju i dugo bio simbol njenog industrijskog razvoja. U periodu između 1954. i 1958. godine, *Crvena zastava* je sklapala automobile u „tesnim, nemehanizovanim pogonima stare fabrike“, postepeno se razvijajući zahvaljujući investicijama FIAT-a do potpuno mehanizovane montažne trake 1958. godine, i konačno do potpuno nove i savremene fabrike koja je zvanično otvorena 1962. godine, sa proizvodnim kapacitetom od 32.000 vozila godišnje, uz mogućnost brzog proširenja na čak 82.000 (Gašić 2017, 26-30; Miljković 2017, 23-26; Palaret 1993, 118).

Kada je reč o modelu proizvodnje koji je primenjen u *Crvenoj zastavi*, potrebno je naglasiti da je on baziran na iskustvima FIAT-ove fabrike *Mirafiori* (Torino), koja je bila jedna od prvih fabrika u Evropi koja je, uz nužne adaptacije, suštinski primenila američki model proizvodnje, i koja je već krajem 1950-ih godina imala nivo

11 Arhiv Jugoslavije, Glavna direkcija savezne industrije motora (GDSIM), 30-52-786 (u daljem tekstu AJ, GDSIM, 30-52-786). Izgradnja automobilske industrije, 19. 03.1947; AJ, GDSIM 1-5-1071. Žalba direktora Glavne direkcije savezne industrije motora Izvršnom odboru Narodnog veća u Beogradu, 23. 03. 1949. Mirča Kadarjan je bio jugoslovenski inženjer-emigrant, koji je prethodnih 15 godina učestvovao u razvoju automobilske industrije u SSSR-u.

12 AJ, GDSIM, 1-5-1064. Poverljivi izveštaj direktora Glavne direkcije savezne motorne industrije, upućen ministru teške industrije, 16. 09. 1949.

proizvodnje koji je bio jednak vodećim američkim fabrikama (Womack 1991, 45-46). U skladu s tim, *Crvena zastava* je, od samog početka, razvijala svoju mrežu proizvođača komponenti, raširenu po čitavoj zemlji, iako to nije uvek bilo u potpunosti ekonomski opravdano, kao i u slučaju Italije. Međutim, za razliku od italijanskog iskustva, koncept horizontalne integracije proizvodnje je gotovo u potpunosti primenjen u Jugoslaviji, budući da je to bilo u skladu sa mehanizmom takozvanog „jugoslovenskog ključa“, u kojem je svaka od šest republika trebalo da jednako profitira od proizvodnje u *Crvenoj zastavi*, nezavisno od kvaliteta komponenti koje su proizvodili (Gašić 2017, 51-57; Miljković 2017, 27-28; Palairat 1992, 902).

Istovremeno, iako je Jugoslavija već osetila određene koristi ograničene verzije tržišne privrede, još uvek je zadržan sistem centralnog planiranja i kontrole. Ovo je nužno i često dovodilo do konflikata između menadžmenta fabrike i državnih organa na različitim nivoima, što je dodatno opterećivalo proizvodnju u *Crvenoj zastavi*. Na primer, za razliku od fabrika koje su podignute neposredno posle Drugog svetskog rata, izgradnja savremene fabrike u *Crvenoj zastavi* je finansirana državnim kreditom i direktnom investicijom *FIAT*-a koje je uprava fabrike trebalo da vrati poveriocima, dok istovremeno nije imala punu kontrolu nad određivanjem dinamike i obima proizvodnje, što je nužno uticalo na smanjene profite fabrike. Dodatno opterećenje predstavljala je i činjenica da državni organi nisu bili spremni da odobre refinansiranje dugova *Crvene zastave*, kako bi se izbegli slični zahtevi drugih prezaduženih fabrika, što simbolično govori i o neuspehu politike „jugoslovenskog ključa“, gde su se profiti, kako se stiče utisak, mnogo lakše delili od dugova.¹³

Iako su ovo samo neki od primera iz čitavog niza problema u procesu usvajanja i adaptacije američkog modela proizvodnje automobila u socijalistički sistem, primeri Čehoslovačke i Jugoslavije pokazuju da je rezultat tog procesa bio razvoj svojevrsnog hibridnog modela proizvodnje, kojeg je bilo teško učiniti funkcionalnim i profitabilnim bez značajne finansijske podrške države ili stranog partnera, ili bez ozbiljnije reforme samog socijalističkog sistema.

Problemi na montažnoj traci

Sasvim je izvesno da su i čehoslovački i jugoslovenski inženjeri koji su radili na razvoju automobilske industrije bili svesni makar određenih nedostataka socijalističkog sistema, kako u svom „originalnom“ tako i u „umerenom“ modelu koji je primenjen u Jugoslaviji. Uprkos tome, oni su bili u stanju da proizvedu automobile koji

13 HU OSA 300-10-2, Box 277. *Ekonomska politika*, 09. 11. 1963. Intervju sa Prvoslavom Rakovićem, direktorom *Crvene zastave*.

su, u najmanju ruku, ispunjavali svoju osnovnu funkciju svakodnevnog prevoznog sredstva, čime je započela motorizacija društva u obe zemlje i podržana dalja industrijalizacija širenjem mreže proizvođača komponenti.

Prema originalnim planovima Aleksandra Tauba, upotreba savremenih mašina je bila jedan od glavnih preduslova za uspostavljanje masovne proizvodnje „narodnog automobila“ u Čehoslovačkoj. Međutim, tokom Prvog petogodišnjeg plana, odluke državnih organa dovele su do toga da, ne samo što investicije u nabavku novih mašina nikada nisu odobrene nego su i postojeće predratne mašine i alati razmontirani i zamenjeni onim koji su bili potrebni za razvoj proizvodnje kamiona i vojnih vozila. Obnovljena proizvodnja putničkih automobila u Škodi AZNP ostvarena je tako što su originalne mašine i alati ponovo instalirani, iako su u tom trenutku bili već više od dve decenije stari i nisu pružali mogućnost proizvodnje u velikim serijama (Fava 2011, -20-22). Dodatni problem za vodećeg čehoslovačkog proizvođača automobila je bio i neujednačen kvalitet komponenti koje je proizvodilo više od sto kooperanata. Taj problem je bio dodatno naglašen komplikovanim sistemom koordinacije proizvodnje u ovim fabrikama, u organizaciji svakog nadležnog ministarstva, a bez odgovarajuće komunikacije sa drugim ministarstvima, što je u konačnom zbiru nužno dovodilo do zastoja u proizvodnji i distribuciji komponenti, a samim tim, i do redovnih obustava proizvodnje u Škodi AZNP. Izgradnjom nove fabrike i, silom prilika primenjenom, vertikalnom integracijom proizvodnje su donekle umanjili posledice navedenih problema, iako ih ni u narednim decenijama nisu u potpunosti razrešili (Fava 2011, 26-27).

Problemi *Crvene zastave* su u početku bili potpuno različiti, iako su rezultati na kraju bili veoma slični. Već na samom početku saradnje, *FIAT* je neprestano pritiskao upravu *Crvene zastave* da uvede u proizvodnju najsavremenije mašine i alate. To je svakako odgovaralo iskustvu ove italijanske fabrike, koja je već od kraja 1940-ih godina ubrzano kupovala upravo najsavremeniju opremu u SAD, maksimalno koristeći podršku Maršalovog plana. Ovaj pritisak *FIAT*-a je na kraju i doveo do izgradnje potpuno savremene fabrike automobila u *Crvenoj zastavi* u periodu između 1958. i 1962. godine (Fauri 2012, 41-45; Palairt 1992, 900). Međutim, najveći problem uprave bio je hronični nedostatak tehničkog i drugog stručnog osoblja, što je često značilo da, čak i kada su raspolagali najsavremenijim mašinama, radnici koji su na njima radili nisu umeli do kraja da iskoriste njihove mogućnosti, već su ih koristili „na stari način“. U bliskoj vezi s tim, bila je i činjenica da većina drugih fabrika u Jugoslaviji nije mogla da računna na podršku tako moćnog partnera kakav je bio *FIAT*, zbog čega jednostavno nisu mogli da prate i donekle usporenu modernizaciju *Crvene zastave*. U tim okolnostima, moderni alati proizvedeni u jugoslovenskim fabrikama za potrebe

Crvene zastave, često su bili daleko ispod projektovanog kvaliteta (Miljković 2014, 85-90).¹⁴

Kada je reč o samoj mreži kooperanata, *Crvena zastava* je već početkom 1960-ih godina stalno saradivala sa oko 60 fabrika u zemlji, uz tendenciju stalnog rasta tog broja. Međutim, većina njih je proizvodila automobilske komponente samo kao dopunski deo proizvodnog programa, zbog čega njihovi direktori često nisu ni bili zainteresovani da investiraju u skupu opremu i alate koji bi dodatno podigli njihove kapacitete i kvalitet proizvoda (Gašić 2017, 60-61; Miljković 2017, 27-28; Palairret 1992, 900). U praksi je to dovodilo do nezavidne situacije u kojoj je *Crvena zastava* dobijala komponente niskog kvaliteta i uz stalne zastoje u njihovoj distribuciji, što je bilo dodatno zakomplikovano veoma razuđenom mrežom kooperanata, u skladu sa politikom „jugoslovenskog ključa“. Jedino rešenje kojim bi se izbegli česti zastoji na proizvodnoj traci *Crvene zastave*, bilo je u stalnom održavanju velikih zaliha svih komponenti koje su se proizvodile u zemlji, što je automatski povećavalo cenu proizvodnje automobila.¹⁵

ZAKLJUČAK

Analiza razvoja automobilske industrije u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji veoma je značajna za razumevanje stepena zavisnosti socijalističkih zemalja od stranih tehnologija i tehnološke pomoći, dok istovremeno otkriva da su problemi implementacije stranih tehnologija u socijalistički sistem bili mnogo veći nego što se inače misli i nego što su planeri tog vremena očekivali. Složenost automobilske industrije i njena povezanost sa čitavim nizom drugih industrijskih grana, nužno vode do situacije u kojoj se problemi iz kojeg god dela ove mreže prenose i u ostale povezane sektore, a to dalje uzrokuje česte prekide ili usporavanje proizvodnje, gubitke na različitim nivoima. U krajnjem, to sveukupno utiče na umanjenje profita fabrike i usporavanje ekonomskog razvoja čitave zemlje.

Upravljanje razvojem automobilske industrije i koordinacija sa drugim industrijskim granama predstavljala je gotovo nemoguću zagonetku za planere u socijalističkom ekonomskom sistemu, što donekle govori i o kontradiktornostima unutar samog sistema. U Čehoslovačkoj, uz njeno značajno predratno iskustvo u proizvodnji automobila, velike ambicije i ozbiljne planove o daljem unapređenju ove industrijske

14 HU OSA 300-10-2, Box 277. *Ekonomska politika*, 09. 11. 1963. Intervju sa Prvoslavom Rakovićem, direktorom *Crvene zastave*.

15 Ibid.

grane u skladu sa američkim modelom u godinama neposredno posle Drugog svet-skog rata, svi dalji koraci u tom pravcu bili su potpuno zaustavljeni posle promena u februaru 1948. godine, uvođenjem sovjetskog modela automobilske proizvodnje i up-ravljanja industrijom. Time je i dalja modernizacija automobilske industrije zaustavljena ili, u najmanju ruku, usporena za više od jedne decenije, čime je ova potencijalno kon-kurentna automobilska industrija, koja je imala realnu mogućnost da snažno nastupi na evropskom i svetskom tržištu, početkom 1950-ih godina svedena na nivo lokalnog proizvođača.

Relativno liberalnije ekonomske i političke okolnosti u Jugoslaviji, koje su se po-stepeno razvijale u godinama posle dramatičnih promena u leto 1948. godine, omogu-ćile su sasvim otvorenu komunikaciju jugoslovenske industrije sa zapadnim partne-rima, što je posebno bilo vidljivo u procesu osvajanja modernih tehnologija (Miljko-vić 2017, 23). Direktna posledica ove situacije je bio je i ubrzani razvoj automobilske industrije, koja je do sredine 1960-ih mogla biti opisana kao moderna industrijska gra-na sa velikim razvojnim potencijalom, iako svega deceniju ranije ovaj sektor gotovo da nije ni postojao. S druge strane, u zemlji nije bilo dovoljno stručne radne snage ko-ja bi bila u stanju da u potpunosti iskoristi mogućnosti najmodernijih mašina i alata, što je proizvodnju automobila učinilo preskupom, dok je finalni proizvod bio daleko ispod projektovanog kvaliteta. Istovremeno, uprkos razvoju svojevrsnog sistema so-cijalističke tržišne ekonomije, u Jugoslaviji je u potpunosti očuvan mehanizam cen-tralnog upravljanja. Ova nesrećna kombinacija je omogućila brzi razvoj automobilske industrije kao moderne i potencijalno profitabilne industrijske grane, dok je istovre-meno dalji razvoj i podizanje kvaliteta proizvodnje bio ugušen različitim odlukama i politikama poput „jugoslovenskog ključa“, koje nisu imale ekonomsko opravdanje.

Konačno, obe zemlje su uspele da proizvedu funkcionalne verzije „narodnih au-tomobila“, koji su odigrali važnu ulogu u motorizaciji društva i daljem ekonomskom razvoju. Međutim, suština je u tome da su ovi uspesi postignuti ili oslanjanjem na značajna prethodna iskustva u proizvodnji automobila, što je bio slučaj u Čehoslovač-koj, ili na stranu tehnologiju i investicije, što je bio jugoslovenski pristup. U oba slučaja se pokazalo da je, uprkos velikim ambicijama socijalističkih planera, sam socijalistički ekonomski i politički sistem imao takve inherentne kontradiktornosti da je implemen-tacija ovih planova bila ili potpuno nemoguća ili veoma problematična od samog po-četka. Takođe je činjenica da je u liberalnijem jugoslovenskom ekonomskom sistemu, uprkos problemima, ipak bilo moguće u kratkom roku uspostaviti potpuno novu i savremenu industrijsku granu u saradnji sa zapadnim partnerima, što je bilo nemo-guće i zamisliti u Čehoslovačkoj. U svakom slučaju, čini se da je put u komunizam, ma koliko specifičan, bio prepun rupa.

Izvori i literatura

Izvori:

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 108, Glavna direkcija savezne industrije motora (GDSIM)

HU OSA 300-10-2, Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Balkan Section: Albanian and Yugoslav Files, 1943-1994, Box 277

Statistical Yearbook of the League of the Nations (1937/38),
<http://digital.library.northwestern.edu/league/le0275ah.pdf>

Monografije:

- » Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- » Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
- » *DDR-Fahrzeuge*. Renningen: Garant Verlag GmbH, 2012.
- » Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa. 2010.
- » Edensor, Tim, *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford; New York: Berg Publishers, c2002.
- » Gašić, Ranka, “*Jugoslovenski Detroit*”: *Automobilska industrija u Kragujevcu 1953-1991*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.
- » Georgano, G. N. (ed.), *The Complete Encyclopedia of Motorcars, 1885 to the Present*. London: Ebury Press, 1973.
- » Jones, David W, *Mass Motorization and Mass Transit: an American history and policy analysis*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- » Kadarjan, Danijel, *Zastava automobili – priča o jednom brendu*. Novi Sad: Cekom books, 2010.
- » Lampe, John R., Prickett, Russell O. and Adamović, Ljubiša S., *Yugoslav-American economic relations since World War II*. Durham: Duke University Press, c1990.
- » Pizzolato, Nicola, *The Making and Unmaking of Fordism*. In: *Challenging Global Capitalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- » Siegelbaum, Lewis H, *Cars for Comrades: The Life of the Soviet Automobile*. Ithaca: Cornell University Press. 2008.

- » Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovnese popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- » Womack, James P, Daniel T. Jones and Daniel Ross, *The Machine That Changed the World: How Japan's Secret Weapon in the Global Auto Wars Will Revolutionize Western Industry*. New York, NY: Harper Perennial. 1991.

Članci i poglavlja u monografijama:

- » Denda, Dalibor. "Vojni faktor i izgradnja fabrike automobila u Kraljevini Jugoslaviji." *Tokovi istorije* 3-4 (2008): 9-27.
- » Đokić, Nebojša. "Vojnotehnička saradnja Kraljevine Jugoslavije i SAD". *Tokovi istorije* 1-2 (2009): 129-163.
- » Fauri, Francesca. "Surviving in the Global Market: 'Americanisation' and the Relaunch of Italy's Car Industry after the Second World War." *Contemporary European History* 21/1 (2012): 41-59.
- » Fauri, Francesca. "The Role of Fiat in the Development of the Italian Car Industry in the 1950's." *The Business History Review* 70/2 (1996): 167-206.
- » Fava, Valentina. "The Elusive People's Car: Imagined Automobility and the Production Practices along the 'Czechoslovak Road to Socialism', 1945-1968." u: *The Socialist Car. Automobility in the Eastern Bloc*. ur. Siegelbaum, Lewis H., 17-29. Ithaca and London: Cornell University Press, 2011.
- » Fava, Valentina. "Between American Fordism and 'Soviet Fordism': Czechoslovak Way Towards the Mass Production." u: *The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period*, ur. Balász Apor, Péter Apor, E. A. Rees, 49-64. Washington: New Academia Publishing. 2008.
- » Fava, Valentina. "COMECON Integration and the Automobile Industry: The Czechoslovak Case". *EUI Working Papers, MWP No. 2008/18*: 1-22.
- » Miljković, Marko. "Making automobiles in Yugoslavia: Fiat technology in the Crvena Zastava Factory, 1954-1962." *The Journal of Transport History* 38/1 (2017): 20-36.
- » Miljković, Marko. "Kako se kalio 'fića': jugoslovenski radnici i italijanska tehnologija u Crvenoj zastavi, 1955-1962." *Narodna umjetnost* 51/2 (2014): 71-94.
- » Miljković, Marko. "Automobilom na Jugoistok – automobili kao sredstvo nemačkog prodora u Kraljevinu Jugoslaviju." *Tokovi istorije* 2 (2011): 62-80.

- » Palairret, Michael. "Ramiz Sadiku: A Case Study in the Industrialization of Kosovo", *Soviet Studies* 44, no. 5 (1992): 897-912.
- » Smula, Johann. "The Party and the Proletariat: Škoda 1948-1953", *Cold War History* 6, no. 2 (May 2006): 153-175.
- » Vučetić, Radina. "Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)." *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (2012): 277-298.

Internet:

„Our Heritage“, <https://www.skoda-auto.com/world/heritage> (pristupljeno 25. 11. 2020)

Marko MILJKOVIĆ
Institute of Economic Sciences, Belgrade

ŠKODA AND CRVENA ZASTAVA: THE DEVELOPMENT OF THE AUTOMOBILE INDUSTRY IN CZECHOSLOVAKIA AND YUGOSLAVIA UNTIL THE MID-1960s

The paper presents two different "paths to communism", observed through a comparative analysis of the development of the automobile industry in Czechoslovakia and Yugoslavia, in the period between 1945 and the mid-1960s. The results of this analysis reveal that the changes, that took place in both countries during 1948, produced specific circumstances in which the Czechoslovak automobile industry almost ceased to exist due to the violent application of the Soviet model of production, while Yugoslavia managed to develop a modern automobile industry, relying on the support of the Italian company FIAT. Although both countries managed to produce their own "people's car", the structural shortcomings of the planned economy led to similar results, i.e. the quality of the car, which was below the projected quality.

IZAZOVI IZUČAVANJA EKONOMSKE ISTORIJE VOJVODINE – NA PRIMERU ŠTEDIONICE DUNAVSKE BANOVINE

166

Apstrakt: U radu se kroz analizu poslovanja Štedionice Dunavske banovine iz Novog Sada uočavaju brojni problemi koji prate izučavanje ekonomske istorije Vojvodine između dva svetska rata. Ovi problemi su, pre svega, posledica administrativnog položaja koji je Vojvodina imala unutar Kraljevine SHS/Jugoslavije, kada je bila dezintegrirana na oblasti ili integrirana sa šumadijskim delom Srbije u Dunavsku banovinu. Otuda je zaista teško rekonstruisati ekonomske odnose, finansijske mehanizme i rad institucija, s obzirom na njihov divergentan intenzitet i sadržaj koji su imali u odnosu na samu privredu Vojvodine. To se najbolje može uočiti i pratiti na primeru Štedionice Dunavske banovine, s obzirom da je nastala fuzionisanjem različitih oblasnih štedionica u cilju da postane nosilac privrednog razvoja Dunavske banovine. Na poslovanje štedionice podjednako su uticale političke promene u zemlji, kao i događaji izazvani Velikom svetskom ekonomskog krizom. Kako je svojom organizacionom mrežom bila zastupljena u svim većim mestima Banovine, trudila se da bude pokretač i nosilac sveopšteg privrednog razvoja. Za uspeh njenog poslovanja je, ipak, od presudnog značaja bio ljudski faktor, jer je umnogome zavisila od ljudi koji su je vodili. U tom kontekstu, njen rad su obeležile brojne zloupotrebe službenog položaja, ali i principijelan i dosledan rad ljudi koji su pokušali da ostanu izvan uticaja tekuće politike. Nužne reforme u njenom poslovanju zaustavio je početak Drugog svetskog rata.

Ključne reči: *bankarstvo, Vojvodina, Srbija, Dunavska banovina, Kraljevina Jugoslavija*

Izučavanje ekonomske istorije Vojvodine ima svoje specifičnosti s obzirom na državno-pravni status koji je imala u okviru Habsburške monarhije (potonje Austro-ugarske), gde su je i Beč i Budimpešta podjednako tretirali kao perifernu oblast koju

samo treba eksploatisati.¹ Našavši se 1918. godine u okviru novoosnovane Kraljevine SHS/Jugoslavije, situacija se gotovo ništa nije promenila, jer se nastavilo sa ustaljenom praksom. To se posebno da primetiti kod osnivanja novčanih zavoda, pri čemu nijedna vlast ne podstiče formiranje banke koja bi bila nosilac ekonomskog razvoja, već sve prepuštaju lokalnim vlasnicima kapitala, da se sami organizuju. Otuda je i istorijska građa za izučavanje ekonomske istorije dosta difuzna, usitnjena i rasuta po brojnim arhivama, kako na lokalnom tako i na državnom nivou.

Za vreme monarho-diktature, kada se i Kraljevina Jugoslavija našla na udaru svetske ekonomske krize, po prvi put se javlja inicijativa centralnih vlasti da se osnuju regionalne banke koje bi bile pokretači privrednog razvoja novoformiranih banovina. Kako je Vojvodina na osnovu Zakona o nazivu i podeli države na upravna područja (1929) ušla u sastav Dunavske banovine, doneta je odluka da se formira Štedionica Dunavske banovine sa sedištem u Novom Sadu, fuzionisanjem Štedionice Podunavske oblasti iz Smedereva i Štedionice Bačke oblasti iz Sombora.

Uvođenje banovina zvanično je pravdano “razbijanjem istorijskih pokrajina, premošćavanjem civilizacijskih barijera, bržim ekonomskim razvojem, boljim saobraćajnim vezama između krajeva koji su ušli u sastav novih teritorijalnih jedinica, stvaranjem zaokruženih privrednih područja i prevazilaženjem rascepanosti države na veliki broj oblasti” – sve u cilju što bolje integrisanosti jugoslovenskog prostora (Petranović i Zečević 1987, 304). Moglo bi se zaključiti da su banovine predstavljale pokušaj prelaska sa političkih sredstava integracije na ekonomske sadržaje povezivanja državne zajednice.

U teritorijalnu nadležnost Kraljevske banske uprave Dunavske banovine ušli su: Banat, Bačka, Baranja, Srem i severni deo Srbije – Stig i Šumadija sa Kragujevačkim srezom. Banovina je zauzimala površinu od 31.479 km², na kojoj je prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine živelo 2.387.495 stanovnika.²

1 Upisujući se na postdiplomske studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, daleke 1993. godine, odlučio sam, na predlog profesora Đorđa Stankovića i Ljubodraga Dimića, da svoju buduću naučnu karijeru posvetim ekonomskoj istoriji. U tom periodu su nastali i prvi radovi posvećeni ovoj „pomoćnoj“ naučnoj disciplini, koja se kod nas borila za svoje „mesto pod suncem“ u odnosu na tradicionalno poimanje „događajne“ historiografije i „političke“ ekonomije (Kršev, 1994, 22-23). Veliki uticaj na spoznaju osnovnih problema ekonomske istorije svakako su imali francuski strukturalisti na čelu s Fernanom Brodelom, koji su na primeru Mediterana ukazivali na divergentnost ekonomskih i političkih faktora (Brodel, 2001). Njihovi stavovi ubrzo su se pokazali ispravnim, kada sam počeo da se bavim ekonomskom istorijom Vojvodine između dva svetska rata.

2 *Statističku pregled Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1932.

Svetska ekonomska kriza, koja je izbila u vreme reforme u Kraljevini, ipak nije uspela ni tokom 1930. godine da dublje zahvati jugoslovensku ekonomiju. Primetan je bio jedino pad cena poljoprivrednih proizvoda, jer su one u najvećoj meri bile podložne pogoršanju privrednih prilika u inostranstvu³ (Mirković 1958, 332-375). Ali, to nije značilo da kraljevska vlada nije bila svesna da će i Jugoslavija uskoro doći pod udar krize – naprotiv. Ona je toga bila svesna i težila da, preventivno, kroz donošenje raznih zakonskih mera, pokuša da spreči slom domaće privrede. Tako su, tokom 1930. godine, doneti Zakon o kontroli poljoprivrednih proizvoda, Zakon o carinskoj tarifi, Zakon o berzama, Zakon o suzbijanju nedopuštene utakmice (konkurencije) i Zakon o trgovini.⁴

Kraljevska vlada je imala nameru da izvrši i reformu bankarskog sektora. U tom cilju, ona određuje dr Vladu Markovića, predsednika Udruženja banaka iz Beograda, da izradi nacrt za donošenje Zakona o bankama. Krajem 1930. godine, u redakciji V. Markovića, iz štampe izlazi brošura pod nazivom *Osnova za izradu predloga zakona o bankama*, na koju su sva profesionalna bankarska udruženja reagovala negativno. Primarni cilj zakona bio je uspostava državne kontrole nad privatnim finansijskim kapitalom, a tek nakon toga se mogla očekivati i zaštita novčanih zavoda od bankrotstva i svih neželjenih situacija koje je preživljavalo bankarstvo u svetu. Profesionalna bankarska udruženja nisu prihvatila ponuđeni patronat, izuzev državne garancije za sigurnost štednih uloga. Prema njihovom mišljenju, ovo ne predstavlja odredbu koja bi činila okosnicu posebnog zakona, već je dovoljno da uđe kao dopuna odeljka o akcionarskim pravima u okviru Zakona o trgovini.⁵ Vlada je, nakon ovakvog stava finansijskih krugova, odustala od projekta za donošenje Zakona o bankama, koji je, po svemu sudeći, trebalo preventivno da zaštiti bankarstvo od eventualnih posledica krize.

Na početku 1931. godine, u Kraljevini Jugoslaviji je registrovano ukupno 686 novčanih zavoda, od čega su 633 bila privatne akcionarske banke, 48 samoupravne oblasne štedionice i 5 državne privilegovane banke. Dunavska banovina je u ovom periodu imala 157 banaka, 120 štedno-kreditnih zadruga i 5 samoupravnih oblasnih štedionica, odnosno oko 25% svih novčanih zavoda iz zemlje imalo je sedište u ovoj banovini – ne računajući banke iz Beograda. Ovi novčani zavodi su u periodu povoljne konjunktore raspolagali sa oko 40% kreditnog potencijala koji je zahtevala privre-

3 U periodu pre krize 1929–1931. u Jugoslaviji je najbrojniji ekonomski aktivan sloj stanovnika - poljoprivrednici, doveden na granicu egzistencije. Uz prezaduženost kod banaka, sada su ih pratile i tzv. "makaze cena", odnosno, cene poljoprivrednih proizvoda pale su za 56%, a industrijskih za 25%. Ovaj je raspon u godinama krize bio još izraženiji.

4 Zbirka zakona, sv. 135, izdaje Gojko Niketić, Beograd 1931.

5 *Jugoslovenski dnevnik*, 3. januar 1931.

da Banovine, ali koji se u uslovima krize i depresije nije pokazao dovoljnim (Starčević 1939, 13). Kako je glavni izvor prihoda u Banovini bila poljoprivreda, od koje je živelo oko 1,7 miliona (75%) stanovništva, krediti selu bili su neophodni, a sitne bankarske radnje i zadruge za međusobno pomaganje i štednju, koje su poslovale sa ograničenim delokrugom rada nisu predstavljale nikakav privredni regulativ i oslonac. Slična je situacija bila i sa novčanim zavodima registrovanim kao akcionarska društva, koja su srazmerno imala više sredstava za kreditiranje, ali su usled čestih bankrotstava izazivali opšte nepoverenje u javnosti, posebno u šumadijskom delu Banovine.⁶

Sredinom maja 1931. godine, u skladu sa proklamovanom politikom, Ministarstvo unutrašnjih poslova donosi odluke o ukidanju oblasnih štedionica i daje odobrenje (za svaku banovinu posebno) za donošenje pravilnika o osnivanju banovinskih štedionica. Tako je, dekretom, među poslednjima, osnovana i Štedionica Dunavske banovine (ŠDB), 27. juna 1932. godine, fuzionisanjem Štedionice Podunavske oblasti iz Smedereva i Štedionice Bačke oblasti iz Sombora, sa sedištem centrale u Novom Sadu.⁷ Pored Sombora i Smedereva, Štedionica je imala filijale u Pančevu, Petrovgradu (V. Bečkerek), Kragujevcu, Rumi, Beloj Crkvi i poslovnu jedinicu u Aranđelovcu, tako da je sa svojom organizacionom mrežom obuhvatala čitavu Banovinu.

Cilj osnivanja Štedionice Dunavske banovine bio je da svojim poslovanjem omogućí unapređenje celokupnog privrednog života u Banovini, posebno stavljajući naglasak na poljoprivredu i selo, da razvija duh štednje i da pruži priliku kako pojedincima tako i ustanovama da svoje uštedevine "sigurno i plodonosno" ulažu (Stanić 1931, 124).⁸ Štedionicom je upravljao Upravni odbor od dvanaest članova, koje je postavljao ban. Mandat članovima uprave trajao je tri godine, ali ih je ban mogao smeniti po svom nahođenju. Pored Upravnog odbora, postojali su i Nadzorni odbor od pet članova i

6 Arhiv Vojvodine (AV), Fond Kraljevske banske uprave Dunavske banovine (F 126), II - 21144 Izveštaj načelnika Požarevačkog sreza br. 16.065 od 5. maja 1930. godine upućen KBUDB - upravnom odeljenju (II) o situaciji u srezu, u kom se između ostalog kaže: "Trebalo doneti savremeni zakon o akcionarskim društvima, po kome treba kazniti smrću članove upravnih odbora i nadzornih odbora novčanih zavoda, koji namerno - u cilju svoga bogatjenja upropaste novac ulagača. U Požarevcu je propala Okružna banka, milioni su ulagačima propali, a time je doveden u pitanje i opstanak ostalih novčanih zavoda, čije su uprave časne i poštene, te narod svoju uštedevinu počinje da zakopava u zemlju, a ne daje u banke radi pomaganja narodne privrede i ako je naša država sve oskudnija u kapitalu".

7 AV, Fond Štedionice Dunavske banovine (F 127). Pravilnik o osnivanju ŠDB.

8 Stanje štednih uloga za 1930. godinu kod vojvođanskih novčanih zavoda iznosilo je oko 1.500 miliona dinara, dok kod zavoda u šumadijskom delu Banovine ono nije prelazilo 50 miliona dinara. Na 1 din. štednog uloga u šumadijskom delu Banovine, dolazilo je 30 din. štednje u vojvođanskim novčanim zavodima.

Izvršni odbor od tri člana, koji je obavljao tekuće poslove – odobravao menične kredite do 10.000.- dinara i hipotekarne kredite do 25.000.- dinara. Veće iznose kredita, preko ove granice, odobravao je Upravni odbor. Kontrolu nad radom ŠDB vršio je ban preko svog stalnog komesara, koji je prisustvovao svim sednicama Upravnog i Izvršnog odbora. Komesar je imao pravo veta, odnosno obustavu izvršenja odluke organa uprave ako je smatrao da se ista protivi državnim interesima ili je u suprotnosti sa Pravilnikom Zavoda. Godišnje izveštaje o radu Štedionice Upravni odbor je podnosio banu na potpis.

Poslovi koje je Štedionica Dunavske banovine prema svom Statutu obavljala bili su sledeći⁹:

- primanje uloga na štednju,
- rad po tekućim računima,
- plaćanje računa svojih komitenata u zemlji i inostranstvu,
- davanje lombardnih i hipotekarnih kredita,
- eskont i reeskont menica,
- promet nekretnina i
- promet državnih hartija od vrednosti.

Pored bankarskih poslova, Štedionica je preuzela nadzor nad smederevskim Silosom, eksploataciju mineralne vode Knjaz Miloš, a kasnije i celokupnu Bukovičku banju, izgradila Hotel Grand na Hvaru i zgradu škole u Vajskoj.

Štedionica Dunavske banovine zvanično je počela sa radom 1. decembra 1932. godine, preuzevši aktivu i pasivu oblasnih štedionica u Smederevu i Somboru, i od njihovih osnovnih kapitala, koji su iznosili pet miliona, formirala svoj početni kapital u iznosu od 10 miliona dinara. Ona nije bila akcionarsko društvo i nije delila dividendu, već je čisto ostvarenu dobit raspoređivao ban svojim ukazima. Za rad Štedionice garantovala je i odgovarala banska uprava.

Međutim, sam čin preuzimanja aktive i pasive od oblasnih štedionica nije bio lak – u Smederevu je to obavljeno za tri sata, dok je u Somboru za to bilo potrebno pet dana. Oblasna štedionica u Smederevu, koja je osnovana 7. marta 1927. godine, nije osećala probleme koji su zadesili bankarstvo u severozapadnim delovima zemlje tokom 1931. i 1932. godine. Ona u ovom periodu beleži stalni porast štednih uloga – na dan 31. decembra 1931. štednja je iznosila 7,09 miliona, dok je na dan primopredaje, 30. no-

9 AV, F 127. k 67, Izmene u Pravilniku i Pravilima ŠDB.

vembra 1932, ona bila 11,03 miliona dinara, što predstavlja povećanje za 65%. Iako je Štedionica Podunavske oblasti imala svoje dubioze u slučajevima izgradnje Silosa (sa preduzimačem Matijom Blehom), podizanja fabrike šećera u Godominu (sa veleposednikom Aleksandrom Laslom), kao i pronevere bivšeg predsednika Upravnog odbora Jovana Teodorovića, očuvano je poverenje ulagača. Ono se moglo steći i očuvati samo uz pomoć državnih i privilegovanih banaka, pa se u jednom izveštaju Štedionice navodi "moramo sa zahvalnošću istaći da smo sve ovo mogli da prebrodimo predusretljivošću Narodne banke i Privilegovane agrarne banke".¹⁰ Sa više nego povoljnim kreditima od državnih novčanih ustanova u ukupnom iznosu od 4,85 miliona dinara i uz kamatnu stopu od 5% (niža od eskontne stope Narodne banke), manjkovi u poslovanju oblasne štedionice su lako pokriveni, tako da njena likvidnost nikada nije dovedena u pitanje. Primopredaja između Štedionice Podunavske oblasti, kao predatelja, i Štedionice Dunavske banovine – Filijale Smederevo, kao primaoca, obavljena je 2. decembra 1932. godine, bez ikakvih primedbi na sačinjen zapisnik. Sa danom predaje aktive i pasive, prestale su i funkcije dotadašnjeg Upravnog odbora ove oblasne štedionice.¹¹

Istog dana trebalo je da se izvrši i primopredaja Štedionica Bačke oblasti iz Sombora u korist Štedionice Dunavske banovine – Filijale Sombor. Međutim, to se nije dogodilo jer je uprava oblasne štedionice, taktizirajući, uložila poslednjeg dana svoga samostalnog delovanja (30. novembra) žalbu na odluku bana Dunavske banovine od 24. novembra 1932, o predaji aktive i pasive novoformiranoj ŠDB. Članovi uprave Štedionice Bačke oblasti (Dimitrije Mita Klicin, dr Dušan Jojkić, Stevan Nikolić i Pavle Žihlavski), izjavljuju ovlašćenim predstavnicima Štedionice Dunavske banovine (dr Josif Veselovski, Petar Savić, Sava Budišin i Andrija Filipović) da su izdali naređenje o pravljenju bilansa sa 30. novembrom, ali da, usled predate žalbe i u očekivanju odgovora, ne mogu izvršiti predaju oblasne štedionice.¹² Tri dana kasnije, u prostorije somborske štedionice dolaze, pored prestavnika ŠDB, delegat banske uprave (Dragoljub Grbić) i predstojnik gradske policije (Aleksandar Cvetković). S obzirom da niko od članova Upravnog odbora Štedionice Bačke oblasti nije bio prisutan, policija je pozvala dva građanina ("stručnjaka") da u svojstvu svedoka prisu-

10 AV, F 127. k 70, Izveštaj predsednika Upravnog odbora Štedionice Podunavske oblasti, Dimitrija Ljotića, o radu Štedionice za prvih 11 meseci 1932. godine – banu Dunavske banovine od 22. maja 1933.

11 isto, Zapisnik o primopredaji Štedionice Podunavske oblasti, koju su predstavljali Dimitrije Ljotić, dr Vladimir Margan i Bogdan Todorović, i ŠDB koju su zastupali Stanko Lazić i Svetislav Kuzmanović od 2. decembra 1932. Gotovinski saldo u blagajni iznosio je 55.556,50 dinara.

12 isto, Zapisnik o predaji Štedionice Bačke oblasti od 2. decembra 1932.

stvjuju primopredaji. Uprava oblasne štedionice je u međuvremenu povukla nalog za izradu bilansa, tako da je izrada istog trajala još pet dana. Zbog svega navedenog, Štedionica Dunavske banovine je *de facto* otpočela sa radom 10. decembra 1932. godine.¹³

Za razliku od privatnog bankarstva, Štedionica je u periodu od 1933. do 1935. godine dobro poslovala, sa evidentnim povećanjem kako obima poslovanja, tako i same dobiti. Stanje štednih uloga je na dan 31. decembra 1933. iznosilo 30.394.704,39 dok je na kraju 1934. godine štednja iznosila 32.842.706,28 dinara. Osim kreditiranja fizičkih lica, Štedionica je investirala i u opštine, zadruge i zadružne saveze u Banovini, a u manjoj meri i u privatne novčane zavode. Njena aktivna sredstva (93.332.936,69) bila su raspoređena na dan 31. decembra 1934:

kod 95 opština i samoupravnih tela	11.345.221,12	12,2%
kod 86 zadruga i zadružnih saveza	18.287.720,24	19,6%
kod novčanih zavoda	759.991,00	0,8%
kod 2.314 privatnih lica	47.714.480,94	51,3%
u nekretninama	8.970.295,94	9,6%
u gotovini	6.255.227,45	6,5%

Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1934.

Izvor: AV, F 127. k 67

Uprava Štedionice je nastojala da podjednako kreditira čitavu teritoriju Banovine, ali kako se navodi u izveštaju upućenom banu – „šumadijski srezovi i Banat usled velike udaljenosti, nisu se mogli javljati za zajmove, pa naravno ni dobijati iste”.¹⁴

Tokom 1934. godine pokazalo se da je investicija od 3,7 miliona dinara u smederevski Silos bila potpuni promašaj. Iako je Silos je imao izuzetno geografsko opravdanje za izgradnju na toj lokaciji, usled centralnog mesta za slivove Dunava, Tise, Save i Morave, koji su obezbeđivali najjeftiniji transport i pokrivali najveće žitnice u Kraljevini, ipak, izgradnja Silosa nije bila zasnovana na realnim ekonomskim osnovama, nego, prema mišljenju opozicije i pojedinih savremenika, „težnjom ka centralizaciji poslova u prometu žitaricama“ (Bićanić 1938, 153-154). Zato je i Narodna banka postavila uslov da će kreditirati samo one privredne organizacije koje će deponovati žitarice u

13 isto, Zapisnik o primopredaji Štedionice Bačke oblasti iz Sombora od 5. do 9. decembra 1932. godine. “Sirovi” bilans oblasne štedionice, izradio je po naređenju za pet dana knjigovođa Kiselički. Stanje gotovine koja je evidentirana u blagajni iznosilo je 319.430,50 dinara.

14 AV, F 127. k 67, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za Bana Dunavske banovine od 28. februara 1935.

Smederevu.¹⁵ Međutim, usled nepostojanja želje za saradnjom ostalih žitorodnih krajeva, Silos je jedino kooperirao sa Oblasnim savezom zemljoradničkih zadruga iz Smedereva. Ako se tome dodaju i nerealno visoki zaračunavani troškovi transporta, koji su padali na teret proizvođača, sasvim je jasno zašto je Smederevo prestalo da bude glavni žitarski distributivni centar. Osim toga, njegova šira regija nije bila isključivo žitorodna, tako da su kapaciteti Silosa od 300 vagona bili gotovo prazni. Dobit koju je ostvario Silos za 1934. godinu iznosila je samo nepunih devet hiljada dinara.¹⁶

Štedionicu Dunavske banovine su značajno pogodile i mere iz uredbi o zaštiti zemljoradnika, jer je moratorijum o vraćanju kredita proširen i na zemljoradničke zadruge i saveze. Isto tako, bio je sve veći broj pojedinaca koji su uzimali kredit kao zanatlije i trgovci, ali kad ga je trebalo vraćati, te su se iste osobe pojavljivale sa opštinskim uverenjima da su zemljoradnici.¹⁷ Najveći dužnik ŠDB bio je Savez zemljoradničkih zadruga proizvođača šećerne repe iz Smedereva, čiji je predsednik bio Dimitrije Ljotić. Prema nasleđenom sporazumu između Štedionice Podunavske oblasti i Saveza reparskih zadruga, Štedionica Dunavske banovine je morala da finansira sav posao oko proizvodnje i prerade šećerne repe, prodaje šećera i da pokriva režijske troškove. Na investiranja sredstva nije se smela zaračunavati kamata i provizija. Odnosi između ŠDB i Saveza kulminirali su kada je Kosta Mitrović, upravnik filijale u Smederevu, bez znanja i odobrenja Upravnog odbora Štedionice, isplatio 2,2 miliona dinara za finansiranje kampanje šećerne repe u 1933/34. godini. Time je, na jednoj strani, lišio mogućnosti ŠDB da, pre isplate, ugovorom obezbedi svoja prava i garancije, dok je, na drugoj strani, omogućio Savezu da on diktira uslove ugovora o finansiranju i vraćanju sredstava. Sam ugovor nije davao realne garancije za izvršenje obaveza niti sankcije za neizvršenje istih, tako da je uprava mogla da konstatuje još jednu dubiozu, te da zbog nesavesnog poslovanja otpusti upravnika svoje filijale.¹⁸

Sve veće malverzacije kreditnih dužnika Štedionice i sporost aparata banske uprave da to spreči prouzrokovali su još veće dubioze, na što su državne-privilegovane banke (Državna hipotekarna banka, Privilegovana agrarna banka i Narodna banka)

15 Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS), Izveštaj Upravnog odbora NBKJ za 1934, XXVIII.

16 AV, F 127. k 67, Izveštaj za 1934. godinu ŠDB - Filijale Smederevo.

17 isto, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1934. godinu. U Izveštaju se navodi da su najveći dužnici ŠDB: Savez reparskih zadruga iz Smedereva, Odžačka štedionica, Srpska privredna zadruga iz Iriga i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga iz Novog Sada.

18 AV, F 127. k 70, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB banu Dunavske banovine od 2. novembra 1933. i 6. jula 1934. Znajuci da je ova transakcija realizovana u režiji Dimitrija Ljotića, uprava ŠDB ga je tužila za izmirenje svojih ličnih dugova po tekucem racunu koji su iznosili 106.700 dinara.

odgovorile potpunom obustavom svih oblika kreditiranja Štedionice Dunavske banovine. "Zbog nemanja ovih veza, uprava je bila prinuđena da drži veće gotovinske iznose u blagajnama, kako bi bila prema svakom verovniku likvidna i Štedionici očuvala njen dobar ugled i renome".¹⁹ Od 1935. godine Štedionica Dunavske banovine bila je prepuštena ljudima koji su je vodili, deleći sudbinu ostalih privatnih novčanih zavoda.

Usporen povratak privatnog bankarstva na ekonomsku scenu doprineo je da javno-pravne štedionice postanu nezamenljiv faktor u privrednom životu Kraljevine Jugoslavije. Primer Štedionice Dunavske banovine potvrdio je pravilo da prosperitet bankarstva ne zavisi u tolikoj meri od postojeće zakonske regulative i državnog intervencionizma, koliko od iskustva i renomea ljudi koji upravljaju novčanim zavodom. Rukovodstvo Štedionice na čelu sa Stankom Lazićem, dr Milanom Petrovićem, Ljubomirovom Miloševićem i Nikolom Tanurdžićem, u uslovima nove privredne politike, doprinelo je velikom ugledu ove ustanove. U odnosu na 1934. godinu, štedni ulogi su se na kraju 1937. godine uvećali za 120%, a Štedionica se po visini sredstava prikupljenih od građana, u odnosu na ostale javno-pravne štedionice, nalazila na drugom mestu u zemlji.

Š T E D I O N I C A	Stanje uloga na dan 30. XII 1937.
Štedionica Savske banovine - Zagreb	114.816.331.-
Štedionica Dunavske banovine - Novi Sad	73.298.104.-
Štedionica Uprave grada Beograda - Založni zavod Beograd	53.433.534.-
Štedionica Primorske banovine - Split	10.416.190.-
Štedionica Vardarske banovine - Založni zavod Skoplje	1.510.112.-

Izvor: *Vesnik*, god. V, br. 1-2, Zagreb 1938.

Kao na većinu novčanih zavoda u zemlji, na Štedionicu Dunavske banovine nepovoljno je delovala Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova (ULZD). Ipak, zahvaljujući povoljnim prilikama na novčanom tržištu i selektivnoj kreditnoj politici, sve godine u periodu 1935-1939. donosile su dobitak u poslovanju. Štedionica je bila jedan od retkih novčanih zavoda u zemlji čije je rukovodstvo samoinicijativno, posle stupanja na snagu ULZD, odlučilo da nastavi sa odobravanjem kredita poljoprivrednicima. Doduše, Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova je predviđala da zemljoradnici

19 AV, F 127. k 67, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1934.

moгу dobiti zajam, ali samo uz intabulaciju nepokretnosti i to isključivo putem Privilegovane agrarne banke. Preko Štedionice Dunavske banovine, poljoprivrednik je mogao dobiti kredit uz garanciju jednog žiranta ili ako mu gruntovnica nikada nije bila pod teretom.

Prema rasporedu plasmana, Štedionica je zaključno sa 1937. godinom imala sredstva kod:

110 opština i samoupravnih tela	8.126.785,28	8,33%
116 zadruga i zadružnih saveza	21.099.000,64	21,61%
22 novčana zavoda	5.871.466,88	6,01%
4.125 privatnih lica	38.472.091,18	39,40%
Privilegovane agrarne banke	8.953.672,67	9,16%
u nekretninama	6.267.312,76	6,41%
u gotovini	8.873.235,83	9,08%

Izvor: AV, F 127. k 67, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1937.

Najveće probleme u svom poslovanju Štedionica je imala sa smederevskim Silosom, eksploatacijom mineralne vode Knjaz Miloš i Bukovičkom banjom. Iskorišćenost kapaciteta Silosa nikada nije prelazila 40%, iako su prinosi od žetve pšenice i berbe kukuruza u 1937. i 1938. godini bili rekordni (maksimum iskorišćenosti silosovih kapaciteta bio je 1937. godine, kada je uskladišteno 125 vagona žitarica). Jedini komitent Silosa ostao je PRIZAD, što znači da je Silos samo od njega primao žitarice, a od države ostvarivao proviziju koju mu je ona prema svom nahodanju uplaćivala. Tako je, na primer, za 1937. godinu Silos ostvario prihod u iznosu od 121.420,50 dinara, s tim što je Štedionica morala da na ime njegovih troškova otpiše 170.745,56 dinara. Neprofitabilne odnose Štedionica Dunavske banovine imala je i sa eksploatacijom mineralne vode Knjaz Miloš. Zastarele mašine i neadekvatna instalacija (proces je zavisio od opštinskog vodovoda i privatne električne centrale), omogućavali su da dnevna proizvodnja maksimalno dostiže 3.500 litara. Tehničko-tehnološka obnova bila je neophodna, jer su isti kapaciteti izvora u Rogaškoj slatini omogućavali proizvodnju i do 30.000 litara dnevno. Investicija Štedionice u eksploataciju mineralne vode u 1937. godini iznosila je 1,56 miliona dinara, ali po nalogu bana taj iznos nije smeo ući u godišnji bilans. Pored navedenih, problem su predstavljala i dubiozna potraživanja od tzv. "većitih dužnika", koji su se koristili raznim zakonskim uredbama i mahinacijama u cilju neizmirenja svojih obaveza.

Na kraju 1937. godine, najveći dužnici su bili:

- Savez zemljoradničkih zadruga iz Novog Sada (11.338.200)²⁰
- Savez reparskih zadruga iz Smedereva (2.356.000)
- Opština Begeč (1.754.190)
- Opština Bajmok (579.400) i
- Opština Prigrevica (511.000)

ŠTEDIONICA DUNAVSKE BANOVINE - NOVI SAD					
RAČUN BILANSA NA DAN 31. DECEMBRA 1937. GODINE					
AKTIVA	Dinara	p.	PASIVA	Dinara	p.
Gotovina	6,826.266	06	Osnovna glavnica	10,000.000	-
Vrednosni papiri	1,591.260	-	Rezervni fond	2,909.282	07
Menice	16,045.189	-	Penzioni fond	1,692.815	06
Dužnici	49,693.988	40	Ulozi na štednju	35,663.342	66
Razni zajmovi	4,498.613	89	Verovnici	42,770.363	31
Nekretnine	6,267.312	76	Reeskont	231.375	-
Inventar	836.671	08	Razna pasiva	2,812.115	42
Razna aktiva	9,548.222	37	Prenosne stavke	290.818	10
Prenosne stavke	2,254.041	68	Verovnici po garancijama	100.000	-
Dužnici po garancijama	100.000	-	Polagači depozita	82,111.178,72	
Depozit	82,111.178,72		Dobitak	1,193.452	62
	97,663.565	24		97,663.565	24

Izvor: Vesnik, god. V, br. 6-7, Zagreb 1938.

Upravni odbor ŠDB je, na sednici održanoj 8. februara 1938. godine, usvojio bilans poslovanja za 1937. godinu i po prvi put, a na osnovu člana 54. Pravilnika o radu, predložio da se ostvareni dobitak raspodeli na sledeći način:²¹

1. Da se dotira penzionom fondu činovnika iznos od 100.000 din.

20 AV, F 127. k 68, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1938. U Izveštaju Upravnog odbora ŠDB za 1938. godinu, navodi se da je Savez zemljoradničkih zadruga iz Novog Sada likvidirao svoj dug prema Štedionici tako što je platio 70% od vrednosti duga, dok je 30% duga ŠDB otpisala. Za uzvrat, Štedionica je od Poštanske štedionice dobila kredit od 10 miliona dinara uz 3% godišnje kamate, kao nadoknadu za učinjene ustupke Savezu, a plasirajući ova sredstva po 10%, ŠDB je u potpunosti pokrila gubitke nastale otpisom duga.

21 AV, F 127. k 68, Izveštaj sa sednice Upravnog odbora ŠDB upućen banu Dunavske banovine od 9. februara 1938.

2. Da se ostavi na raspolaganje Upravnom odboru iznos od 93.452,62 dinara radi isplate nagrade činovnicima za prekovremeni rad.
3. Da se deponuje u rezervni fond iznos od 857.966 dinara, čime bi se, prema Pravilima ŠDB, postiglo potrebno stanje fonda od 5% u odnosu na iznos tuđih sredstava koje je Zavod posedovao.
4. Da se ostatak od 142.034 dinara stavi na raspolaganje banu "kao i ranijih godina ... za opšte korisne svrhe".

Posle punih pet godina "vernosti" banskoj upravi i bezuslovne predaje čistog dobitka na raspolaganje banu, Upravni odbor Štedionice Dunavske banovine po prvi put nije bio spreman da celokupni iznos ostvarene dobiti preda banu. Ne nalazeći se već duže vreme pod zaštitom državnih organa i poslujući poput ostalih privatnih novčanih zavoda, sasvim je opravdano uprava Štedionice zahtevala da ona bude ta koja će odlučivati kako i na koji način bi se raspodelila ostvarena dobit. Bio je ovo očigledan primer namere da se konačno stane na put centralizmu u privredi i krajnjoj samovolji upravnih vlasti. Međutim, banska uprava je na ovaj korak uprave poslala svoju inspekciju sa zadatkom da izvrši reviziju poslovanja Štedionice, kako u centrali u Novom Sadu tako i po filijalama u Smederevu, Somboru, Petrovgradu, Kragujevcu i Arandjelovcu. Cilj kontrole je bio da utvrdi ispravnost prikazanog bilansa za 1937. godinu i opravdanost predloga uprave Štedionice o raspodeli ostvarene dobiti.²²

Godišnji izveštaji o radu, koje je Upravni odbor Štedionice do tada slao banskoj upravi, bili su prikazivani kumulativno – na nivou celine, odnosno nisu sadržali bilanse po filijalama. Izvršena kontrola pokazala je neujednačenu sliku bankarskog poslovanja i donela pravu sliku o stanju u organizacionim delovima Štedionice Dunavske banovine:²³

1. Rezultat rada filijale u Smederevu predstavljao je gubitak od 101.022,41 dinara, a pregledom završnih računa ustanovljen je potpuni neuspeh u pogledu prikupljanja uloga na štednju tj. konstantovan je stalni pad štednih uloga.²⁴ S obzirom na nepostojanje slobodnih sredstava prikupljenih od štednje, filijala se koristila sredstvima centrale u ukupnom iznosu od preko 14 miliona dinara (više nego sve ostale filijale zajedno), a iskoristila je i lombardni kredit od Narodne banke u iznosu od dva miliona dinara. Filijala je nekontrolisano odobravala kredite, tako da su samo

22 AV, F 126. VIII - 3219, Naređenje Kraljevske banske uprave Dunavske banovine od 11. aprila 1938. godine o kontroli ŠDB koju je izvršio viši trgovinski pristav Teodor Starčević.

23 AV, F 127. k 68, Izveštaj o kontroli rada ŠDB od 28. aprila 1938.

24 isto, Stanje štednih uloga 31. decembra 1936. iznosilo je 1.426.311. dinara, a godinu dana kasnije 1.333.652. dinara.

utuženi predmeti iznosili preko 8,7 miliona dinara. Gotovo neverovatno je zvučalo objašnjenje rukovodstva filijale “da je uzrok postojećeg stanja to što se banka nalazi u istoj zgradi sa sudom i poreskom upravom, te može biti da narod zbog ove dve institucije zaobilazi i Štedionicu”.

2. Filijala u Somboru bila je jedina koja je poslovala sa dobitkom (607.622,83) i sa porastom štednih uloga u 1937. godini za preko tri miliona dinara, tako da je štednja iznosila 23.249.913,98 dinara. Najveći dužnici filijale su bili Apatinsko-sončanska vodna zadruga sa 2.231.040. dinara i Pančevačka kreditna banka sa 680.442. dinara (koje nisu bile tužene, nego su redovno otplaćivale svoj dug), a radi obezbeđenja stavljene su pod hipoteku dve bančine zgrade u Pančevu i 483 jutra zemlje u Staroj Moravici (ukupna tržišna vrednost ovih nekretnina bila je 5,5 miliona dinara).
3. Filijala u Petrogradu je poslovala sa gubitkom prouzrokovanim uvećanim režijskim troškovima od 98.622 din, ali je u odnosu na početak godine zabeležila porast uloga na štednju sa 407.942,19 na 1.104.247,44 dinara. Utuženih potraživanja ova filijala nije imala, iako se iznos odobrenih kredita u odnosu na prethodnu godinu povećao sa 687.000 na 3,27 miliona dinara.
4. Filijala u Kragujevcu je takođe poslovala sa gubitkom u iznosu od 135.052 din, ali i sa приметnim rastom štednih uloga sa 255.495,65 na 343.333,80 dinara. Račun sumnjivih i spornih potraživanja iznosio je 55.221 dinara, što je ova filijala preuzela od filijale u Smederevu.
5. Rad poslovne jedinice u Aranđelovcu okončan je na kraju 1937. godine sa gubitkom od 92.514,83 dinara. Prema mišljenju kontrole, negativno poslovanje bilo je rezultat rada Bukovičke banje i van sezone, na čemu je insistirala sama banska uprava.
6. Centrala Štedionice Dunavske banovine u Novom Sadu završila je godinu sa dobitkom od 1.013.041 dinara. Kretanje glavnih bankarskih poslova pokazivalo je stalni napredak, tako da su štedni ulozi povećani za 10% (sa 8.818.707. na 9.632.195. dinara), dok je suma ukupno odobrenih kredita iznosila 31,4 miliona dinara. Centrala je u svojoj kreditnoj politici davala prioritet novčanim zavodima koji su imali menice kod Privilegovane agrarne banke, a između ostalog finansirala je i izgradnju zgrade Sokolskog društva u Novom Sadu i štamparije Dunavske banovine, kao i zgrade banovinske škole u Vajskoj. Utužena potraživanja iznosila su 1,78 miliona dinara i u većini slučajeva su preuzeta od oblasnih štedionica u Smederevu i Somboru, tako da svojih dubioza centrala u Novom Sadu i nije imala.²⁵

25 isto, Kuriozitet je svakako, da se na listi tuženih privatnih lica za neizmirivanje obaveza prema ŠDB nalazilo i ime bivšeg bana Dunavske banovine – senator Dake Popovića.

Završavajući izveštaj o kontroli organizacionih delova Štedionice Dunavske banovine, komisija je konstatovala da bilans za 1937. godinu potpuno odgovara stvarnom stanju, te da se predložena raspodela ostvarene dobiti od strane uprave Štedionice može prihvatiti. Takođe je skrenuta pažnja banskoj upravi na nužnost povećanja fondova, kako rezervnog tako i za sumnjiva i sporna potraživanja, kao i iznalaženje mogućnosti za profitabilniji rad Filijale Smederevo.

Upravni odbor Štedionice Dunavske banovine je trebalo da, na predlog bana Svetislava Rajića, krajem 1938. godine izradi finansijsku konstrukciju za ponovnu kolonizaciju severne Bačke – u cilju sprečavanja ekonomske penetracije neslovenskog življa. Operacija naknadne kolonizacije pogranične oblasti od strane nacionalnog etnikuma svodila se na kupovinu zemljišta, za šta je trebalo izdvojiti, putem dugoročnih kredita, iznos od 12 miliona dinara. Štedionica nije mogla sama da obezbedi predviđena sredstva, te se u tu svrhu obraćala pojedinim ministarstvima i većim novčanim zavodima u Beogradu. Međutim, čitava stvar je propala “jer su računске cifre i kamatni obračuni bili uvek važniji od ma kakvog, pa i najkрупnijeg, nacionalnog interesa.”²⁶

179

Poslovanje Štedionice Dunavske banovine, poput ostalih novčanih zavoda u zemlji, bilo je pod uticajem razvoja spoljnih i unutrašnjih političkih događaja. Opšta ekonomska i finansijska kriza primorala je ovu ustanovu da pređe na restriktivno poslovanje, kako u pogledu davanja kredita i mogućnosti da ulagači slobodno raspolažu svojom ušteđevinom (ograničenja su dovela do evidentnog smanjenja štednje) tako i u racionalizaciji broja zaposlenih. Na rad Štedionice nepovoljno je uticala i neažurnost Privilegovane agrarne banke (bio joj je predat menični portfelj zemljoradničkih dugova u iznosu od 8,02 miliona dinara), koja ni za tri godine nije obračunala njena potraživanja.²⁷ Osim navedenog, Štedionica Dunavske banovine je imala i jednu veliku dubiozu – morala je da otpiše 50% svojih potraživanja od Saveza vodnih zadruga u iznosu od 757.760 dinara.

26 Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918-1941*, Novi Sad, 1968, 270-272.

27 U međuvremenu su 3%-tni bonovi (obveznice), koje bi novčani zavodi trebali da dobiju za likvidaciju zemljoradničkih dugova, izgubili na vrednosti, jer su se na tržištu novca i berzama prodavali za 78% od njihove nominalne vrednosti. (Prim B.K.)

Prema godišnjem bilansu za 1939. godinu, Štedionica je uspela da ostvari čist dobitak od 1.001.791,84 dinara. Njena sredstva bila su plasirana kod:

71 opštine i samoupravnih tela	15.200.860,98	12,42%
66 zadruga i zadružnih saveza	8.137.855,37	6,64%
32 novčana zavoda	13.050.094,31	10,65%
4.491 privatnog lica	46.257.178,66	37,75%
Privilegovane agrarne banke	8.020.163,63	6,55%
nekretnine	9.120.862,92	7,44%
gotovina	20.529.914,83	16,75%
hartije od vrednosti	2.206.110,00	1,80%

Izvor: AV, F 127. k 67, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1939.

180

Pitanje rentabilnosti rada organizacionih delova postajalo je sve aktuelnije, što se naročito odnosilo na filijale u Smederevu i Kragujevcu, kao i na poslovnu jedinicu u Aranđelovcu. Nadzorni odbor je nakon detaljne kontrole svih filijala i centrale u Novom Sadu, izvršene krajem 1939. godine, pokrenuo pitanje ekonomske opravdanosti postojanja pomenutih delova Štedionice Dunavske banovine.

Pregledom računa filijale u Smederevu ustanovljeno je postojanje neizmirenih obaveza po odobrenim kreditima u iznosu od 8,5 miliona dinara i to bez postojanja odgovarajuće evidencije, tako da ni sudski postupak za prinudnu naplatu nije mogao da se sprovede.²⁸ Po pitanju Silosa, konstatovano je da se stanje računa stalno nalazi u pasivi, te da ni sopstvene režijske troškove nije u stanju da pokrije "čak i u slučaju kada bi kapaciteti bili iskorišćeni tokom čitave godine". Takođe je primećeno da korisnici usluga sklapaju ugovore neposredno sa upravnikom Silosa, tako da se na taj način zaobilazi Štedionica. Članovi Nadzornog odbora su na kraju izneli svoj negativan stav o radu filijale u Smederevu, predlažući da se ista zatvori, a Silos proda, kako bi se bar delimično nadoknadio veliki gubitak nastao u poslovanju ovog organizacionog dela.

Slična situacija bila je i u Filijali Kragujevac, kao i u poslovnoj jedinici u Aranđelovcu. U kragujevačkoj filijali se dugovanja po odobrenim kreditima takođe nisu izmirivala, dok su sudovi u slučaju utuženja pokazivali vanrednu neažurnost, jer su, prema mišljenju Nadzornog odbora, većinu dužnika činili državni nameštenici u Vojno-

28 AV, F 127. k 67, Zapisnik Nadzornog odbora ŠDB o izvršenoj kontroli filijale u Smederevu od 12. oktobra 1939. (Stanje u filijali članovi Nadzornog odbora najrečitije su objasnili rečenicom: "U smederevskom kraju se već javno govori – ako nemaš para, idi kod Štedionice, traži zajam i ne moraš ga nikad vratiti".)

tehničkom zavodu.²⁹ Zajednička karakteristika za organizacione delove Štedionice Dunavske banovine preko Save i Dunava bila je i potpuna neangažovanost rukovodstva da se koliko-toliko animira štednja kod građanstva. Pored eksploatacije mineralne vode Knjaz Miloš, za Štedionicu je, u finansijskom pogledu, sve veći teret predstavljala i Bukovička banja, naročito posle odluke banske uprave da objekti budu otvoreni preko cele godine, a usled nepopunjenosti kapaciteta gubici su bili znatni.³⁰

Ostale filijale u Somboru, Petrogradu, Beloj Crkvi i Rumi, kao i centrala u Novom Sadu, iskazale su pozitivan bilans i opravdale svrhu svoga postojanja. Jedino se, u godišnjem izveštaju za 1939. godinu, kod Filijale Sombor konstatuje smanjenje štednje, jer se deo štednih uloga morao prebaciti na Štedionicu Banovine Hrvatske prilikom njenog osnivanja, usled priključenja izvesnih teritorija Dunavske banovine Banovini Hrvatskoj.

Zapisnici Nadzornog odbora o izvršenoj kontroli organizacionih delova Štedionice Dunavske banovine bili su priloženi uz Izveštaj Upravnog odbora o radu Zavoda za 1939. godinu i predati banu Jovanu Radivojeviću na saglasnost. U Izveštaju Upravnog odbora zahtevano je od bana da se što hitnije donese uredba o Štedionici Dunavske banovine kojom bi joj se dale privilegije u smislu obaveznog poslovanja banske uprave preko "svog" novčanog zavoda.³¹

Isto tako, od bana se traži da se prekine sa dotadašnjom praksom primanja činovničkog kadra, koji često za bankarstvo nije imao potrebne kvalifikacije i iskustvo.³²

Ovaj izveštaj bio je propraćen i (tajnim) memorandumom potpisanim od strane dva člana Nadzornog odbora – Milana Matića i Vase Grubetića (ostali članovi Nadzornog odbora i celokupni Upravni odbor nisu znali za njegovo postojanje) u kom se banu ukazuje da se rad Štedionice za 1939. godinu ne završava sa iskazanim dobitkom, nego sa gubitkom od 3,55 miliona dinara. Osnovni razlog za to, dvojica članova Nadzornog

29 isto, Zapisnik Nadzornog odbora ŠDB o izvršenoj kontroli filijale u Kragujevcu od 5. oktobra 1939.

30 isto, Zapisnik Nadzornog odbora ŠDB o izvršenoj kontroli odeljenja u Aranđelovcu od 16. novembra 1939.

31 Muzej Vojvodine (MV), IO inv. br. arh. 1300, zaostavština Roberta Paulovića – Dokumenti o Štedionici Banovine Hrvatske (ŠBH). Ban Ivo Šubašić je putem Uredbe o ŠBH obavezaio celokupnu administraciju Banovine Hrvatske da otvore račune kod Štedionice i da, isključivo preko nje, vrše poslove platnog prometa. Sličan aranžman imala je sa Državnom hipotekarnom bankom i centralna vlast u Beogradu.

32 AV, F 127. k 67, Izveštaj Upravnog odbora ŠDB za 1939. godinu. (U izveštaju se konstatuje da je od ukupnog broja osoblja u centrali u Novom Sadu – 95, na intervenciju političkih ličnosti postavljeno čak 52 činovnika.)

odbora videla su u bilansiranju hartija od vrednosti po nominalnoj vrednosti, a ne po tržišnoj, koja je bila znatno manja, kao i u nezakonitom bilansiranju nekretnina, gde nije procenjena njihova realna vrednost, nego knjigovodstveno poželjna – u cilju poravnanja bilansa.

Memorandum je banu dao povoda da, 6. marta 1940, sazove konferenciju, na kojoj se, uz prisustvo svih članova Upravnog i Nadzornog odbora, raspravljalo o zvaničnom izveštaju o radu Štedionice u toku 1939. godine. Postupak članova Nadzornog odbora M. Matića i V. Grubetića naišao je na jednoglasnu osudu svih prisutnih. Ban je tokom diskusije osudio čitav Nadzorni odbor, smatrajući da oni nisu kompetentni da daju ocenu o valjanosti postojanja filijala u Smederevu i Kragujevcu, jer su, prema njegovim rečima, “one pre svega osnovane iz političkih razloga”, te da je pitanje daljeg opstanka pomenutih filijala “problem isključivo banske uprave”. On je takođe naglasio da niko nema pravo da kritikuje način postavljanja i broj zaposlenih činovnika u Zavodu, jer je personalna problematika Štedionice u nadležnosti njega i Upravnog odbora. Ova, po mnogo čemu jedinstvena konferencija, prekinuta je nakon Grubetićeve izjave da mu je “tek sada jasno kako je penzionisani oficir Živorad Bogdanović, predsednik Upravnog odbora, mogao da bez ikakve kvalifikacije i iskustva dođe na čelo Štedionice”.³³

182

Problem, ne samo Štedionice Dunavske banovine nego i ostalih novčanih zavoda koji su na bilo koji način bili pod uticajem državnih vlasti, bio je u tome što su personalne promene u političkom vrhu pratile adekvatne promene i u ostalim oblastima društvenog života. Konkretno, u slučaju Štedionice, sa promenama bana i banske uprave, menjali su se i članovi Upravnog i Nadzornog odbora, mada je prema Pravilima ŠDB mandat članovima uprave trajao 3 godine.

Sa dolaskom novog bana Dunavske banovine – Branka Kijurine, javili su se realni izgledi za ekonomski oporavak Štedionice. Na konferenciji koju je, 5. februara 1941. godine, sazvaio ban sa novoizabranim rukovodstvom Štedionice, donete su odluke da se ukinu nerentabilne filijale u Smederevu i Kragujevcu, kao i odeljenje u Aranđelovcu, jer će dalju eksploataciju Bukovičke banje direktno preuzeti banska uprava.³⁴ Međutim, rat je prekinuo započetu reorganizaciju Štedionice Dunavske banovine, tako da se ona sa svojim filijalama našla u različitim okupacionim zonama. Centrala u Novom Sadu nastavila je sa radom u sastavu mađarske države, Filijala u Smederevu je

33 isto, Zapisnik sa konferencije održane 6. marta 1940. u prostorijama KBUDB, kojoj su prisustvovali ban, načelnik trgovinskog odeljenja, kao i članovi Upravnog i Nadzornog odbora ŠDB.

34 isto, Zapisnik sa konferencije bana Dunavske banovine i Upravnog odbora ŠDB održane 5. februara 1941.

postala centrala za nemačku okupacionu zonu, dok je filijala u Rumi pripala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štedionica nije više mogla funkcionisati kao jedinstvena celina usled pre svega različitih političkih uslova. Ona je definitivno prestala sa radom 24. juna 1945. godine, kada je ministar finansija u vladi Demokratske Federativne Jugoslavije, Sreten Žujović, doneo rešenje o njenoj likvidaciji.³⁵

Izvori i literatura

- » Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zagreb: Izdanje Vlatka Mačeka, 1938.
- » Brodel, Fernan, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*. Beograd: Geopolitika, 2001.
- » *Jugoslovenski dnevnik*, 3. januar 1931.
- » Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Ekonomski pregled, 1958.
- » Petranović, Branko; Zečević, Momčilo. *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, tom 1, Beograd 1987.
- » *Statistički pregled Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1932.
- » Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd, 1969.
- » *Vesnik*, Zagreb, 1938.
- » Архив Војводине, Фонд Краљевске банске управе Дунавске бановине, Фонд Штедионице Дунавске бановине
- » Архив Народне банке Србије, Извештај Управног одбора НБКЈ за 1934.
- » Гаћеша, Никола Л, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*. Нови Сад 1968.
- » *Збирка закона*, св.135, издаје Гојко Никетић, Београд 1931.
- » Кршев, Борис, *О проблемима економске историје*, Нови Сад: Новосадски банкар 25-26 (1994): 22-23.
- » Музеј Војводине, заоставштина Роберта Пауловића
- » Станић, Славко, *Привредно и социјално стање Дунавске бановине*, Нови Сад: Летопис Матице српске, књ. 329, 1931.
- » Старчевић, Теодор, *Приватно банкарство у Дунавској бановини*. Нови Сад, 1939.

35 AV, F 127. k 1, Rešenje o likvidaciji ŠDB br. VII - 4158 od 24. juna 1945.

Boris N. KRŠEV

Faculty for legal and business studies „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad

THE CHALLENGES OF STUDYING THE ECONOMIC HISTORY OF VOJVODINA – BASED ON THE EXAMPLE OF THE DANUBE BANOVIINA SAVINGS BANK

184

Through the analysis of the business of the Savings Bank of the Danube Banovina from Novi Sad, numerous problems are observed that accompany the study of the economic history of Vojvodina between the two world wars. These problems are primarily a consequence of its administrative position that Vojvodina had within the Kingdom of SCS / Yugoslavia, when it was disintegrated into areas or whilst integrated with the Šumadija part of Serbia into the Danube Banovina. Hence, it is most difficult to reconstruct the economic relations, financial mechanisms and the work of institutions, given their divergent intensity and content that they had in relation to the economy of Vojvodina. This can best be noticed and followed on the example of the Savings Bank of the Danube Banovina, considering that it was created by merging various regional savings banks in order to become the carrier of the economic development of the Danube Banovina. The savings bank's business is equally affected by the political changes in the country, as by the events caused by the Great World Economic Crisis. As it was represented by its organizational network in all major places of the banovina, great effort was put in for it to be the initiator and bearer of general economic development. For the success of the business, however, the human factor was of crucial importance, because it was largely dependent on the people who ran it. In that context, its' work was marked by numerous abuses of official positions, but also by the principled and consistent work of people who tried to stray away from the influence of current politics. Necessary reforms in its business were stopped due to the beginning of the Second World War.

PERIODIZACIJA MONETARNE ISTORIJE SREDNJOVEKOVNE SRBIJE

Apstrakt: Istraživanje tokova monetarne istorije srednjovekovnih država omogućava da se prate faze njihovog ukupnog privrednog razvoja. U radu se pojedini periodi u evoluciji novca srednjovekovne Srbije identifikuju na osnovu dva osnovna kriterijuma – sredstva plaćanja i subjekta prava kovanja novca. Teorijska osnova odabira prvog kriterijuma je doktrina klasične političke ekonomije o razvoju funkcija novca, dok je drugi kriterijum teorijski baziran na postulatima nove institucionalne ekonomije. Na osnovu prvog kriterijuma, utvrđena su dva perioda: period upotrebe primitivnog robnog novca i period upotrebe punovrednog kovanog novca. Na osnovu drugog kriterijuma, u okviru perioda upotrebe punovrednog kovanog novca, identifikovane su tri faze: monetarnog suvereniteta, monetarne autonomije i monetarnog ropstva. Posebna pažnja posvećena je primerima odstupanja od odabranih kriterijuma periodizacije.

Ključne reči: *monetarna istorija, primitivni robni novac, punovredni kovani novac, pravo kovanja novca, srednjovekovna Srbija*

Kroz periodizaciju monetarne istorije, moguće je odrediti razvojne faze ukupne privrede srednjovekovne Srbije. Šta podrazumeva privredni razvoj posmatran kroz prizmu novca? Sve šira upotreba punovrednog kovanog novca u opticaju, značila je da se menja struktura privrede. Uglavnom naturalna privreda, zasnovana na poljoprivredi, menjala se ka privredi u kojoj je sve više bivala zastupljena robno-novčana razmena, jer se razvijalo zanatstvo, rudarstvo, trgovina. Upotreba punovrednog kovanog novca, kao posrednika u razmeni dobara, silno je olakšala robni promet. Prodavac i kupac robe, koju su ranije razmenjivali trampom, više nisu morali da se nađu u isto vreme na istom mestu. Odvajanjem čina prodaje od čina kupovine robe, posredstvom novca, stvoreni su uslovi za zamah trgovačkih poslova i stvaranje rudimentarnih oblika tržišta.

U prvom delu rada navode se bogati izvori na osnovu kojih je moguće izvršiti rekonstrukciju monetarne istorije srednjovekovne Srbije i utvrditi njenu periodizaciju. Drugi i treći deo rada posvećeni su objašnjenju osnovnih kriterijuma koji su odabrani da bi se razlučili pojedini periodi upotrebe različitih vrsta novca i da bi se pratio razvoj monetarnog sistema. U cilju što realnijeg sagledavanja novca kao pojave dugog trajanja, razmatraju se i odstupanja od utvrđenih kriterijuma periodizacije monetarne istorije srednjovekovne Srbije.

Izvori za izučavanje monetarne istorije srednjovekovne Srbije

Izvori za izučavanje monetarne istorije srednjovekovne Srbije su arheološka nalazišta novca koji su kovali srpski vladari i pisani spomenici srednjeg veka – darodavne povelje crkvama i manastirima, pisma i trgovački ugovori.

186

Među savremenim naučnicima, nemerljiv doprinos u rastvetljavanju arheoloških nalazišta srpskog srednjovekovnog novca dali su Vujadin Ivanišević u knjizi *Novčarstvo srednjovekovne Srbije* (Ivanišević 2001) i Vesna Radić u doktorskoj disertaciji *Novac srpske despotovine* (Radić 2016). Arheološka nalazišta srpskog srednjovekovnog novca govore o njegovom obilju i kvalitetu u pojedinim periodima, kao i o tome da li je novac nekog vladara upotrebljavan kao sredstvo plaćanja i van granica područja na kojem je ostvarivao veliko regalno pravo kovanja.

Ključni pisani spomenici za izučavanje evolucije novca kao sredstva plaćanja u srednjovekovnoj Srbiji su povelje i hrisovulje¹ koje su vladari dinastije Nemanjića, a za njima i oblasni gospodari i srpski despoti, uručivali manastirima prilikom darivanja „zemlje s ljudima“². Među delima u kojima je sačuvano bogatstvo manastirskih povelja, ističe se zbirka Stojana Novakovića – *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka* (Novaković 1912). U ovoj zbirci nalaze se tekstovi 205 povelja manastirima koje su nastale od početka 12. do sredine 15. veka. Kroz članove povelja koji govore o porezima, taksama i globama saznajemo ne samo o kojoj se obavezi prema vlastelinu ili vladaru radilo već i kojim sredstvom plaćanja su ljudi mogli da izmire određenu obavezu.

Za izučavanje razvoja novčanog sistema srednjovekovne srpske države osnovni izvori su *Zakonik cara Dušana* (Novaković 1898) i *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića* (Radojčić 1962). U *Zakoniku cara Dušana* nalazi se prvi srpski zakon o

1 Hrisovulje su povelje sa zlatnim pečatom vladara, tako da se mogu naći i pod imenom zlatnopečatnih povelja.

2 U srednjovekovnom srpskom jeziku „ljudi“ su bili zavisni seljaci, vezani za zemlju, koji su živeli i radili na feudalnim posedima. Svaki „čovek“ je imao određeno zanimanje koje se prenosilo s kolena na koleno. Više o ustrojstvu ekonomskog života na srednjovekovnim feudalnim posedima u Srbiji videti u: Novaković (1965) i Njegovan (1997).

kovanju novca³, koji će biti dopunjen u Zakonu o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Zakonom o kovanju novca car, Dušan je izričito utvrdio da se kuje državni srebrni novac i to isključivo u gradskim zlatarskim radionicama koje on odredi, dok je, Zakonom o rudnicima, despot Stefan Lazarević zabranio da se novac koji izlazi iz kovnica prebira, ne bi li se odabrali teži odnosno vredniji komadi (Gnjatović 1998, 112, 125).

Period pod osmanskom vlašću karakterističan je po viševekovnom prekidu kovanja srpskog nacionalnog novca i upotrebi, kako turskog, tako i novca nepokorenih evropskih država. Poslednji komadi srpskog srednjovekovnog novca bili su iskovanani u kovnici u Smederevu 1458. godine (Ivanišević 2001, 193). O turskom novcu na prostorima srpskih zemalja u periodu uspona Osmanskog carstva saznajemo iz istraživanja Šefketa Pamuka – *Monetary History of the Ottoman Empire* (Pamuk 2004). Kao izvori za ovo istraživanje poslužili su defteri (poreski popisi) koji se čuvaju u Nacionalnom arhivu Turske u Istambulu.⁴

O problemima mnoštva stranog novca u opticaju sa kojim se u svakodnevnom životu suočavalo stanovništvo Kneževine Srbije govore vredni pisani izvori sakupljeni u izdanju Istorijskog arhiva Beograda: *Živeti u Beogradu* (Ristović 2003-2005). U prve tri knjige ovog šestotomnog izdanja, sakupljena je građa Uprave grada Beograda nastala od 1837. do 1867. godine, u periodu u kojem je u opticaju u Srbiji bilo više desetina stranog novca. Sa obnavljanjem kovanja nacionalnog novca započelo se 1868. godine, kada je po uzoru na monetarne standarde Latinske kovničke unije iskovan sitan bakarni novac sa likom kneza Mihaila.

Sredstva plaćanja

Prvi kriterijum na osnovu kojeg je moguće razlučiti različite faze monetarne istorije srednjovekovne Srbije je vrsta novca koji je služio za plaćanje robe i izmirenje finansijskih obaveza. U skladu sa ovim kriterijumom, faze monetarne istorije dele se na vreme upotrebe primitivnog robnog novca i vreme upotrebe punovrednog kovanog novca.

Prema doktrini klasične političke ekonomije, osnovna funkcija novca je da olakša razmenu (Radonjić 2010, 45). U drevnim društvima, razmena se obavljala trampom. Vremenom, jedno dobro bi se izdvojilo da bi se njime plaćala sva ostala dobra. Tako je nastao primitivni robni novac.

³ Na to da se u Zakoniku cara Dušana nalazi prvi srpski zakon o kovanju novca ukazao je Stojan Novaković u objašnjenju značenja člana 168. Zakonika (Novaković 1898, 247).

⁴ Defteri iz evropskog dela Osmanskog carstva, koji se nalaze u Nacionalnom arhivu Turske u Istambulu, otvoreni su za širu javnost tek početkom 1990-ih.

Sa prvim nasumičnim pojavama trampe, javio se problem sameravanja vrednosti dobara koja je trebalo razmeniti. Naime, pre čina razmene, trebalo je izraziti vrednost jednog dobra vrednošću, odnosno količinom drugog dobra. Pri tome, dobro pomoću kojeg se izražavala vrednost onog drugog, obavljalo je najpre funkciju mere vrednosti, a kada bi došlo do trampe – i funkciju sredstva plaćanja. U 22. pevanju Homerove Odiseje, na primer, vrednost zlata i bronzе izražavana je volovima.⁵

Raznim vrstama primitivnog robnog novca plaćalo se sve do pojave šire upotrebe punovrednog kovanog novca. U pojedinim društvenim zajednicama starog i ranog srednjeg veka izdvojilo bi se jedno dobro koje je svima bilo potrebno da služi kao sredstvo plaćanja. Ljudi su primali u razmenu to dobro zato što su znali da mogu ili da ga odmah upotrebe, da bi zadovoljili neku potrebu, ili da ga zamene za neko treće dobro. Koje će se ekonomsko dobro zaista koristiti kao novac u prometu zavisilo je od prirodnih uslova života određene društvene zajednice, od potreba njenog stanovništva i od razvijenosti pojedinih delatnosti u okviru poljoprivrede i zanatstva. Funkciju sredstva plaćanja u vreme upotrebe primitivnog robnog novca najsveobuhvatnije je prikazao Pol Einzig u knjizi *Primitive Money: In its Ethnological, Historical and Economic Aspects*. U Norveškoj, na primer, vrednovalo se i plaćalo maslacem, u Danskoj srebrnim i zlatnim alkama, u Rusiji i Poljskoj krznom, a u Irskoj, na Islandu i u Švedskoj stokom (Einzig 1951, 259, 286).

Period isključive upotrebe primitivnog robnog novca trajao je u srednjovekovnoj Srbiji sve do sedamdesetih godina trinaestog veka, kada se započelo sa redovnim kovanjem srebrnog *dinara*. Manastirske povelje iz 13. i 14. veka svedoče o tome da je u državi Nemanjića kao primitivni robni novac služila stoka, s tim što tokom 14. veka sve više ustupa mesto punovrednom kovanom novcu. Kao primitivni robni novac služili su konji, kobile, ovnovi, volovi i ovce.⁶ Stoka je upotrebljavana kao novac zato što je, sve do obnavljanja rudnika srebra u 13. veku, predstavljala najznačajniji vid bo-

5 Eurimah je pokušao da odobrovolji Odiseja, po njegovom povratku na Itaku, tako što mu je ponudio da svaki prosac Odisejeve žene priloži „zlata i bronzе u vrednosti 20 volova“ (Homer 1968, 320-321).

6 Na primer, u članu 18. Žičke povelje kralja Stefana Prvovenčanog iz 1220. godine, nalaze se kazne u stoci za raskid bračne zajednice: za vlastelu šest konja, za njihove vojnike dva konja, a za uboge ljude odnosno za zavisno seljaštvo dva vola. (Novaković 1912, 573-574); u članu 5. hrisovulje Stefana Dečanskog manastiru Dečani iz 1330. godine, za samovlasno zaposedanje manastirskih imanja bila je predviđena globa od 500 volova (Novaković 1912, 647); u članu 197. Zakonika cara Dušana iz 1354. godine, taksa za korišćenje tuđeg pašnjaka u zimskom periodu plaćala se kobilom za svakih sto kobilu, ovcom s jagnjetom za svakih sto ovaca i govečetom za svakih sto goveda (Novaković 1912, 264).

gatstva i bila najizdašniji izvor prihoda. Bila je svakome potrebna – bila je hrana, odeća, oruđe za rad i za prevoz, pa ju je zato svako rado primao u zamenu za svaku drugu vrstu robe.

Pre stoke, plaćalo se platnom koje su Sloveni koristili u svojoj staroj postojbini kao novac. Ostaci običaja da platno služi kao novac javljaju se do početka 14. veka, vremena vladavine kralja Milutina.⁷ Takođe, na seoskim pijacama se zadržao stari običaj da se razmenjuje trampom sitna trgovačka roba male vrednosti koja je stizala iz Dubrovnika. Razmenjivali su se poljoprivredni proizvodi – vosak, sir i koža, za proizvode, neophodne u svakodnevnom životu, koji se nisu proizvodili u Srbiji – so, ribu i sitnu staklariju.⁸

Posle obnavljanja i razvoja srebrnelstva u državi Nemanjića, kao primitivni robni novac u transakcijama veće vrednosti počinje da se koristi mereno srebro. Sa plaćanja stokom na plaćanje merenim srebrom prešlo se zato što je srebro kao novac u većoj meri nego stoka ispunjavalo zahteve u pogledu trajnosti i postojanosti vrednosti. Srebro se merilo *litrama*. Izraženo savremenim mernim jedinicama, srpska srednjovekovna *litra* težila je između 288 grama (Mijatović 1869, 219), 316 grama (Vlajinac, 540) i 337,24 grama (Blagojević, 371). Povelje i trgovački ugovori, kako iz vremena vladara dinastije Nemanjića tako i iz vremena oblasnih gospodara i srpskih despota, ukazuju na činjenicu da se mereno srebro koristilo kao sredstvo plaćanja za sve vreme redovnog kovanja punovrednog srebrnog novca.⁹

Arheološka nalazišta srpskog srednjovekovnog novca nedvosmisleno govore o tome da je, od vremena kralja Milutina, kovani novac kao sredstvo plaćanja zagospodario u unutrašnjem prometu (Ivanišević 2001, 22). Prelaskom sa pensatornog plaćanja merenjem srebra na numeratorno plaćanje brojanjem novčića, bili su stvoreni temelji za ubrzani razvoj robno-novčane privrede. Vrednost kovanog novca varirala je u

7 U članu 78. Svetostefanske povelje kralja Milutina manastiru Banjska za stanovnike manastirskih imanja koji se okrvave u tuči bila je predviđena kazna u iznosu od tri platna crkvi i tri platna potkazivaču (Novaković 1912, 628).

8 Na primer, u pismu dubrovačke vlade despotu Stefanu Lazareviću iz 1417. Godine piše da se trgovačka roba iz Dubrovnika plaćala u Srbiji u vreme „prve gospode“ sirom, voskom i kožama, a da se takav običaj zadržao na malim trgovima odnosno seoskim pijacama i u vreme pisanja pisma (Pucić 1862, 38)

9 Na primer, u sačuvanom kupoprodajnom ugovoru, nastalom između 1346. i 1366. godine, poznatom pod nazivom Prizrenska tapija, piše da je imanje u Prizrenu prodato po ceni od deset litri srebra (Šafarik 1872, 119); u povelji svetogorskog manastiru Kāstamonit iz 1430. godine, njen ktitor, čelnik Radić, se obavezao da manastiru daje 20 litri srebra godišnje za kupovinu žita (Novaković 1912, 548).

zavisnosti od kakvoće i težine metala od kojeg je novac bio kovan. Sredinom 14. veka, u vreme novčane reforme kojom je car Dušan izvršio unifikaciju raznih vrsta novca, zvanično određena cena kabla (15 kilograma) žita, kao i jednog vola, bila je 12 carskih *dinara*.¹⁰ Odnosno, za jedan carski *dinar* bilo je moguće kupiti *poluknicu* odnosno 1,25 kilograma žita.¹¹

Kovani novac je bio opšte prisutan u unutrašnjem prometu, prvenstveno u gradskim sredinama. Cene, izražene u *dinarima*, delimično su se formirale slobodno, a delimično vladarskim naredbama.¹² Nezavisno od toga da li su se cene formirale slobodno ili ne, vrsta novca koja bi se našla u ulozi sredstva plaćanja zavisila je od volje prodavca (Gnjatović 1996, 34). Naime, polazeći od opšteprihvaćenog načela dobrovoljnosti primanja novca u opticaju, kao i činjenice da su se u opticaju nalazile kovanice različitog kvaliteta, trgovcima je bilo zagarantovano pravo da za prodatu robu dobiju odgovarajuću protivvrednost u novcu.¹³

Tokom vremena, novac je prodirao i u seoske sredine. Trgovalo se nedeljom u portama manastira ili na panađurima koji su bili organizovani na dane crkvenih praznika i manastirskih slava. Prodavci su bili dužni da pijačne takse plaćaju kovanim novcem. Prihode od pijačnih taksi koje su naplaćivane na nedeljnim trgovima i na panađurima prisvajale su crkve i manastiri. U darodavnim poveljama može se naći niz članova kojima se vladar odriče pijačnih taksi u korist crkvenih odnosno manastirskih novčanih prihoda (Novaković 1965, 636, 640, 698, 770).

Subjekti prava kovanja novca

Drugi kriterijum periodizacije monetarne istorije srednjovekovne Srbije je identifikovanje subjekta kojem je pripadalo pravo kovanja novca. U skladu sa ovim kriterijumom, u monetarnoj istoriji srednjovekovne Srbije razlikujemo tri faze: monetar-

10 U članu 12. Povelje cara Dušana manastiru Sveti Nikola u Dobrušti, iz 1355. godine, piše da je kazna za nelegalnu ispašu stoke na carskim poljanama pet *perperi* (60 dinara) ili pet volova, a u članu 198. *Zakonika cara Dušana* – da se carski porez može platiti bilo kablom (15kg) žita bilo sa dvanaest dinara (Novaković 1912, 720; isto, 1898, 265)

11 U članu 151. Povelje cara Dušana manastiru Sv. Arhanđela kod Prizrena, koja potiče iz vremena od 1348. do 1353. godine, propisano je da domaće stanovništvo daje manastiru na ime izdržavanja sveštenstva „lukno žita ili dva dinara“, a Arbanasi koji su uglavnom bili stočari „poluknicu žita ili dinar“ (Novaković 1898, 696-697).

12 U članu 68. *Zakonika cara Dušana* nalazi se naredba gradskom stanovništvu da upraviteljima carskih gradova prodaju žito, vino i meso upola cene, odnosno „za dinar što drugima za dva“ (Novaković 1898, 184).

13 Članom 118. *Zakonika cara Dušana* bilo je strogo zabranjeno da se trgovcima na silu natura vrsta novca koju oni nisu bili spremni da prime (Novaković 1898).

nog suvereniteta, monetarne autonomije i monetarnog ropstva. Faza monetarnog suvereniteta je u državi Nemanjića trajala od početka redovnog kovanja dinara, sedamdesetih godina trinaestog veka, do smrti cara Uroša 1371. godine. Faza monetarne autonomije započela je raspadom države Nemanjića, nakon smrti cara Uroša 1371. godine, kada su najpre oblasni gospodari, a zatim i srpski despoti kovali novac kao vazali Osmanskog carstva. Ova faza će se završiti 1459. godine, padom Srpske despotovine pod osmansku vlast. Konačno, treća faza monetarnog ropstva, u kojoj u srednjovekovnoj Srbiji nije kovana nijedna vrsta nacionalnog novca, trajaće do tridesetih godina 19. veka, kada su u Kneževini Srbiji novčanim tarifama počela da se uređuju pitanja odnosa vrednosti pojedinih vrsta stranog novca u opticaju.

Prema teoriji Nove institucionalne ekonomije, običajna pravila, pravne norme i institucije neke društvene zajednice mogu da podstiču ili da koče njen razvoj. Da li će pravila, norme i institucije delovati podsticajno zavisi od sposobnosti nosilaca vlasti da ih prilagode promenama koje se događaju u društvu na različitim stupnjevima ekonomskog razvoja (North 2005, 117).

Fazu monetarnog suvereniteta u državi Nemanjića karakterisalo je veliko, regalno pravo vladara da kuje novac. Velika regalna prava bila su u srednjem veku izraz državne suverenosti, pa je njihova zloupotreba strogo kažnjavana kao veleizdaja. Sa prisvajanjem prava od strane vladara da odlučuje o svim elementima novčanog sistema, novac bi postajao javno-pravna kategorija. To se događalo onog trenutka kada bi vladar odlučio da svojim žigom garantuje težinu i kakvoću legure metala od kojeg je novac bio kovan, a tokom vremena i da odredi dozvoljeno odstupanje od propisane težine novca u prometu. Kada bi zakonskim putem bilo regulisano pravo kovanja novca kao *ius cudendae monetae*, vladar bi postao legalni nosilac monetarne suverenosti u državi (Meichsner 1981, 3).

Izgradnji institucije kovanja novca, Nemanjići su pristupili na pragmatičan način. Domaći zlatari učili su da kuju novac od mletačkih i dubrovačkih kovničara, baš kao što su domaći srebrodelci pre toga izučili rudarski zanat od nemačkih rudara iz Saksonije, koji su se uz velike povlastice nastanjivali kraj srpskih rudišta. Idući u korak sa potrebama vremena, Nemanjići su uveli instituciju kovanja novca ne samo iz ekonomskih, već i iz fiskalnih razloga. Naime, kovanje novca spadalo je kako u velika regalna prava nosioca državne suverenosti tako i u mala regalna prava imovinskog odnosno fiskalnog karaktera. Novčani regal omogućio je vladarima redovni fiskalni prihod, *seigniorage*. Ovu dažbinu bio je dužan da plati svako ko bi doneo srebro u kovnicu da mu se iskuje novac.¹⁴

14 Troškovi kovanja novca sastojali su se iz dva dela: prihoda vladara (*seigniorage*) i naknade kovnici (*brassage*). Troškovi kovanja su izmirivani tako što bi kovničar zadržavao određeni

Nemanjići su uveli plaćanje kovanim novcem u fiskalni sistem srednjovekovne Srbije, istovremeno se ne odričući mogućnosti da dažbine i globe naplaćuju u primitivnom robnom novcu. Robno-novčani odnosi razvijali su se različitim tempom u različitim delovima države, pri čemu je postojala vidljiva razlika između nivoa razvoja gradskih i seoskih sredina. Najmanje novca u opticaju bilo je u onim seoskim sredinama u kojima su poljoprivredni viškovi bili relativno skromni i zbog toga se neredovno pojavljivali na trgovima u pijačne dane. Kada bi se i pojavili na pijacama, oni bi često bili međusobno razmenjivani trampom, a ne posredstvom kovanog novca. Svako je plaćao onim čime je imao. U tom smislu treba razumeti činjenicu da je članom 198. Zakonika, car Dušan ozakonio plaćanje državnog poreza *dinarima* ili žitom (Novaković 1898, 265).

Zakonom o novcu, koji je sastavni deo Zakonika cara Dušana, u srednjovekovnoj Srbiji započelo se sa izgradnjom pravnog uređivanja institucije novca. Car je propisao da se *dinari* kuju isključivo u gradovima, i to u kovnicama koje za tu svrhu on odredi¹⁵, kao i da će svako ko *dinare* krivotvori odgovarati za veleizdaju, pa je bila zaprećena smrtna kazna.¹⁶ O tome koja količina *dinara* je trebalo da bude iskovana iz jedne litre srebra nema reči u Zakoniku, niti su odgovarajući podaci pronađeni u drugim srednjovekovnim pisanim izvorima. Zbog toga se o kovničkoj stopi može saznati samo na posredan način, analizom kakvoće legure metala i težine sačuvanih kovanica. Ove analize ukazuju na to da je kovnička stopa srpskim *dinarima* bila prvobitno utvrđena po uzoru na mletački *groš* težine 2,178 grama i 0.965 finoće srebra. Do tridesetih godina četrnaestog veka, srpski srednjovekovni *dinar* izgubio je četvrtinu svoje vrednosti i težio u proseku 1,70 grama. Car Dušan je kovao *dinare* težine do 1,50 grama, a najvredniji *dinari* cara Uroša težili su samo 1,20 grama (Radić i Ivanišević, 2001, 302-303).

Monetarni sistem srednjovekovne Srbije razvijao se po uzoru na razvoj metalističkih monetarnih sistema ostalih evropskih država. Nakon određivanja monetarnog metala od kog će novac biti kovan, sastava legure i kovničke stope, trebalo je odrediti *remedijum*, odnosno dozvoljeno odstupanje od propisane težine kovanica. Naime, novac je kovan ručno, primitivnom tehnikom, pa se dešavalo da iz kovnice izlaze komadi

---

deo monetarnog metala koji bi pojedinac doneo da mu se iskuje novac.

15 Carske kovnice novca nalazile su se u rudničkim centrima i urbanim carskim utvrđenjima. Kovnice cara Dušana, vezane za rudnike, radile su na Rudniku i u Novom Brdu, a u urbanim utvrđenjima radile su carske kovnice u Trepči, Prizrenu, Skoplju i Ohridu. Takođe, autonomni gradovi Kotor i Ulcinj kovali su *dinare* u ime cara Dušana.

16 Članom 169. Zakonika cara Dušana, u monetarno pravo srednjovekovne Srbije bila je uvedena smrtna kazna spaljivanjem za kovanje lažnog novca (Novaković 1898, 247).

teži od propisane težine. Takođe, novac se u prometu habao i zbog toga gubio na težini, tako da njegova vrednost u jednom trenutku više nije odgovarala njegovoj propisanoj težini. O rudimentarnim oblicima remediuma u srednjovekovnom monetarnom pravu Srbije čitamo u Zakonu o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Njegovim članom 7. bilo je zabranjeno prebiranje kovanica koje su izlazile iz kovnice, ne bi li se izdvojili teži komadi (Radojčić 1962, 38).

Fazu monetarne autonomije vazalne Srbije obeležio je raspad jedinstvenog novčanog sistema i prisvajanje prava kovanja novca od strane najpre oblasnih gospodara, a kasnije i srpskih despota. Vazalima koji su redovno izmirivali obaveze prema sultanu bilo je omogućeno da i dalje eksploatišu rudnike srebra i da kuju novac. Monetarna autonomija je podrazumevala kovanje novca u skladu sa običajnim ili pisanim pravilima koje su vazali samostalno propisivali. Oni su ostajali nosioci novčane autonomije dok je to bilo isplativo sultanu, a onda bi rudnici i kovnice pali pod osmansku vlast (Gnjatović 2008, 409).

Autonomija u kovanju novca svakog od oblasnih gospodara sezala je isključivo do granica osamostaljene oblasti nad kojom je ostvarivao faktičku vlast. Međutim, zbog čestih promena granica ovih oblasti, u teritorijalnom smislu monetarna autonomija bila je promenljiva kategorija. Oblasni gospodari nisu usklađivali među sobom novčanu politiku pa je nastalo veliko šarenilo *dinara* u opticaju. Oni su se razlikovali po izgledu, težini, kvalitetu srebra i sastavu legure osnovnog i pomoćnog metala. Takođe, pored dinara oblasnih gospodara, u opticaju su se nalazili i ranije kovani dinari iz kraljevskog i carskog perioda (Radić i Ivanišević 2001, 302-303). Jednom rečju, fazu monetarne autonomije karakterisala je izrazita monetarna nestabilnost.

Za vreme despotskog perioda, učinjen je pokušaj objedinjavanja monetarnog prostora, unifikacije novca i vraćanja poverenja u monetarnu vlast.¹⁷ Međutim, ovaj pokušaj nije dao željeni rezultat. O tome govore činjenice o plaćanjima merenjem količine *dinara litrama* umesto brojanjem *dinara*.¹⁸ Prilikom plaćanja koja su izražavana *litrama*, odvijao se, u ekonomskom smislu, retrogradni proces. Naime, numeratorno plaćanje, odnosno plaćanje brojanjem kovanica, bilo je izraz potrebe da se u tehničkom smislu ubrzaju i olakšaju plaćanja novcem u čiji se kvalitet nije sumnjalo. Kada

17 Despot Stefan Lazarević je najpre nastavio da kuje dinare malih težina od 0,44 do 0,39 grama. Međutim, novčanom reformom koja je sprovedena između 1402. i 1407. godine, kuju se novi, teži dinari od 1,22 do 0,82 grama i naložena je zamenu starih, lakših komada (Ivanišević 2001, 173).

18 Na primer, u članu 40. Zakona o rudnicima despota Stefana Lazarevića se kaže da se službeniku koji je bio zadužen za davanje koncesija za rudničku eksploataciju plaća „dve litre dinara“ (Radojčić 1962, 13).

je korišćena *litra*, kao mera za težinu određene količine srebrnog novca, u upotrebi je bilo pensatorno plaćanje, jer su se dinari merili. Povratak na merenje bio je siguran znak gubitka poverenja u kvalitet novca i u žig vlastodršca. Poslednji srednjovekovni srpski *dinari*, kovani u Smederevu, težili su 0,99 grama (Ivanišević 2001, 193). Padom Smedereva pod osmansku vlast 1459. godine, srednjovekovna Srbija je izgubila novčanu autonomiju koju će obnoviti tek u devetnaestom veku.

Tokom faze monetarnog ropstva, Srbija je pripadala središnjoj monetarnoj zoni Osmanskog carstva. Ovoj monetarnoj zoni pripadale su sve porobljene države u evropskom delu Carstva. U kovnicama novca na Balkanu, koje su zicali na osvojenim teritorijama, turski sultani su kovali svoj novac do prvih decenija 18. veka. Tada su lokalne kovnice u evropskom delu Carstva bile zatvorene, a u prestoničkoj kovnici u Istanbulu prešlo se na mašinski sistem kovanja (Pamuk 2004, 152).

Redovno kovanje novca u Osmanskom carstvu započelo je u prvoj polovini 14. veka. Tada je bila propisana kovnička stopa koja je nalagala da se iz jedne poluge srebra težine 100 *drama* kuje 265 *akči*. Osmanlijskom *dramu*, meri za težinu plemenitih metala, odgovaralo je današnjih 3,20 grama. Kovnička stopa *akče* nije menjana više od jednog veka, da bi od 1444. godine započeo period sukcesivnog, planskog obezvređivanja osmanlijske srebrne novčane jedinice. Po dolasku na vlast, svaki novi sultan bi naredio prekivanje starih u nove vrste novca koje su nominalno vredele koliko i one stare, a realno bile višestruko obezvređene. Pred kraj 17. veka, *akča* je bila toliko obezvređena da je Osmansko carstvo ostalo praktično bez osnovne novčane jedinice. Prazninu u prometu popunjavali su srebrni *taliri* iz Holandije i srebrni *reali* iz Španije. Da bi se uveo red u kovanju novca, sve lokalne kovnice novca u evropskom delu Carstva su zatvorene, ostala je da radi samo prestonička kovnica. Početkom 18. veka, u Osmanskom carstvu je uvedena nova novčana jedinica, *kuruš*, koja je u Srbiji nazivana *groš*. Pokušaji osmanskih vlasti da povuku iz opticaja strane vrste novca i da nametnu lokalnom stanovništvu isključivo novu novčanu jedinicu umesto evropskih srebrenjaka nisu uspeali, pa su tokom 18. i 19. veka u evropskom delu carstva uporedo korišćene mnogobrojne vrste osmanlijskog i evropskog kovanog novca (Pamuk 2004, 155).

Novčane prilike u Srbiji pod osmanskom vlašću bile su odraz monetarne politike koju su sultani vodili u evropskom delu Carstva. Tek sa saznanjima o ovoj monetarnoj politici moguće je razumeti zašto se sredinom 19. veka na teritoriji Kneževine Srbije u opticaju nalazilo više od 40 vrsta što evropskog, što turskog novca. Imajući u vidu da je Kneževina Srbija samostalno uređivala pitanja vezana za devizne kurseve stranog novca u opticaju, može se smatrati da se faza monetarnog ropstva okončala tridesetih godina devetnaestog veka.

Izvori i literatura

- » Благојевић, Милош. *Основе привредног развитка, Историја српског народа*, књига прва, Београд: српска књижевна задруга, 1981.
- » Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1968.
- » Ђатовић, Драгана, *Добри и зли динари, Функције новца и новчани систем средњовековне Србије*. Београд, Југословенски преглед, 1998.
- » Ђатовић, Драгана. „Новчана аутономија у Србији под османским сизеренством“. *Нумизматичар* 26/27, 2003-2004, 2008, 359-400.
- » Гњатовић, Драгана. „Кнежевина Србија на путу ка европским монетарним стандардима“. *Bankarstvo* 44(2): 2015, 12-33.
- » Иванишевић, Вујадин, *Новчарство средњовековне Србије*. Београд: Стубови културе, 2001.
- » Мијатовић, Чедомиљ. „Стара српска литра“, *Гласник српског ученог друштва XXV*, Београд, 1869.
- » Новаковић, Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1898.
- » Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912.
- » Новаковић, Стојан, *Село*. Београд: Српска књижевна задруга, 1965.
- » North, Douglass C., *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- » Његован, Зоран, *Пољопривреда средњовековне Србије*. Београд: Економски институт, 1997.
- » Pamuk, Sevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- » Пуцић, Медо. *Споменици србск.*, Београд: Државна штампарија, 1862.
- » Радић, Весна; Иванишевић, Вујадин „Оставе српског средњовековног новца у Збирци Народног музеја у Београду“, *Зборник Народног музеја, XVII-1*, Београд, 2001.
- » Радић, Весна, *Новац српске деспотовине, Студија из српске нумизматике са каталогом новца*, докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2016.

- » Radojčić, Nikola, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1962.
  - » Radonjić, Ognjen. „Ontologija novca: Zimel, Knapf i Kejnz“, *Theoria* 53(1): 2010, 45-66.
  - » Ristović, Milan *et al.* priređivači, *Živeti u Beogradu*, knjiga I-III. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2003–2005.
  - » Шафарик, Јанко, Србска исправа о продаји неполпретног добра у Призрену, *Гласник Српског ученог друштва XXV*, Београд, 1872.
-

.....
196 Dragana GNJATOVIĆ
Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, University of Kragujevac

THE PERIODIZATION OF THE MONETARY HISTORY OF MEDIEVAL SERBIA

Researching the flows of the monetary history of medieval states makes it possible to follow the phases of their overall economic development. The paper identifies certain periods in the evolution of money in medieval Serbia on the basis of two basic criteria: means of payment and the subject of the right to mint money. The theoretical basis for choosing the first criterion is the doctrine of classical political economy on the development of the many functions of money, while the second criterion is theoretically based on the postulates of the new institutional economy. Based on the first criterion, two periods were determined: the period of use of primitive commodity money and the period of use of full-fledged coins. Based on the second criterion, within the period of use of full-fledged coins, three phases were identified: monetary sovereignty, monetary autonomy and monetary slavery. Special attention is given to examples of deviations from selected periodization criteria.

Emilija CVETKOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd
Aleksandar MATKOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd

RAĐANJE JEDNE ISTORIOGRAFIJE: NASLEĐE KOMISIJE ZA EKONOMSKU ISTORIJU JUGOSLAVIJE

Apstrakt: U radu se trasira istorijat Komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije, počevši od njenih početaka kao članice Saveza istoričara Jugoslavije u toku šezdesetih godina 20. veka, pa sve do njenog kraja kroz nestanak jugoslovenske države. To se čini pružanjem odgovora na pitanje da li je Komisija ispunila ciljeve koje je sama sebi postavila. Prema Statutu iz 1981. godine, to su: redovno održavanje domaćih skupova i obrazovanje naučnih kadrova, izdavanje časopisa *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* (1974–1989) i redovna međunarodna aktivnost i učesće na skupovima u inostranstvu. Uz rad su priložene i statističke analize domaćih i međunarodnih naučnih skupova Komisije, odnosno radova i recenzija u okviru časopisa *Acta*. Rad konstatuje da je Komisija bila uspešna u dva od tri zadatka, tj. u svim izuzev u međunarodnoj aktivnosti, gde je, zbog finansijskih i drugih problema, pokazala nešto niži stepen angažmana.

Ključne reči: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, ekonomska istorija, Jugoslavija, Komisija za ekonomsku istoriju, Savez istoričara Jugoslavije.

Posle Drugog svetskog rata, kada je trebalo da utemelji svoj ideološki put, Jugoslavija je svedočila pojačanom stvaranju novih naučnih ustanova. Štaviše, posle raskida sa Staljinom 1948. godine, taj zadatak je postao još bitniji. Iste godine je osnovan Akademijaski savet beogradskih, ljubljanskih i zagrebačkih Akademija nauka. Pored akademija nauka, tada je bilo 64 naučnih društava sa 288 podružnica u FNRJ i 17 naučnih društava sa 163 podružnice u Srbiji, 615 instituta i zavoda, od čega 45 pri akademijama nauka, 440 pri fakultetima, 130 pri saveznim i republičkim Ministarstvima

i komitetima i šest saveznih naučnih društava (Bondžić 2018, 204). Prema rečniku prvog petogodišnjeg plana, fakulteti i univerziteti su postali „fabrike kadrova“ koje su služile proizvodnji „nove socijalističke inteligencije“ (ibid.).

U ovakvom ideološkom kontekstu, istorijska nauka je pretrpela ogromnu promenu (kao, uostalom, i društvene nauke uopšte). Naime, postalo je bitno napraviti novu interpretaciju jugoslovenskog puta iz kapitalizma u socijalizam, a istoriografija je, u tom smislu, postala polje borbe; ekonomska istorija je prestala da bude samo jedno među mnogim poljima i, naprotiv, dobila je značajno ideološko mesto u razvoju jugoslovenskih naroda i njihovoj istoriji. Ideološki kompromisi sa „buržoaskom istoriografijom“ nisu dolazili u obzir: za razliku od međuratne istoriografije u doba Kraljevine¹, nova istoriografija je, umesto vladajućih sila – odnosno dinastija, vlastela i crkve – trebalo da naglasi ulogu masa. Štaviše, posle 1948. godine, ona je trebalo da odgovori i na optužbe staljinista, poput onih da su jugoslovenski komunisti „nacionalisti“ ili „izdajice“ sovjetskih načela (Vucinich 1951, 45). U tom duhu se odvijala i institucionalizacija ekonomske istoriografije: s jedne strane, posle rata se osnivaju i katedre koje su se, u novom ideološkom ključu, bavile ekonomskom istorijom. Na njihovom čelu su bili, pre svega, Nikola Vučo, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu i Rudolf Bićanić, profesor Ekonomskog fakulteta u Zagrebu (o čemu će biti kratko reči u sledećim poglavljima). S druge strane, istoričari svih republika i pokrajina su se „samoupravno“ organizovali i „udružili“ u novu saveznu celinu. Naime, radi uspostavljanja naučnog „jedinstvenog fronta SSRNJ“ i ostvarenja njegovih zadataka i akcija, ovo samoupravno udruživanje se izvodilo preko republičkih i pokrajinskih naučnih društava istoričara.

U tom kontekstu je upravo nastao i naučni savez koji je bio od velikog značaja za novu ideološku interpretaciju jugoslovenskog puta – Savez istorijskih društava Jugoslavije, čija je institucionalizacija usledila 1954. godine u Beogradu, sve dok se u narednom periodu nije preimenovao u Savez istoričara Jugoslavije (Najbar-Agičić 2008, 415). Navedeni ciljevi su uslovlili nastanak i razvoj obrazovne funkcije Saveza, ali i komisija odnosno komiteta koje je on stvarao. To su bile komisije za istorijske nauke, za

1 Iako su već u toku druge polovine 19. veka neke grupe istoriografa raskristile sa „romantičarsko-patriotskim“ pristupom u ekonomskoj istoriji i „utvrđivanjem legendarne tradicije“ (npr. Ivan Kukljević i Franjo Rački u Hrvatskoj, Ilarion Ruvarac i Stojan Novaković u Srbiji, te Anton Kaspert i Franc Kos u Sloveniji), oni su zadržali „idealistički“ pravac, koji je opstajao u Kraljevini SHS i kasnije Jugoslaviji, već do kraja Drugog svetskog rata (Novak 1948, 199). Prema Milovanu Đilas, jedini izuzetak u pogledu „preloma“ sa „buržoaskom istoriografijom“ su predstavljali oni pisci koji su naglašavali to da se istorija ma kog naroda Južnih Slovena (uključujući i Bugare) mora razumeti zajedno i u celini, a nikako zasebno, u izolaciji (takva gledišta su, recimo, zastupali Jovan Rajić, Ljubomir Kovačević i Slobodan Jovanović u Srbiji, Josip Račić, Tadija Smičiklas, Natko Nodilo i Vjekoslav Klaić u Hrvatskoj) (Vucinich 1951, 43).

vizantologiju, istoriju umetnosti, orijentalistiku, kao i Komisija za ekonomsku istoriju Jugoslavije, čiji koreni sežu sve do šezdesetih godina 20. veka. U tom pogledu, ona je bila „dete“ svog doba, a struktura joj je bila sledeća – kao i u slučaju ostalih komisija i komiteta pri Savezu, među članove Komisije za ekonomsku istoriju spadali su predstavnici republika i glavni urednik glasila komisije *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. Kao i kod ostalih komisija i komiteta u Savezu, njen cilj je bio „angažovanje jugoslovenske istorijske nauke u radu odgovarajućih međunarodnih asocijacija istorijske nauke“. Pored ovog, Komisija je imala i svoje posebne ciljeve. Prema odredbama Statuta, zadaci Komisije za ekonomsku istoriju su bili: „1) da organizuje naučne skupove – okrugle stolove i druge naučne skupove ekonomskih istoričara u zemlji; 2) da izda časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* i 3) da se stara o pripremama jugoslovenskih ekonomskih istoričara za učešće na međunarodnim kongresima ekonomske istorijske nauke i drugim skupovima koje organizuje Međunarodni komitet za ekonomsku istoriju, čiji je ova Komisija član“.² Analizom rada Komisije od šezdesetih godina 20. veka pa do raspada Jugoslavije, imajući u vidu ciljeve koje je sama sebi postavila, u ovom radu ćemo nastojati da utvrdimo u kojoj je meri ona u tome uspjela.

Izgradnja naučne tradicije: savezni skupovi u Jugoslaviji

Period delovanja Saveza istorijskih društava Jugoslavije, odnosno Saveza istoričara Jugoslavije, bio je obeležen naporima za očuvanjem tradicije organizovanja saveznih skupova udruženja jugoslovenskih istoričara, uspostavljene tokom 1950-ih godina 20. veka. U skladu sa statutima definisanom odlukom, na svake četiri godine je, u različitim delovima zajedničke države, bio organizovan Kongres istoričara Jugoslavije, koji je brojao više stotina učesnika.³ Ovaj najznačajniji oblik domaćeg naučnog skupa među istoričarima pružao je jugoslovenskim naučnicima priliku da predstavljaju rezultate svojih istraživanja, polemišu, ali i da razmatraju načine za poboljšanjem naučne saradnje. Među raznovrsnim temama koje su se pomaljale kroz diskusije i izlaganja, teme iz oblasti ekonomske istorije su gotovo uvek bile prisutne na kongresima jugoslovenskih istoričara. U vremenu povećanog interesovanja za teme iz domena ekonomske istorije i uspostavljanja Komisije za ekonomsku istoriju kao zasebne celine pri Savezu istoričara Jugoslavije, stvorili su se uslovi za organizovanjem skupova posvećenih isključivo temama koje su se nalazile u okviru pomenute oblasti.

2 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez društava istoričara Jugoslavije, 684, f-1, Nacrt Statuta Saveza istoričara Jugoslavije, 27. jun 1981.

3 U pojedinim slučajevima su se Kongresi održavali i u manjem ili većem vremenskom razmaku, AJ, 684, f-1, Nacrt Statuta Saveza istoričara Jugoslavije, 27. jun 1981; Savez društava istoričara Jugoslavije. „Statut Saveza društva istoričara Jugoslavije.“ Jugoslovenski istorijski časopis (1965): 153-157

Prvi skup takve vrste, okrugli sto pod nazivom „Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama“, bio je održan 18. i 19. decembra 1972. godine u Zagrebu, gde je Komisija za ekonomsku istoriju imala podršku Povjesnog društva Hrvatske i Istarskog društva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Mihaljević 2019, 748). Vredni referati i diskusije naučnika iz svih krajeva jugoslovenske države, poput Nikole Vuča, Igora Karamana, Kemala Hrelje, Leposave Cvijetić i Miroslave Despot, nisu ostale zarobljene u uskim naučnim krugovima, već su se dve godine po održavanju okruglog stola našle i u prvom broju časopisa *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae: časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije*.⁴

Naredno mesto sastanka domaćih ekonomskih istoričara, 26–29. oktobra 1977. godine, bila je Ljubljana, gde je na temu saobraćaja u jugoslovenskim zemljama izlagalo 30 istoričara.⁵ Na osnovu podataka o jednom delu autora koji su izlagali na skupu, o kojima svedoči časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* iz 1978. godine, uočava se zastupljenost naučnika iz gotovo svih jugoslovenskih republika i pokrajina. Tu činjenicu je važno imati na umu, s obzirom na tendencije ka sve izraženijoj decentralizaciji koja je pratila jugoslovensku državu i društvo tokom 1970-ih godina, a koja je svoj formalni okvir dobila ustavom iz 1974. godine. Sveprožimajuća potreba za isticanjem nacionalnih osobenosti među jugoslovenskim republikama sedamdesetih godina prodirala je u sferu umetnosti, kulture, nauke i naročito historiografije, postavši tako sastavni deo opšte pojave koja se manifestovala i u drugim balkanskim historiografijama tokom navedenog perioda (Brunnbauer 2011, 359-363). Akademik Miomir Dašić, koji se svojevremeno nalazio na čelu Saveza istoričara Jugoslavije, ocenio je period između Sedmog i Osmog kongresa istoričara Jugoslavije, odnosno 1977–1983. godine, najlošijim, kada se ima u vidu odnos između zasebnih istorijskih društava jugoslovenskih republika i pokrajina. Kao poseban problem tog razdoblja Dašić je istakao pojavu nacionalističkih i separatističkih tendencija u republičkim, odnosno pokrajinskim historiografijama.⁶ Međutim, uprkos nepovoljnim okolnostima u kojima je egzistiralo društvo zajedničke države, pa i sam Savez istoričara Jugoslavije, Komisija za ekonomsku istoriju je, uprkos svemu, nastavila svoje delatnosti.

U periodu od 26. do 28. maja 1980. godine, treći okrugli sto ekonomskih istoričara bio je održan u Arandelovcu, na temu „Specifičnosti ekonomskog razvoja i so-

4 „Sadržaj.“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 1 (1974): 5-6.

5 „Sadržaj.“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 5 (1978): 5-7.

6 Dašić, Miomir. „Naš Kongres i naše vrijeme.“ u: Zbornik radova: Deseti kongres istoričara Jugoslavije, ur. Antonić, Zdravko, Lazić, Milan, Ranković, Dragutin, 22-32. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.

cijalne strukture pojedinih delova Jugoslavije 1918–1941.“⁷ Kako je i na otvaranju samog skupa bilo sugerisano, uvidom u karakteristike dotadašnje jugoslovenske istoriografije bilo je utvrđeno da su teme koje su razmatrale različite društveno-ekonomske aspekte perioda između svetskih ratova na jugoslovenskom tlu zauzimale manji značaj u odnosu na one koje su se bavile događajima, ličnostima i pojavama do početka 20. veka i posmatrale ih kroz prizmu političke istorije. U pozivima koje su organizatori slali potencijalnim izlagačima u okviru okruglog stola, ukazivana je neophodnost proučavanja tema koje bi demistifikovale pitanja razvoja radničkog pokreta, neravnomernosti ekonomskog razvoja u međuratnom periodu, privredne politike Jugoslavije i socio-ekonomske strukture stanovništva Kraljevine Jugoslavije.⁸

Uprkos nesumnjivoj decentralizaciji države koja je nastavila da se odvija, napori koje je Savez komunista Jugoslavije ulagao u opstanak zajedničkih naučnih projekata tokom 70-ih i 80-ih godina su ipak opstajali. Posebno interesantan vid očuvanja ideje jugoslovenstva manifestovao se kroz istrajavanje na izradi ili reviziji poduhvata koji su se ticali pisanja zajedničke istorije jugoslovenskih naroda ili partije, kao značajne kohezivne snage (Calic 2019, 273). Tako je materijalima sa okruglog stola u Arandelovcu trebalo da pripadne značajna uloga u okviru višetomne edicije „Istorije Saveza komunista Jugoslavije“. Ipak, ambiciozni poduhvat više desetina jugoslovenskih naučnika bio je okončan već 1986. godine, izdanjem samo jednog, i to sažetog, toma „Istorije Saveza komunista Jugoslavije“, praćenog burnim ideološkim i metodološkim naučnim raspravama (Repe 1996, 70-71).

Dok su izveštaji o radu Saveza u prvoj polovini 60-ih godina još uvek naglašavali značajnu ulogu saveznih institucija u finansiranju njegovih aktivnosti, krajem iste decenije takve ingerencije preuzimali su budžeti republika, odnosno pokrajina. Da je put Komisije u očuvanju tradicije koja se zasnivala na stalnoj promeni domaćina skupa ekonomskih istoričara širom zemlje bio prepun izazova, ilustruje i primer Sarajeva, čiji organizatori, usled nedostatka finansijskih sredstava nisu uspeli u nameri da preuzmu predviđenu ulogu domaćina skupa nakon Arandelovca.⁹ Mimo finansijskih poteškoća, društvene promene u Jugoslaviji su takođe bile faktor koji je uticao na

7 AJ, 684, f-3, Izveštaj o održanom naučnom skupu „Okrugli sto“, 27. i 28. maj 1980. godine u Arandelovcu, 10. novembar 1980.

8 AJ, 684, f-2, Dr Obernu Blagojeviću – Poziv za učešće u radu „Okruglog stola“: „Specifičnosti ekonomskog razvoja i socijalne strukture pojedinih delova Jugoslavije 1918–1941.“, 21. januar 1980; AJ, 684, f-2, Dr Anđelku Runjiću - Poziv za učešće u radu „Okruglog stola“: „Specifičnosti ekonomskog razvoja i socijalne strukture pojedinih delova Jugoslavije 1918–1941“, 28. april 1980; Stojanović, Stanislav., „Drugarice i drugovi.“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 7 (1980): 1-3.

9 AJ, 684, f-3, Organizacija „Okruglog stola“ za ekonomsku istoriju, 4. decembar 1980. godine

redovne aktivnosti Saveza istoričara Jugoslavije. Naime, već pominjan kao najznačajniji skup u organizaciji Saveza, Kongres istoričara Jugoslavije je trebalo da se održi 1981. godine u Prištini, u istom periodu kada su se odvijale demonstracije Albanaca na Kosovu. Iako su u izveštaju o radu Saveza glavnim uzrocima neuspeha u organizaciji ovog skupa označeni odsustvo revnosnosti i razmirice u okviru samog Saveza, odnosno njegovih članica, u govoru akademika Miomira Dašića, upravo su nemiri na Kosovu bili razlog njegovog dvogodišnjeg odlaganja.¹⁰

Ipak, kontinuitet naučnih simpozijuma ekonomskih istoričara nije bio prekinut ni tokom 80-ih godina, uprkos brojnim finansijskim poteškoćama u kojima se država nalazila. Poslednji skupovi su bili održani u Sloveniji, od 7. do 9. novembra 1983. godine o „Ulozi šuma u privrednom životu naših naroda u prošlosti“, a nakon toga i u Budvi, gde je, od 26. do 28. marta 1987. godine, održan skup „Uloga stočarstva u privrednom životu stanovništva u prošlosti i sadašnjosti“. Tom prilikom je, prvi i poslednji put na skupu ovakvog karaktera, bio ugošćen i jedan inostrani naučnik.¹¹ Kao što ćemo videti, radovi sa ovih simpozijuma su se pojavljivali i u časopisu *Acta* i njihovo objavljivanje okvirno korespondira sa datumima održavanja simpozijuma, odnosno sledi ih (grafikon 1, ispod). Gašenje zajedničke jugoslovenske države značilo je zamiranje aktivnosti svih saveznih institucija, pa tako i naučnih skupova u organizaciji Komisije, a sa njima, u narednom periodu, i svake vrste inicijative za okupljanjem ekonomskih istoričara, čak i u lokalnim okvirima.

10 Naredni kongres istoričara Jugoslavije bio je održan 1983. godine u Aranđelovcu, Dašić, Miomir. „Naš Kongres i naše vrijeme.“ u: Zbornik radova: Deseti kongres istoričara Jugoslavije, ur. Antičić, Zdravko, Lazić, Milan, Ranković, Dragutin, 24. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.

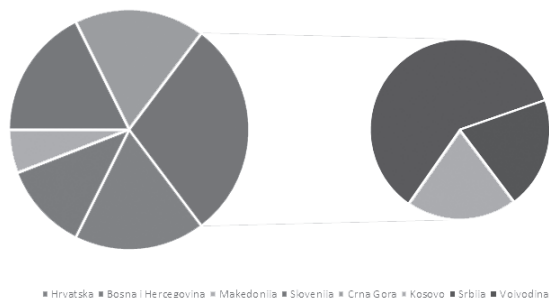
11 Na osnovu analize određenog broja autora prisutnih na skupovima u organizaciji Komisije za ekonomsku istoriju, čiji su referati nakon skupa i bili objavljeni u časopisu *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, prvi i jedini inostrani autor bio je Nemas, Willi A. Boelcke, koji je izlagao na poslednjem kongresu ekonomskih istoričara 1987. godine, Dašić, Miomir. „Pozdravna riječ, predsednik Saveza istoričara Jugoslavije.“ *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 1 (1974): 238-239.

Publicistička delatnost Komisije za ekonomsku istoriju

Časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*

Savez istorijskih društava Jugoslavije je od 1960-ih godina među svoje aktivnosti uvrstio i publikovanje časopisa različitih specifičnih usmerenja. Tako su u njegovom izdavaštvu, sa manjim ili većim kontinuitetom izlaženja, bili časopisi *Jugoslovenski istorijski časopis*, *Nastava istorije*, *Acta historica Iugoslaviae* i *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*.¹² Izdavanje sopstvenog glasila u godinama determinisanja zadataka i ciljeva Komisije za ekonomsku istoriju, ali i njenog profilisanja kao kredibilne institucije u čijim su se redovima mogli naći najbolji jugoslovenski stručnjaci iz ove oblasti, bio je krucijalan poduhvat. Ozbiljniji razgovori i dogovori na temu osnivanja i uređivanja časopisa bili su prisutni već na prvom okruglom stolu ekonomskih istoričara u Zagrebu. Prvi broj priželjkivanog časopisa *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae: časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije*, izašao je iz štampe 1974. godine zahvaljujući Savezu istorijskih društava Jugoslavije, odnosno Komisije za ekonomsku istoriju, kao i Školske knjige iz Zagreba kao suizdavača¹³ (Avramović 1997, 113). Narednih 16 godina bile su obeležene redovnim izlaženjem ovog časopisa, dinamikom koja je podrazumevala jedan broj godišnje. Proces uređivanja časopisa odvijao se pod uredništvom hrvatskog ekonomskog istoričara i učenika Rudolfa Bičanića – Ivana Ercega (Karbić 2017, 343-344).

Ovo je zanimljivo s obzirom da i centralizovanost u Hrvatskoj i obrazovni profil glavnih urednika ujedno reflektuju i generalnu strukturu članova

Ilustracija 1: Sastav članova redakcije po zemljama porekla

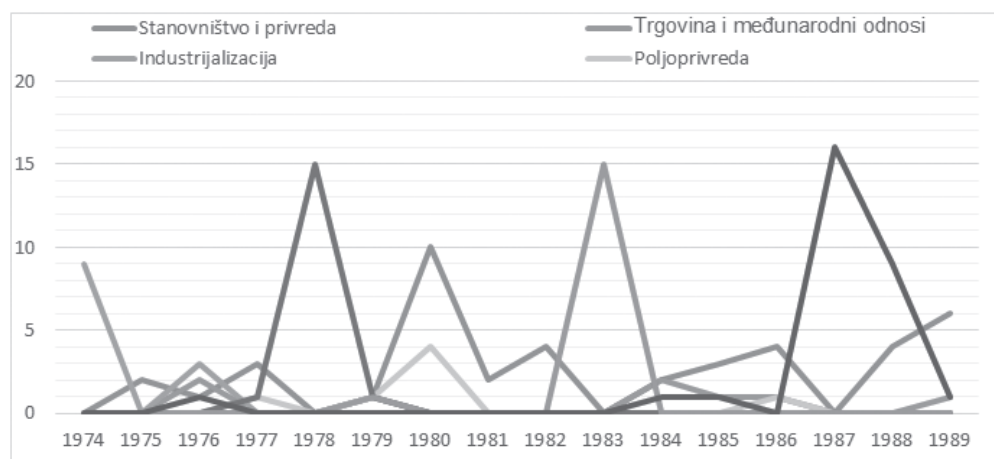
203

Ilustracija 2: Obrazovanje članova redakcije

12 Od pomenutih glasila Saveza istorijskih društava Jugoslavije, jedino je *Jugoslovenski istorijski časopis* izlazio u Beogradu, dok su ostala tri bila vezana za područje Hrvatske, AJ, 684, f-1, Nacrt Statuta Saveza istoričara Jugoslavije, 27. jun 1981, „Izveštaj o radu Saveza Društva istoričara Jugoslavije za period od 1969. do 1973. godine.” *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1973): 183-191

13 Avramović, Sima (ur.), *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd: Knowledge, 1997, 113.

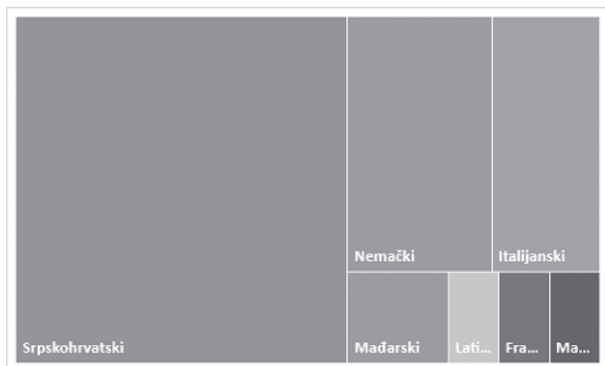
Grafikon 1: Teme 147 naučnih radova u časopisu Acta, od 1974–1989.

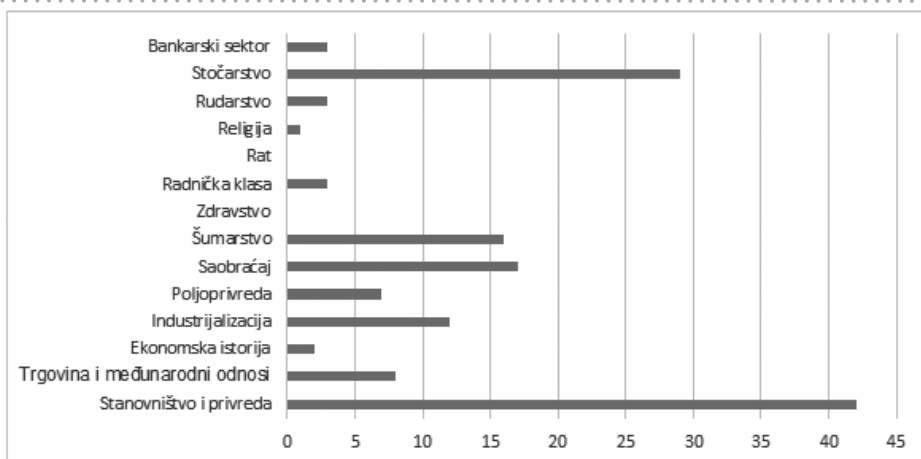
Grafikon 2: Teme 44 recenzije u časopisu Acta, od 1974–1989.

redakcije. Naime, Hrvatska je takođe bila i najzastupljenija među zemljama porekla članova redakcije: istraživači poreklom iz Hrvatske su bili članovi uredništva 31 put,

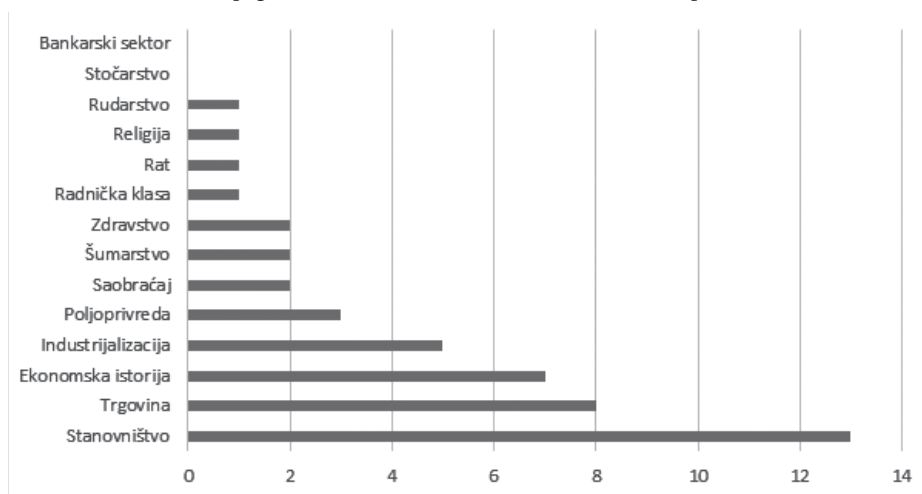
iz Srbije 23 puta (bez Vojvodine – odakle je došlo 16 istraživača – i Kosova i Metohije, odakle ih je došlo svega 5), a potom sledi Bosna i Hercegovina sa 22 puta, te Slovenija i Makedonija (svaka po 16) i na kraju Crna Gora sa 15 puta (ilustracija 1, iznad). Mimo toga, u obrazovnom profilu članova redakcije su dominirali istoričari odnosno istoričarke (njih 94) spram ekonomista odnosno ekonomistkinja, kojih je bilo 50 (ilustracija 2, ispod).

Ilustracija 3: jezici recenziranih izdanja

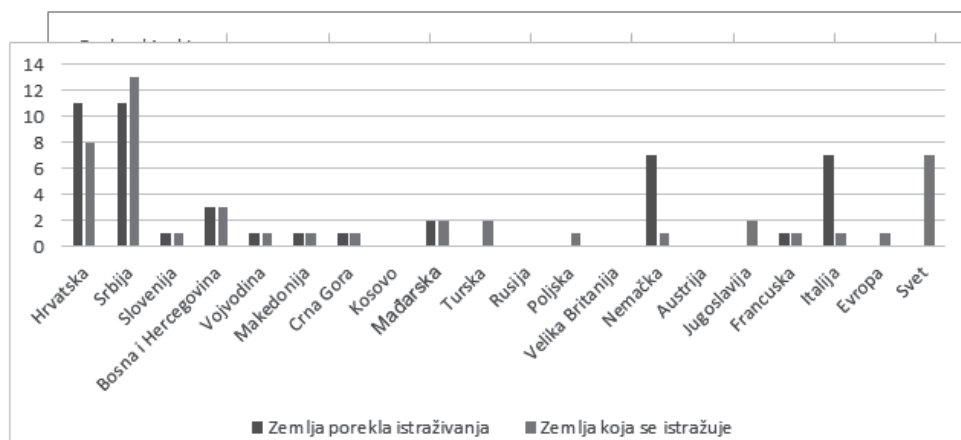
Grafikon 3: Kumulativni pogled na učestalost tema 144 naučna rada u časopisu Acta, od 1974–1989.

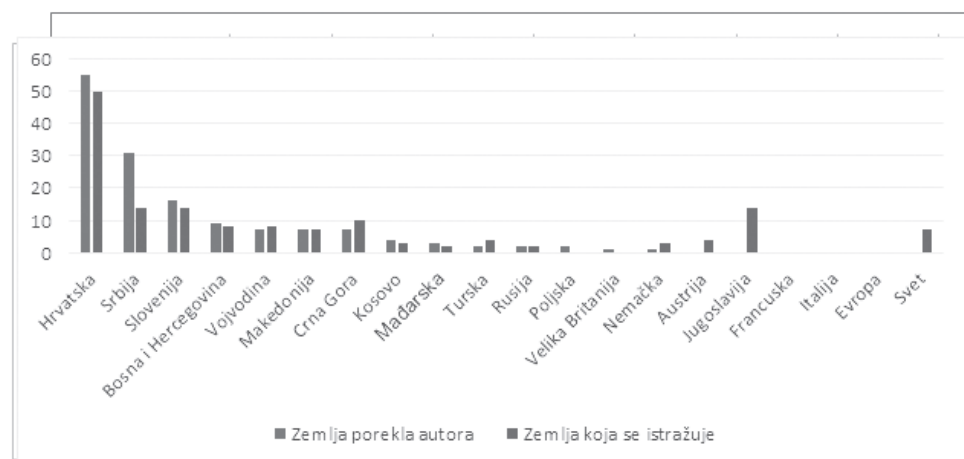
Grafikon 4: Kumulativni pogled na učestalost tema 44 recenzije u časopisu Acta, od 1974–1989.

Prema rečima glavnog urednika, primarna ideja redakcije bila je da okupi i poveže naučnike koji su se na različite načine bavili određenim aspektima „narodne privrede sa svim svojim granama, komponentama i odnosima“ ili pak metodološkim ili teorijskim postavkama ove discipline.¹⁴ To je i ostvareno. Ova činjenica se ogleda i u najučestalijoj temi među tekstovima, kako u autorskim odnosno naučnim radovima (grafikon 1, ispod) tako i među recenzijama (grafikon 2, ispod) – stanovništvo, ukoliko se pod time podrazumeva, pre svega, proučavanje privredne istorije gradova, regija i zemalja u toku izlaženja časopisa. Isto važi i za kumulativni pogled, kako za naučne radove tako i za recenzije (grafikoni 3 i 4, ispod). Pored proučavanja i recenziranja radova koji se bave ovom kategorijom, u toku pojavljivanja časopisa, pojavljivale su se i

14 „Riječ redakcije“, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, Vol. 1 (1974): 7-8.

Grafikon 5: Zemlje porekla autora versus zemlje koje se istražuju, u 44 recenzije Acte 1974–1989.

Grafikon 6: Zemlje porekla autora versus zemlje koje se istražuju, u 147 naučnih radova Acte 1974–1989.

teme sa simpozijuma i konferencija, kao što se može videti (grafikon 1 i 2). Međutim, iako je Komisija, kao i Savez istoričara, računala na podjednaku zastupljenost regija u okviru svog „jugoslovenstva“ (Dimić 1996, 246), statistička analiza radova i recenzija pokazuje da je većina autora pisala i recenzirala radove o svojim vlastitim regijama.

Drugo, u uvodnoj reči časopisa bilo je nagovešteno da će se on baviti temama iz oblasti ekonomske istorije, kao relativno mlade i zapostavljene naučne discipline, ali u kontekstu socijalističke realnosti vremena u kojem je nastao, veoma važne. Čitaoci su stranicama ovog časopisa u pojedinim tematskim brojevima mogli čitati deo naučnih radova i diskusija sa skupova u organizaciji Komisije i tako pratiti trendove u jugoslovenskoj ekonomskoj historiografiji. Izuzev intencije da se ekonomska historiografija obogati vrednim priložima domaćih autora, u skladu sa sve razvijenijim angažmanom Komisije za ekonomsku istoriju koji se protezao izvan jugoslovenskih granica, časopis je

postajao bogatiji i za relevantne radove stranih naučnika.¹⁵ Kroz rubriku „Recenzije i prikazi“ urednici su takođe realizovali i svoju nameru da prate savremene tokove svet-ske historiografije, što je bilo dodatno obogaćeno prikazima i komentarima sa međunarodnih skupova ekonomskih istoričara. Internacionalna usmerenost ove rubrike se ogledala i kroz jezike recenziranih dela: pored sprskohrvatskog (25 radova u toku čitavog postojanja ove rubrike), recenziran je i značajan broj nemačkih (8) i italijanskih (6) knjiga, dok su posle njih sledili različiti regionalni jezici (mađarski – 2 knjige, make-donski – 1 knjiga) i potom francuski i čak i latinski (ilustracija 3).

Prema uobičajenim statističkim parametrima posmatrano, jugoslovenska privreda je tokom sedamdesetih godina ostvarivala odlične rezultate (Bilandžić 1985, 462).¹⁶ Pred sam kraj osme decenije, u vremenu kada je dotadašnji bretonvudski sporazum usled naftne krize bio pred kolapsom, a dinar klizio spram dolara, nakon Niksonovog šoka, krediti kojima se Jugoslavija služila za uvoz opreme i domaće investicije postajali su sve teži i teži. Do 1981. godine jugoslovenski dug iznosio je 19,3 milijarde američkih dolara, pri čemu je najveći deo odlazio na kamate uzetih kredita, dok je inflacija iznosila 45% (Vudvord 1997, 58-59).¹⁷

Shodno kompleksnoj ekonomskoj situaciji koja je zavlдалa zemljom, Savez, a i Komisija suočavali su se sa ogromnim poteškoćama u finansiranju svih svojih projekata. Finansijski problemi tokom 1981. godine bili su uzrok privremenog gašenja *Jugoslovenskog istorijskog časopisa*, uprkos činjenici da je reč o glavnom glasilu Saveza istoričara Jugoslavije, koje se moglo pohvaliti bogatom tradicijom koja je sezala u 1935. godinu (Aranitović 1999, 10-14). U istom periodu, redakcija časopisa *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, smeštena u Zagrebu, takođe je ukazivala na nedostatak finansijskih sredstava, ali oni, za razliku od *Jugoslovenskog istorijskog časopisa* nisu doveli do obustave njegovog izlaženja.¹⁸ U uslovima smanjenih ingerencija saveznih institucija i u finansijskom segmentu, uspešnost različitih projekata komiteta, komisija i Saveza bila je u velikoj meri uslovljena delovanjem istrajnih pojedinaca ili organizacija. Iz tog

15 Michael Palairat, Murat Cizaca, Agnes R. Varkony, Istvan N. Kiss, Jurij A. Pisarev, L. M. Merduhović, Willi A. Boelcke, Halil Inalcik, itd.

16 Prema podacima sa XI kongresa Saveza komunista Jugoslavije, među indikatorima uspeha bili su istaknuti sledeći podaci: stopa rasta bruto društvenog proizvoda je u periodu od 1974. do 1978. godine iznosila 6,1%, svrstavajući je tako među zemlje sa najbržim ekonomskim razvitkom, industrijska proizvodnja 1977. godine je bila 14% veća nego 1947. godine, a udeo kvalifikovanih radnika veći za 60%.

17 Oko 552,859,009,900 današnjih dolara. Konverzija od 5. decembra 2020. Prema: CPI Inflation Calculator (<https://www.in2013dollars.com/us/inflation/1981?amount=193000000000>, pristupljeno 5. decembra 2020).

18 AJ, 684, f-3, Izvještaj, 25. novembar 1981.

razloga, ne iznenađuje podatak da je rad *Jugoslovenskog istorijskog časopisa* bio obnovljen 1986. godine, uprkos odsustvu pomoći institucija, kao i da je, uz pomoć suizdavača Školske knjige iz Zagreba, časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, nastavio sa izlaženjem sve do raspada zajedničke države.¹⁹

Poseban slučaj „crvenih tema“

„Revolucija nije uspela da 'korenito izmeni' pravac razvoja historiografije“
(stenografska beleška sa sastanka Ideološke komisije CK SKJ, 1961.)²⁰

208

U analizi radova je, pored regionalne orijentisanosti naučnih radova i recenzija, međutim, još nešto uočljivo. Naime, u časopisu *Acta* se, među radovima, uprkos dobu i ideološkoj dominaciji „partijskog marksizma“ u SFRJ, ipak nije dovoljno pisalo ni o marksizmu, a pogotovo ne o radničkoj klasi. Zašto je to tako? I da li je *Acta* i ovde pratila jugoslovenske trendove? Prema Ljubodragu Dimiću – „Zvanični partijski stav je bio da u jugoslovenskoj historiografiji radnička klasa i njen pokret nisu zauzeli ono mesto koje su objektivno imali u društvenom razvoju.“ (Dimić 1996, 330). Jedan od razloga za to je i „nemoć“ da KPJ „pojedinu grupu na fakultetima, a među njima i grupu za istoriju, popuni marksistima“ (Dimić 1996, 208)²¹. Prema Dimiću, ovo je vlastita krivica „partijskog marksizma“: „Za takvo stanje optuživana je „buržoaska historiografija“ i njeni pisci, a sasvim prenebregavana činjenica da su se godinama istoričari zadovoljavali sudovima koje su o toj problematici davali političari.“ (Dimić 1996, 330). Generalno, od čitave ideologije, primat je zauzimala ne radnička klasa, već istorija KPJ. Jedan od glavnih „političara“ koji su ovakve stavove zastupali i čak savetovali istoričare je Milovan Đilas. On je sa idejom pisanja šematske „marksističke nacionalne istorije“ pokušao da kontrira „buržoaskoj historiografiji“, ali je, kao nuspojavu, prema Dimiću, to faktički dovelo do traženja „potkrepljenja“ za već gotove teorije. Ovo je, međutim,

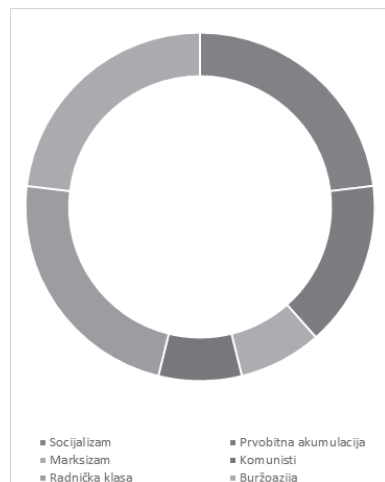
19 Časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* je nastavio da izlazi do 2007. godine, s tim što je reč koja je referisala na Jugoslaviju izostavljena. Časopis je nastavio da izdaje „stručne i znanstvene radove s temama iz novovijeke ekonomske (gospodarske) povijesti na tlu hrvatskih zemalja“, Živaković-Kerže, Zlata. „*Acta historico-oeconomica*. Časopis za ekonomsku povijest, sv. 27, Zagreb, 2000.“ Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Vol. 2 No. 1 (2002): 581.

20 Citirano prema: Ljubodrag Dimić (1996, 250).

21 Međutim, ta „nemoć“ nije u potpunosti krivica same KPJ. Problemi sa kadrovima dolazili su iz marksističkog iskustva u Kraljevini Jugoslaviji: prema Viktoru Novaku, Obznana je faktički onemogućila formiranje budućih istoričara: „Reakcionarna Obznana (1920, 1922) stavila je van zakona ne samo postojeću Komunističku partiju Jugoslavije i svu njenu ideologiju, nego i s njome i svu naprednu inteligenciju iz koje bi se tokom vremena mogli oformirati buduću istoričari koji bi usvojili metode istorijskog [...] materijalizma.“ (Novak, 1948, 200).

delimično tačno. Marksistička ekonomska istorija je bila značajna i to van partije, a kritike „potkrepljivanja“ su postojale i kod samih marksista (koji nisu uvek bili u partiji ili u skladu sa partijskim „marksizmom“). Štaviše, prve sistematske pokušaje da se ispiše jugoslovenska ekonomska istorija dali su upravo nedogmatiski marksisti i to pre osnivanja Saveza istoričara²². To su pre svega bili pomenuti Nikola Vučo, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu sa *Privrednom istorijom Srbije* (1947) i *Privrednom istorijom FNRJ* (1955), te potom Rudolf Bićanić, profesor Ekonomskog fakulteta u Zagrebu sa *Hrvatskom ekonomikom na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam. I. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, 1750–1860*. Nakon objavljivanja poslednje knjige, vodile vodile su se i rasprave u Jugoslovenskoj Akademiji Nauka u Zagrebu (sa Vasom Bogdanovom, Mijom Marković i Ivanom Vrančićem) i to povodom marksističkog metoda i adekvatne upotrebe arhivskog materijala (Vucinich 1951, 50). U kojoj meri je ta debata bila bitna govori i činjenica da su čak izdate i prpratne publikacije, npr. „Ekonomska istorija i marksizam: prilog problemu ideologije“ od Jure Medarića (Medarić 1955). I u marksističkom ključu, te domaće debate su bile povezane i sa nemačkom marksističkom historiografijom (primera radi, Sombartom i čak i ranim članovima Frankfurtske škole poput Karl August Vitfogela)²³.

Ilustracija 4: Tematska raspoređenost „crvenih tema“

„Crvene“ teme	Broj radova
Socijalizam	3
Prvobitna akumulacija	2
Marksizam	1
Komunisti	1
Radnička klasa	3
Buržoazija	3
Ukupno:	13 od 147

Tabela 2: raspoređenost „crvenih tema“

- 22 U tom smislu, ne može se reći da naprosto postoji nekakva „marksistička teorija“ u jedini: ekonomski istoričari su bili skloni da raspravljaju o kritici političke ekonomije i metodskim pitanjima kod Marksa i njihove primene na arhivsku građu, dok su partijski ideolozi poput Đilasa bili skloni da naglašavaju ideološki značaj klasne borbe i nominalnu podršku istoriji radničke klase, ali bez ulaženja u metodske probleme.
- 23 Daleko pre današnjih marksista, poput Majkl Hajnriha, koji je skrenuo pažnju na Marksovu metodologiju u skladu sa generalnim „novim čitanjem Marksa“ u Nemačkoj (Neue Marx-Lektüre), oni su govorili o „idealnom preseku“ kapitala (što je isto u skladu sa tadašnjim nemačkim debatama: na ovaj pojam je prvi put skrenuo pažnju nemački marksistički ekonomista i rani član Frankfurtske škole Henrik Grosman, čija je knjiga o zakonu akumulacije i slomu kapitalističkog sistema, pored japanskog, prevedena po prvi put na srpskohrvatski u Jugoslaviji, još za vreme Drugog svetskog rata, od strane jugoslovenskih partizana (Veselin Masleša i Mara Fran). Pored ovoga, te debate su se doticale, u slučaju Rudolfa Bićanića, i velikih pitanja poput teorije tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, o čemu se danas, tek u toku dveihiljaditih, na engleskom govornom području proslavila Elen

Ove rasprave nisu u bitnijem smislu figurirale u *Acti*. Kao što je posle Drugog svetskog rata otpočelo sve intenzivnije traganje za onim što je u „buržoaskoj istoriografiji“ bilo marginalizovano (potraga za istorijskim subjektima i izučavanje radničke klase) tamo gde nijedna struja marksizma nije bila prisutna (partijska ideologija ili nezavisni marksisti), tematski se приметно udaljavalo od radničkih pitanja. To je obeležilo i društveni kontekst nakon VII kongresa 1958. i u toku šezdesetih godina, kada se istoriografija, prema Dimiću, „oslobađa“ partijskog uticaja, što potvrđuju i rasprave unutar same Ideološke komisije CK SKJ iz 1961 – gde se konstatuje da uloga komuniste u istorijskim društvima istovremeno postaje pasivnija (Dimić 1996, 238). Drugim rečima, prestaje da se odbacuje nasleđe „buržoaske istoriografije“ i to upravo u vreme nastanka Saveza istoričara Jugoslavije, a potom i Komisije za ekonomsku istoriju. Koliko je taj trend bio jak, svedoči činjenica da se on održao i uprkos protivljenju partije nakon X kongresa 1973²⁴. On se odražavao i na časopis *Acta*. Naime, *Acta* je reflektovala i društveni kontekst u kojem se od časopisa i naučnih istraživanja više nije zahtevalo da budu polje na kome će se ideološke borbe „protiv buržoaske istoriografije“ neposredno odvijati (za to je bio otvoreniji i jugoslovenski istorijski časopis, koji je, premda je izlazio ranije, postepeno pratio isti trend). Bilo kako bilo, uz izostanak marksističkih kadrova, u slučaju *Acte* došlo je do toga da su čitave naučne teme koje se tiču radničke klase postale zapostavljene. To bi moglo predstavljati i jedno od objašnjenja za „klasičniji“ izbor tema naučnih radova kod njenih autora. Naime, u njenom celokupnom petnaestogodišnjem izdavačkom radu, samo je u 13 od 147 radova (tj. 8,84% radova) tema bila izražena kroz „marksistički“ rečnik (kod proučavanja „buržoazije“, npr. ili prvobitne akumulacije).

Štaviše, od tih 13 radova, samo 3 rada se bave temom radničke klase. To su, konkretno: Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem rajhu (Mira Kolar Dimitrijević 1976, acta 3), te Opis gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj devalstva 1918–1941. godine (France Kresal 1980, acta 7) i Privredne prilike i položaj radnika u BiH od 1929–1941. (Ahmed Hadžirović 1980, acta 7) iz 1980. godine. Štaviše, nijedan od njih se ne bavi „novijom“ istorijom, nego su sva tri su usko posvećena periodu koji se proteže neposredno pre pa sve do kraja Drugog svetskog rata (tabela 2, a grafički prikaz je dat u ilustraciji 4, iznad).

Meksins Vud (a u toku sedamdesetih i njen mentor, Robert Brener, u tzv. „Brener-debati“ o istom pitanju. Budućim istraživačima bi potencijalno moglo biti zanimljivo da istraže paralele između debata oko knjige Rudolfa Bičanića i čuvene „Brener-debate“ na engleskom govornom području).

²⁴ Naime, do ponovnog pokušaja da se premosti jaz između partijskih kadrova i nauke došlo je tek posle obračuna sa liberalima oko X kongresa SKJ (1973), uz osnivanje marksističkih centara po Jugoslaviji (Atlagić 1974, 68) deseti kongres knjiga.

Bibliografija radova iz oblasti ekonomske istorije

Ipak, publicistička delatnost Saveza istoričara Jugoslavije nije bila posvećena samo njegovom domaćem kontekstu, naprotiv, bila je usko vezana za njegovu međunarodnu aktivnost. Naime, u izdanju Saveza, odnosno njegovog Komiteta za istorijske nauke, našle su se tri knjige bibliografije radova iz domena jugoslovenske historiografije, kojima je bio pokriven hronološki opseg od 1945–1975. godine, a koje su jugoslovenske delegacije predstavljale na međunarodnim skupovima istoričara (Đurović 2013, 43).²⁵ Želja za izradom bibliografije radova iz pera jugoslovenskih autora, koji bi pripadali različitim temama u okviru ekonomske istorije, temeljila se na ideji afirmacije ekonomske istorije među jugoslovenskim naučnicima, ali i predstavljanja dometa domaće historiografije na međunarodnoj akademskoj pozornici.

Grupa ekonomskih istoričara koja je uspešno organizovala svoj prvi okrugli sto u Zagrebu, tokom održavanja Kongresa istoričara Jugoslavije u Budvi 1973. godine, donela je odluku o intenziviranju svoje publicističke delatnosti. Tom prilikom je bilo dogovoreno da se među narednim etapama delovanja Komisije nađe i izdavanje vlastitog glasila, ali i otpočne ozbiljan rad na pripremi publikacije radova domaćih autora iz oblasti ekonomske istorije (Petrić 2014, 108). Krajem osme decenije, 1978. godine, njihova je zamisao konačno bila realizovana pod nazivom „Jugoslovenska ekonomska historiografija“ i prezentovana je domaćoj javnosti na naučnom skupu u Zagrebu.²⁶ Razdoblje izdavanja publikacije Komisije koincidiralo je sa problemima postojanja neusaglašenog delovanja Saveza istoričara Jugoslavije, o čemu je već bilo reči. Ipak, uspesi Komisije u ovom periodu, na svim razinama njihovih aktivnosti, poput publicističke delatnosti, uspešne organizacije sopstvenih okruglih stolova i učešća na međunarodnim skupovima, predstavljali su svetlu tačku delovanja Saveza krajem 70-ih godina. Time se mogu objasniti javna priznanja i pohvale povodom angažovanja članova i rada same Komisije koje su bile obznanjene na sednicama Saveza.²⁷

Najveći deo zasluga za izradu bibliografije radova iz oblasti ekonomske istorije, koja je obuhvatala dela objavljena u periodu od 1945. do 1976/7. godine, pripao je timovima republičkih i pokrajinskih društava iz oblasti ekonomske istorije koji su prikupljali bibliografske jedinice iz širokog spektra tema. Bibliografske jedinice koje su se

25 Savez društava istoričara Jugoslavije. „Izveštaj o radu Saveza Društva istoričara Jugoslavije za period od 1969. do 1973. godine.“ *Jugoslovenski istorijski časopis* (1973): 175.

26 AJ, 684, f-2, Ugovor o finansiranju naučnog skupa u 1978. godini, 10. jul 1978.

27 AJ, 684, f-2, Zapisnik sa Druge zajedničke sednice Predsedništva Saveza društava istoričara Jugoslavije i Jugoslovenskog komiteta za istorijske nauke, 11. novembar 1978.

mogle pronaći na stranicama publikacije obilovale su imenima najistaknutijih jugoslovenskih istoričara i ekonomista, te naslovima njihovih radova koji su svojim sadržajem pokrivali široko razdoblje od srednjeg veka do 20. veka (Aleksić 2018, 212-213). Prema rečima glavnog urednika, Ivana Ercega, bibliografija „sadržava historijsko-ekonomske i ekonomsko-historijske priloge, zatim i one priloge koji direktno ili indirektno mogu doprineti razumevanju praktičnih i teorijskih pitanja iz ekonomske historije“, mada je, uprkos ovoj dosta fluidnoj definiciji, republičkim timovima, kao i Danici Milić i Joži Šornu, kao članovima uredništva, bilo teško determinisati koji bi naslovi nedvosmisleno mogli ući u njene okvire.²⁸

U vremenu kada je bibliografija radova iz ekonomske istorije bila štampana i promovisana u domaćim naučnim krugovima, određeni broj primeraka je bio preveden na engleski jezik. Bibliografija, na kojoj je jugoslovenski tim radio tri godine, bila je predstavljena na kongresu Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju u Edinburgu 1978. godine. Na taj način je bio uspešno realizovan zadatak predstavljanja rezultata naučnih istraživanja jugoslovenskih ekonomskih istoričara, na koji se Komisija za ekonomsku istoriju obavezala na prethodnim kongresima.²⁹ Izdavanje ove publikacije bilo je značajno ne samo iz perspektive ispunjavanja dužnosti prema međunarodnim obavezama preuzetim od strane Komisije već i kao dobar način da se dometi jugoslovenske istoriografije prezentuju na internacionalnom nivou, te da se inostrani istraživači podrobnije zainteresuju za rad Komisije i podstaknu na istraživanje tema koje su bile vezane za jugoslovenske prostore.

Internacionalna delatnost

Većina međunarodne aktivnosti Komisije za ekonomsku istoriju se fokusirala na učešće u tzv. Međunarodnoj asocijaciji za ekonomsku istoriju, koja je nastala iz težnji dvaju različitih škola ekonomske istorije (američkih kliometričara i francuskih analista), da bi pospešila razvoj ekonomske istorije kao nauke.³⁰ Naime, u bipolarnom

28 U okviru tematskih celina bibliografije postojale su sledeće jedinice: 1. rudarstvo, 2. šumarstvo, 3. stočarstvo, 4. naselja, selo-grad, stanovništvo i migracije, 5. ribarstvo, 6. so i solane, 7. pomorstvo, 8. zadrugarstvo, 9. promet, 10. trgovina, 11. novac, banke, krediti, carine, cene i mere, 12. domaća radinost, cehovi, manufakture i industrija, 13. poljoprivreda, 14. opšta dela i specijalni prilozi o različitim istorijsko-ekonomskim i društvenim pitanjima, Erceg, Ivan, Milić Danica i Šorn Jože (ur.), *Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae*. Zagreb 1978: VII-IX.

29 AJ, 684, f-1, Molba Komisije za ekonomsku istoriju akademiku Mihajlu Apostolskom, 31. mart 1978.

30 Iako je proučavanje ekonomskih pojava i procesa u određenom istorijskom kontekstu više vekova okupiralo pažnju naučnika iz miljea društvenih nauka, prevashodno istoričara,

svetu Hladnog rata, ekonomski historičari sa obe strane „gvozdene zavese“, počevši od 1960. godine i zasebnog kongresa u Stokholmu u organizaciji Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju, ustanovili su praksu održavanja međunarodnih kongresa (Berg 2015, 42). S obzirom na brojnost zainteresovanih izlagača i angažovanje za unapređenje organizacije, bilo je upadljivo da su, po osnivanju, kongresi Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju bili obeleženi dominantnim uticajem Zapadnog bloka. Istovremeno, u periodu zaoštrenih hladnoratovskih odnosa nastalih kao posledica sovjetske invazije na Čehoslovačku 1968. godine, kongresu održanom na američkom tlu prisustvovao je manji broj historičara iz Istočnog bloka. Prisustvo istočnoevropskih i sovjetskih ekonomskih historičara na međunarodnim skupovima se na početku odvijalo samo na nivou pojedinaca koji su u prošlosti ostvarili poznanstva sa organizatorima. Izmene ovog obrasca nastupile su sa kongresom u Minhenu 1965. godine, kada su se predstavnici zemalja Istočnog bloka pojavili u vidu delegacija, u istom trenutku kada su i jugoslovenski predstavnici prvi put otišli na međunarodni kongres ekonomskih historičara (Berg 2015, 55).³¹

Učešće jugoslovenskih historičara na međunarodnim skupovima datiralo je od vremena međuratne Jugoslavije, a takva tradicija je bila nastavljena i po okončanju Drugog svetskog rata. Predano služeći svojoj prvobitnoj svrsi, profilisanju istorije kao nastavnog predmeta u vremenu kada je obrazovanje socijalističke omladine predstavljalo imperativ, Savez historičara Jugoslavije nije odustajao od svoje želje da realizuje i aktivnu međunarodnu delatnost. Takve pobude bile su ostvarivane kroz komitete i komisije koje je Savez osnivao, dok je u normativnom formatu, Statutu Saveza, njihov cilj, odnosno „angažovanje jugoslovenske istorijske nauke u radu odgovarajućih međunarodnih asocijacija istorijske nauke“, bio i eksplicitno naveden.³² Tako je Jugoslovenski komitet za istorijske nauke postao deo Međunarodnog komiteta za istorijske nauke, Jugosloven-

---

ekonomista i sociologa, naročita posvećenost i raznovrsnost pristupa u okviru ekonomske istorije, kao zasebne naučne discipline, bila je uočljiva u drugoj polovini 20. veka. Francuska škola analista izvršila je veliki uticaj na dalji razvoj evropske ekonomske historiografije, zagovarajući uvođenje kvantitativnih metoda u istorijska istraživanja (Berk 2011, 88). Međutim, krajem 1950-ih godina, velika „metodološka revolucija“ potekla je sa američkog tla, predvođena grupom takozvanih kliometričara, koji su bili impresionirani mogućnošću primene matematičkih modela u istorijskim istraživanjima (Fogel & Elton 2002, 43; Boldizzoni 2011, 4). Težnje ove dve škole, a pre svega Fernana Brodela, Majkla Postana i Ernsta Sederlunda, ostvarile su se kroz osnivanje Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju, organizacije koja je stvorila prostor za delovanje i dalji razvoj ekonomske istorije.

31 Detaljnije o izveštaju sa Četvrtog međunarodnog kongresa u Minhenu u: Milić, Danica. „Publikacije povodom Kongresa za ekonomsku istoriju.“ *Istorijski časopis: organ Istorijskog instituta SAN* 16-17 (1966–1967): 365-369.

32 AJ, 684, f-1, Nacrt Statuta Saveza historičara Jugoslavije, 27. jun 1981.

ski komitet za vizantologiju uspostavio međunarodne veze sa Međunarodnim udruženjem za vizantološke studije, dok je Komisija za ekonomsku istoriju bila član Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju.

Podsticanje aktivnosti koje su premašivale jugoslovenske okvire od strane Saveza istoričara Jugoslavije, očitovale se kroz finansiranje članstva u međunarodnim organizacijama istorijske nauke. Uz pomoć efikasnog delovanja i podrške Saveza, učesnici, odabrani od strane Jugoslovenskog komiteta za istorijske nauke, pripremali su referate i saopštenja, predstavljajući tako jugoslovensku historiografiju na međunarodnom kongresu istoričara koji se održavao u Stokholmu 1960. godine.³³ Na sličan način, vrlo uspešni jugoslovenski vizantolozi, članovi Komiteta za vizantologiju, postali su aktivni učesnici skupova u okviru svoje uže naučne oblasti. Na osnovu podataka koje predočavaju arhivska građa, kao i izveštaji o radu Saveza, Komisija za ekonomsku istoriju postala je deo Međunarodne asocijacije za ekonomsku istoriju 1965. godine, što je, osim zvanične potvrde o članstvu, bilo primetno i kroz već pomenuto učešće grupe jugoslovenskih predstavnika na međunarodnom kongresu ekonomskih istoričara u Minhenu iste godine.³⁴

Za potrebe odlaska na međunarodne kongrese, jugoslovenski ekonomski istoričari imali su prilike da putuju širom sveta i kreću se u društvu čuvenih svetskih stručnjaka poput Volta Vitmana Rostova, Dejvida Lendisa, Erika Hobsbauma, Vitolda Kule i drugih. Naučni rezultati domaćih stručnjaka iz oblasti ekonomske istorije bili su prezentovani i na narednim kongresima – u Blumingtonu u Indijani 1968. godine, pa i u Lenjingradu dve godine kasnije. Međunarodni skup u Blumingtonu je, prema oceni jugoslovenske delegacije, okupio znatno manji broj učesnika u odnosu na prethodne kongrese, ali je ona uspela da pošalje svojih pet predstavnika i američkim organizatorima dodeli najvišu ocenu.³⁵ Kako smo već naglasili, oscilacije u odnosima na nivou spoljne politike među državama nesumnjivo su se prelamale i na sferu naučne i kulturne međunarodne saradnje. Interesantno je zapaziti da se pomenuti odlazak grupe jugoslovenskih naučnika u Sjedinjene Američke Države, posmatran u kontekstu jugoslovensko-američkih odnosa, podudara sa periodom njihovog poboljšanja i pregovora

33 AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, 142, f-81, 291, Izveštaj o radu Saveza i istorijskih društava Jugoslavije 1956–1958.

34 Na kongresu u Minhenu jugoslovenski predstavnici su bili Danica Milić i Sergij Vilfan, AJ, 684, f-4, Prijava za finansiranje članarine jugoslovenske naučne asocijacije međunarodnoj nevladinoj naučnoj organizaciji; AJ, 684, f-2, Podaci o jugoslovenskim naučnim asocijacijama, 12. oktobar 1978; „Izveštaj o radu Saveza Društva istoričara Jugoslavije za period od 1965. do 1969. godine.“ Jugoslovenski istorijski časopis 3 (1969): 144-160.

35 „Izveštaj o radu Saveza Društva istoričara Jugoslavije za period od 1969. do 1973. godine.“ Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1973): 183-191.

o intenzivnijoj ekonomskoj saradnji koji su usledili nakon Praškog proleća (Bogetić 2012, 247-248).³⁶ Tako se i otoplavanje, koje je, relativno brzo nakon invazije na Čehoslovačku, obeležilo odnose između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza početkom 1970-ih godina, predstavljalo je okvire u kojima se, 1970. godine u Lenjingradu, dogodilo najveće učešće grupe od 13 jugoslovenskih ekonomskih istoričara na jednom međunarodnom skupu posvećenom ovoj naučnoj disciplini.³⁷

Od kako je 1974. godine časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* počeo sa izlaženjem, jugoslovenski čitaoci su imali priliku da se informišu o međunarodnim skupovima ekonomskih istoričara, dominantnim temama i novim publikacijama predstavljenim na njima, ali ređe i o detaljnijem učešću jugoslovenskih istoričara.³⁸ Izveštaji o održanim kongresima koji su čitaocima pomenutog časopisa bili predstavljeni nisu sadržali ni detaljnije objašnjenje o različitim ideološki obojenim diskusijama koje su se vodile na sesijama ovih skupova. One su se ispoljavale kroz razgovore o temama poput industrijalizacije kao faktora ekonomskog rasta, razvoja kapitalizma, uspona radničke klase, nadnica, životnog standarda, a od 1980-ih godina i temama iz istorije životne sredine, urbanizma i dr. (Berk 2011, 45). Kongresi ekonomskih istoričara predstavljali su i platformu na kojoj se diskutovalo o prednostima i manama različitih metodoloških pristupa u proučavanju ekonomske istorije, poput korišćenja matematičkih modela, jednostavnih kvantitativnih metoda upotrebe vremenskih serija, ali prema raspoloživim izveštajima jugoslovenske delegacije o njima se nisu mogle doznati detaljnije informacije.³⁹ Takav podatak bio je u saglasju sa, inače smanjenim

36 U drugoj polovini 60-ih, sporenja između jugoslovenske i američke strane ispoljavala su se u odnosu na stavove povodom rata u Vijetnamu, koji je jugoslovenska strana oštro kritikovala, kao i Šestodnevno rata, tokom kojeg je Jugoslavija pružala podršku arapskom narodu.

37 „Izveštaj o radu Saveza Društva istoričara Jugoslavije za period od 1969. do 1973. godine.“ *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1973): 183-191.

38 U izveštaju Ivana Ercega navode se neke od prezentovanih velikih tema o kojima se govorilo na međunarodnom kongresu ekonomskih istoričara u Kopenhagenu 1974. godine. Među njima su bile: industrijalizacija, strategije investiranja u privatna preduzeća i uloga državnog sektora, urbanizacija, demografija, učešće tehnologija u ekonomskom razvoju, odnos između regija sa različitim ekonomskim razvitkom, metodologija. Iako je Jugoslavija bila spomenuta među zemljama učesnicama, nije bilo detaljnijih podataka o domaćim učesnicama, njihovom broju i temama njihovih naučnih referata, „Šesti međunarodni kongres za ekonomsku istoriju.“ *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 2 (1975): 152-154.

39 Hrvatska istoričarka Mirjana Gross nije bila članica Komisije za ekonomsku istoriju, ali se aktivno bavila pitanjima teorije i metodologije u istorijskoj nauci. Aktivno je pratila nove trendove u istoriografiji, naročito rad „Analista“ i američke istoriografije, a tokom 1970-ih godina u njenim člancima mogla su se naći detaljnija objašnjenja prednosti i mana razli-

interesovanjem koje je redakcija časopisa Komisije pokazala prema metodološkim temama, što je i potvrdila analiza materijala objavljenog u časopisu *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*.

Oskudica u finansijskim sredstvima koja je krajem 1970-ih godina više puta bila isticana kao prepreka u radu Saveza i ispunjavanju njegovih ciljeva, odražavala se i na međunarodnu delatnost Saveza, odnosno njegovih komisija i komiteta. Ipak, iako sa malim brojem predstavnika, jugoslovenska delegacija, u sastavu već iskusnih ekonomskih istoričara, Danice Milić, Ivana Ercega i Danče Zografskog, uspjela je da se pojavi i na skupu u Edinburgu 1978. godine i prezentuje bibliografiju jugoslovenskih radova iz oblasti ekonomske istorije.⁴⁰ Nakon izdanja publikacije, želja jugoslovenskih ekonomskih istoričara u prevazilaženju lokalnih okvira nije jenjavala, uprkos objektivnim preprekama na koje čak ni ambiciozni pojedinci poput predsednice Komisije, Danice Milić, i glavnog urednika redakcije, Ivana Ercega, nisu mogli da utiču. Jugoslovenska delegacija na kongresu u Edinburgu, uručila je poziv da se pripremi sastanak Izvršnog biroa Međunarodne organizacije za ekonomsku istoriju, pred novi, Osmi kongres ekonomskih istoričara čiji je domaćin 1982. godine trebalo da bude Budimpešta, ipak održi u Dubrovniku. Uprkos početnom ohrabrenju povodom takve inicijative i obećane finansijske podrške Saveznog odbora za koordinaciju nauke i tehnike, ubrzo se uvidelo da ponuđena novčana sredstva ne bi bila dovoljna da pokriju sve troškove organizacije takvog skupa, nakon čega je jugoslovenska Komisija za ekonomsku istoriju morala da povuče svoj predlog.⁴¹

Dok su posledice naftne krize ozbiljno pogađale ekonomske sisteme širom sveta, socijalistička Mađarska je, u skladu sa liberalnim ekonomskim reformama 1980-ih godina, uvela tržišne cene, sprovođila privatizaciju, ostvarivala aktivnu trgovinu sa Zapadom i predstavljala plodno tle za zapadne investicije (Pula 2018, 90-91; Berend 1996, 267-269). U tom periodu, Budimpešta je, 1982. godine imala jedinstvenu prili-

---

čitih pristupa u proučavanju, relevantnih i za ekonomsku istoriju: Gross, Mirjana. „Što je novo u američkoj „novoj“ historiji.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 11 No. 1 (1979): 89-111; Gross, Mirjana. „Historija i društvene znanosti“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 2 (1975): 71-99; Gross, Mirjana. „O osnovnim metodološkim problemima historijske znanosti na kraju sedamdesetih godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 12 No. 1 (1980): 97-112, kao i: Budak, Neven. „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskom istraživanju na temelju nekih američkih iskustava“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 12 No. 1 (1980): 191-196.

40 AJ, 684, f-3, Izveštaj o radu Komisije za ekonomsku istoriju 1977-1981, 16. oktobar 1981.

41 AJ, 684, f-3, Izveštaj o radu Komisije za ekonomsku istoriju 1977-1981, 16. oktobar 1981.

ku da, kao zemlja Istočnog bloka, bude domaćin Osmog kongresa ekonomskih istoričara. Nakon kongresa u Lenjingradu 1970. godine, na kome je bio prisutan najveći broj istočnoevropskih istoričara, na skupu u Budimpešti, čiji je karakter zaista bio kosmopolitski, bilo je zapaženo dominantno prisustvo američkih i zapadnoevropskih predstavnika.⁴²

Izveštaji i analize jugoslovenske delegacije, predstavljeni nakon održanog kongresa, predstavljaju veoma značajan izvor. U tumačenjima samih učesnika, akcenat nije bio na finansijskim okolnostima, već na poziciji jugoslovenske ekonomske historiografije na međunarodnoj pozornici, dok je referentno telo za takva poređenja bilo oličeno u drugim socijalističkim ekonomskim historiografijama. Prema izveštaju sa kongresa u Budimpešti Ivana Ercega, bila je primetna nedvosmislena kritika, usmerena ka jugoslovenskim ekonomskim istoričarima. Prema Ercegovom mišljenju, njihov rad je karakterisao nedostatak zainteresovanosti za praćenje aktuelnih naučnih trendova i učestvovanje na skupovima međunarodnog karaktera, kao i kvalitet same historiografije koja je zaostajala u odnosu na mađarsku i rumunsku.⁴³ Sredinom 1980-ih godina, nedostatak finansijskih sredstava ponovo se odražavao na saradnju Komisije za ekonomsku istoriju sa Međunarodnom asocijacijom za ekonomsku istoriju. Pomenuti finansijski problemi u okviru Saveza istoričara Jugoslavije uticali su i na neredovnu uplatu članarine Komisiji za prisustvo u Međunarodnoj asocijaciji sredinom devete decenije. Međutim, takav problem bio je kratkotrajan, dugovanja su ubrzo bila izmirena, a jugoslovenska delegacija od četiri predstavnika učestvovala je na još jednom međunarodnom kongresu, u Bernu 1986. godine.⁴⁴ Savez istoričara Jugoslavije je još jednom bio

42 Gross, Mirjana. „Osmi međunarodni kongres ekonomske historije - neka nova kretanja i dostignuća.“, Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 15 No. 1 (1982): 223-234.

43 Još jedno od zapažanja u okviru analize učešća jugoslovenskih predstavnika na kongresu u Budimpešti odnosilo se na njihovo dominantno prisustvo u okviru grupa izlagača koji su se nalazili u kategorijama „B“ i „C“. Prema organizacionom obrascu ovih kongresa, izlaganja u kategoriji „A“ na ovim skupovima su bila posvećane takozvanim „velikim“, opštim temama koje su bile unapred utvrđene i za koje su izlagači dobijali honorare, teme iz kategorije „B“ su takođe bile unapred poznate i za učesnike kongresa unapred štampane, dok su one u kategoriji „C“ bile raznolike, mogle su se vezivati za lokalna područja i fenomene i mogle su se naknadno prijavljivati. AJ, 684, f-3, Savezu društva istoričara Jugoslavije – Izveštaj o kongresu, 20. septembar 1982, Erceg, Ivan. „Osmi međunarodni kongres za ekonomsku historiju“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 9 (1982): 129-130.

44 Jugoslovenska delegacija na kongresu u Bernu bila je u sastavu: Dančo Zografski, Ivan Erceg, Smiljana Đurović i Danica Milić, dok je nezavisno od Komisije nastupao Ivo Bičanić. AJ, 684, f-5, Republička zajednica nauke Srbije, 11. april 1986; AJ, 684, f-5, Izveštaj o radu

uspešan u prikupljanju sredstava i u borbi da nastavi kontinuitet rada organizacije u međunarodnim okvirima. Ipak, bilo je evidentno da se problemi na nivou društva, a naročito ekonomske situacije u zemlji, u datim okolnostima nisu mogli efikasno sanirati. O izmenjenim prioritetima ekonomske politike, manifestovanim kroz ograničene mogućnosti finansiranja odlazaka jugoslovenskih naučnika na međunarodne kongrese, svedočio je i izveštaj o radu Saveza za period 1985–1989. godine. Prema pomenutom izveštaju, degradiranje međunarodnih istorijskih kongresa kao mesta koja su se ticala ne samo razmene naučnih znanja već i veoma važnog elementa spoljne politike, predstavljalo je lošu jugoslovensku procenu prioriteta, a samim tim i gubitak mogućnosti učešća u „visokoj spoljnoj politici“.⁴⁵

Raspoloživa arhivska građa, kao i vesti o pripremama, odnosno već održanim međunarodnim skupovima, koje su se periodično objavljivale u časopisu, nakon kongresa u Bernu nisu pružale nikakve podatke koji bi sugerisali na učešće jugoslovenskih predstavnika na predstojećim kongresima. Iza okončanog Hladnog rata, ostali su poraženi socijalistički režimi Sovjetskog Saveza i Istočne Evrope, a u tom periodu je i broj učesnika iz ovih regija na međunarodnim kongresima ekonomskih istoričara tokom devedesetih godina opao.⁴⁶ Nakon burne decenije obeležene ratnim dejstvima i raspadom jugoslovenske države, historiografije nacionalnih država izniklih na tlu bivše Jugoslavije su se, nakon prestanka rada Komisije, u različitim trenucima vraćale proučavanju tema iz oblasti ekonomske istorije, ali nikada na način koji bi mogao da, u smislu sistematske povezanosti, parira radu Komisije za ekonomsku istoriju. U tom smislu, srpska historiografija je usled odsustva komisije tokom kriznih godina ostala uskraćena za dragocene međunarodne kontakte. Počela da se okreće temama iz oblasti političke i vojne istorije, a, krajem 1990-ih godina, na inicijativu profesora Andreja Mitrovića, je počela i da pokazuje interes za širok spektar „nedodirnutih“ tema iz oblasti društvene, kulturne i ekonomske istorije, rušeći stare barijere i gradeći nove puteve (Nielsen 2020, 99; Aleksić 2013, 71-75).

Nacionalne komisije za ekonomsku istoriju, 30. decembar 1986.

45 AJ, 684, f-2, Izveštaj o radu Saveza istoričara Jugoslavije 1985–1989, 10. maj 1989.

46 Subacchi, Paola. „Meta-Economic History: A Survey of the Eleventh International Economic History Congress,“
The Economic History Review, New Series, Vol. 48, No. 3 (1995): 602-611.

ZAKLJUČAK

Na osnovu gore navedenog, možemo napokon odgovoriti i na pitanje da li je Komisija za ekonomsku istoriju uspela u svojim ciljevima. Kao što smo videli po Statutu iz 1981, njih je bilo tri: dugoročno izdavanje časopisa *Acta*, dugoročno održavanje domaćih skupova i međunarodno prisustvo. Od ta tri, jedino su *Acta* i domaći naučni skupovi bili dugotrajne i, u manjoj ili većoj meri, redovno održavane aktivnosti. Najviše neuspeha Komisija je imala na međunarodnom planu: delom zbog prevelike okupacije jugoslovenskih istoričara regionalnim pitanjima, ali delom i zbog finansijskih problema, za šta joj se ne može pripisati odgovornost. Kao što smo imali prilike da vidimo, regionalne razlike su već bile vidljive u samom časopisu (grafikon 5 i 6), premda je i politika Komisije, pa i časopisa, bila ta da se *vodi računa* o ravnomernoj zastupljenosti svih autora i područja. U tom smislu, ne samo da regije nisu podjednako bile zastupljene, već su se i autori bavili, u manjoj ili većoj meri, svojim vlastitim regijama. Iako je, koliko-toliko, pratila međunarodne tokove, ista stvar se, na žalost, odrazila i na međunarodnom planu: u vidu zapostavljanja međunarodnih i ideoloških tema i sve veće okupiranosti regionalnim pitanjima. To je i razumljivo, s obzirom da je unutar jugoslovenske historiografije bio dominantan suprotan pravac – ne *ideologizacija*, nego sve veće „oslobađanje“ od ideoloških borbi sa „buržoaskom“ historiografijom, kako je analiza časopisa *Acta* i pokazala. U tom smislu, dinamika Komisije reflektuje unutrašnju dinamiku Jugoslavije. Tako su i kraj časopisa i kraj Komisije nastupili sa iznenadnim krajem ideje o jedinstvenoj istoriji Jugoslavije i nestankom države koju su proučavali.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije

Fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije

Fond 684, Savez društava istoričara Jugoslavije

Periodika

Acta historico-oeconomica Jugoslaviae

Jugoslovenski istorijski časopis

Literatura:

- » Aleksić, Vesna. „Andrej Mitrović o važnosti izučavanja ekonomske istorije.“ Godišnjak za društvenu istoriju 2 (2013): 69-76.
- » Aleksić, Vesna. „Ekonomska istorija Srbije u domaćoj historiografiji 2010 – 2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja.“ Ekonomska i ekohistorija : časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša Vol. 14 No. 1 (2018): 212-224.
- » Antonić, Zdravko, Lazić, Milan, Ranković, Dragutin (ur.), *Deseti kongres istoričara Jugoslavije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- » Aranitović, Dobrilo, *Jugoslovenski istorijski časopis: bibliografija*. Beograd: Savez istoričara Jugoslavije, 1999.
- » Atlagić, David, *Deseti kongres Saveza Komunisti Jugoslavije – Dokumenti*. Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1974.
- » Avramović, Sima (ur.), *Enciklopedija srpske historiografije*. Beograd: Knowledge, 1997.
- » Berend, Ivan, *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge University Press, 1996.
- » Berg, Maxine. „East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War, and Détente.“ *The Journal of Modern History* Vol. 87 No. 1 (2015): 36-71.
- » Berk, Piter, *Francuska istorijska revolucija: škola 'Anala': 1929-1989*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011.
- » Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- » Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961-1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

- » Boldizzoni, Francesco, *The Poverty of Clio: Resurrecting Economic History*. Princeton University Press, 2011.
- » Bondžić, Dragomir, „Razvoj nauke u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“ *Kultura* br. 161 (2018): 201-220.
- » Brunnbauer, Ulf. „Historical Writing in the Balkans.“ u: *The Oxford History of Historical Writing: Volume 5: Historical Writing Since 1945*, ur. Schneider, Axel, Woolf, Daniel, 353–375. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- » Budak, Neven. „O pitanju kvantitativnih metoda u historijskom istraživanju na temelju nekih američkih iskustava“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 12 No. 1 (1980): 191-196.
- » Calic, Marie-Janine, *A History of Yugoslavia*. Purdue University Press, 2019.
- » CPI Inflation Calculator <https://www.in2013dollars.com/us/inflation/1981?amount=193000000000> (pristupljeno 5. 12. 2020)
- » Dašić, Miomir. „Naš Kongres i naše vrijeme.“ u: *Zbornik radova: Deseti kongres istoričara Jugoslavije*, ur. Antonić, Zdravko, Lazić, Milan, Ranković, Dragutin, 22-32. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- » Dimić, Ljubodrag, Stanković, Đorđe. *Istoriografija pod nadzorom: prilozi istoriji istoriografije I*. Službeni list Srbije, Beograd, 1996.
- » Đurović, Smiljana. „Na tragu Danice Milić (Prilog istoriji istoriografije).“ u: *Spomemnica dr Danice Milić*, ur. Miljković-Katić, Bojana, Rudić, Srđan, 41-53, Beograd: Istorijski institut, 2013.
- » Erceg, Ivan, Milić Danica i Šorn Jože (ur.), *Bibliographia historico-oeconomica Jugoslaviae*. Zagreb: Izdavački Zavod Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 1978.
- » Fogel, Robert W. i Eliot, Geoffrey R., *Kojim putem do prošlosti? dva pogleda na istoriju*. Novi Sad: Prometej, 2002.
- » Gross, Mirjana. „Historija i društvene znanosti“ *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 2 (1975): 71-99.
- » Gross, Mirjana. „O osnovnim metodološkim problemima historijske znanosti na kraju sedamdesetih godina“, *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 12 No. 1 (1980): 97-112.
- » Gross, Mirjana. „Osmi međunarodni kongres ekonomske historije – neka nova kretanja i dostignuća.“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 15 No. 1 (1982): 223-234.
- » Gross, Mirjana. „Što je novo u američkoj 'novoj' historiji.“ *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 11 No. 1 (1979): 89-111.

- » Karbić, Damir. „In memoriam Ivanu Ercegu, bivšem upravitelju Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ HAZU i ekonomskom povjesničaru.“ Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. 35 No. (2017): 343-345.
- » Mihaljević, Josip. „Ekonomska povijest u Časopisu za suvremenu povijest (1969. – 2018.).“ Časopis za suvremenu povijest Vol. 51 No. 3 (2019): 741-783.
- » Milić, Danica. „Publikacije povodom Kongresa za ekonomsku istoriju.“ Istorijski časopis: organ Istorijskog instituta SAN 16–17 (1966-1967): 365-369.
- » Milić, Danica. „Publikacije povodom Kongresa za ekonomsku istoriju.“ Istorijski časopis: organ Istorijskog instituta SAN 16–17 (1966-1967): 365-369.
- » Nielsen, Christian Axboe. „Serbian Historiography after 1991.“ Contemporary European History Vol. 29 No. 1 (2020): 90-103.
- » Novak, Viktor. „Jugoslovenska istoriografija između dva svetska rata i njeni savremeni zadaci“ Istorijski časopis: organ Istorijskog instituta SAN, 1–2 (1948): 199-217.
- » Petrić, Hrvoje. „Prilozi poznavanju historiografije o pospodarskoj povijesti u Hrvatskoj.“ u: Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine, ur. Mihelič, Darja, 97-125. Založba ZRC, 2014.
- » Pula, Besnik, *Globalization Under And After Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press, 2018.
- » Repe, Božo. „Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala: Institucionalne povezave jugoslovenskih zgodovinarjev in skupni projekti.“ Zgodovina za vse—Vse za zgodovino 3 (1996): 69-79.
- » Subacchi, Paola. „Meta-Economic History: A Survey of the Eleventh International Economic History Congress,“ The Economic History Review, New Series Vol. 48, No. 3 (1995): 602-611.
- » Vucinich, Wayne. „Postwar Yugoslav Historiography“ The Journal of Modern History, Mar., 1951, Vol. 23, No. 1 (1951): 41-57.
- » Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*. Beograd: Filip Višnjić, 1997.
- » Živaković-Kerže, Zlata. „Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest, sv. 27, Zagreb, 2000.“ Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Vol. 2 No. 1 (2002): 581-582.

Emilija CVETKOVIĆ
Institute of economic sciences, Belgrade
Aleksandar MATKOVIĆ
Institute of economic sciences, Belgrade

THE BIRTH OF A HISTORIOGRAPHY: THE LEGACY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC HISTORY OF YUGOSLAVIA

The paper traces the history of the Committee for the Economic History of Yugoslavia, from its beginnings as a member of the Association of Historians of Yugoslavia during the 1960s, up until its' end with the disappearance of the Yugoslav state. This is done by responding to whether the Committee has met the objectives it has set for itself, under the 1981 Statute: 1) regular occurrences of domestic meetings and the education of scientific staff 2) the publication of a magazine (*Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*) and, lastly 3) international activities and participation in gatherings held abroad. The paper is accompanied by statistical analyses of domestic and international scientific conferences of the Committee, as well as papers and reviews within the journal *Acta* (1974-1989). The paper states that it was successful in two of the three tasks (i.e. in all but international activity, where due to financial and other problems, it showed a lower degree of engagement).

**CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

33(497.11)(091)(082)

IZAZOVI izučavanja ekonomske istorije u Srbiji /
uredili Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković. -
Beograd : Institut ekonomskih nauka, 2020 (Beograd : Publish).
- 224 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

“Centar za ekonomsku istoriju je postavio organizovanje svoje
prve nacionalne konferencije, koja je održana 13. novembra
2020. godine...iz čega je proizašlo 13 radova koji čine zbornik
Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji.” --> predgov-
or. - Tiraž 200. - Str. 9-10: Predgovor / urednici. - Napomene
i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. -
Abstracts.

ISBN 978-86-89465-58-7

1. Алексић, Весна, 1970- [уредник]
а) Србија -- Економска историја -- Зборници

COBISS.SR-ID 29202697